

ƏLƏDDİN EYVAZLI

**NAXÇIVAN
QƏDİM TÜRK TORPAĞIDIR**

İKİNCİ NƏŞR

BAKI - ELM – 2006

**Elmi redaktor: N. M. Xudiyev,
f.e.d.,prof., Əməkdar elm xadimi**

Rəyçilər: R. C. Məhərrəmovə f.e.d., prof.;
Ə. A. Rəsulov, f.e.n., dosent,

Ələddin Eyvazlı. Naxçıvan qədim türk torpağıdır.
Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2006.-154 s.

İSBN 5 - 8066 - 1340 - 2

Kitabda qədim Naxçıvan torpağının toponimləri dilçilik baxımından təhlil olunur və obyektiv tədqiqat nəticəsində müəyyən olunur ki, bu ərazidə mövcud olan adlar ən qədim türk adlarıdır. Naxçıvanda mövcud olan adların eradan çox-çox əvvəllərə aid olması, qədim türk etnosları ilə bağlılığı göstərilir. Təhlil olunan onomastik vahidlər ümumtürk kontekstində, hərtərəfli elmi təhlilə cəlb olunur. Kitab geniş oxucu kütləsi və elmi ictimaiyyət üçün nəzərdə tutulmuşdur.

4602000000
655(07)-2006

© «ELM», 2006

**NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ
80 İLLİK YUBİLEYİNİN KEÇİRİLMƏSİ HAQQINDA
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ
İ H. ƏLİYEVİN SƏRƏNCAMINDAN (2004)**

Ermənistanın apardığı təcavüzkarlıq siyasəti nəticəsində Azərbaycandan qismən təcrid olunmuş vəziyyətdə, blokada şəraitində yaşamaq məcburiyyətində qalan, tez-tez bədnam qonşuların ərazi iddiaları obyektinə çevrilir Naxçıvan tarixinin hələ də tədqiq edilməyə ehtiyacı olan səhifələri açılmalı, Azərbaycanın qədim və zəngin tarixə, mədəniyyətə və çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrinə malik olan bu diyarının tam dolğun, obyektiv tarixi xalqımıza, habelə dünya ictimaiyyətinə olduğu kimi çatdırılmalı, erməni siyasətçilərinin tarixi saxtalaşdırmaq cəhdlərinə tutarlı cavab verilməlidir.

MÜNDƏRİCAT

Dilimizin tarixi - xalqımızın tarixidir.....	6
Müəllifdən.....	8
I FƏSİL	
Saklar.....	10
“Aza” toponimi nə deyir.....	17
Qırxbulaq mahalında.....	17
Zəngibasar mahalında.....	18
Vedibasar mahalında.....	18
Şərur-Sürməli mahalında.....	18
Dərəkənd-Parçenis mahalında.....	19
Saadlı mahalında.....	19
Talin mahalında.....	19
Sədrək toponimi (etnotoponim).....	20
Cağazir vəCuğa toponimləri.....	20
Siyaqut etnotoponimi.....	21
Saraclı toponimi.....	21
“İşıxlar” (Zəngəzur mahalı) toponimi.....	22
Qel, Kel, Kol etnonimi haqqında.....	23
Şumer-sak eyniliyi.....	23
Gənzək toponimi.....	24
Qanzasar adı haqqında.....	24
Şuşa etnotoponimdir.....	25
Kan hissəciyi haqqında.....	25
Şərur toponimi.....	26
Püsyən toponimi.....	27
Noraşen sözü haqqında.....	27
Oğlanqala-Ağvan qala-Alban qala.....	28
İlya və Şulan “nə deyir”.....	29
II FƏSİL	
Hunlar haqqında.....	30
Şada toponimi.....	31
Naxçıvanda “Şibir xan” etnonimi.....	31
Tənənəm toponimi.....	33
Cinlər toponimi.....	33
Danzik toponimi.....	34
Behrud toponimi.....	34
Xələc toponimi.....	34
Qarxun toponimi.....	35
Əlincə toponimi.....	35
İlan/lı/ toponimi.....	36

III FƏSİL

İç oğuzlar (İşquzaylar).....	37
Bozbaşlı etnotoponimi	38
Bir boyun tarixi haqqında.....	39
Naxçıvanda “Qaraquş” zootoponimi və “Dədə Qorqud” dastanlarında onun izləri.....	40
Maxta toponimi.....	42
Qazançı toponimi.....	42
Qaraçuq toponimi.....	43
Naxçıvan toponimlərinin leksik tarixi haqqında.....	43
Naxçıvan sözünün mənşəyi haqqında.....	45
Azərbaycan sözünün tarixi haqqında	46

IV FƏSİL

Sak türkləri və oğru ermənilər.....	50
Nəticə.....	55
Резюме.....	56
Summary.....	57
Onomalogiyaya aid terminlər.....	58
İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....	60

DİLİMİZİN TARİXİ - XALQIMIZIN TARİXİDİR

Naxçıvan haqqında elmi əsərlərin yazılması Azərbaycan tarixinin ən vacib səhifələrindən olaraq həmişə aktualdır. Qafqazda yaşayan bütün xalqlar və Qafqazşünas alimlər bu torpağın Azərbaycanla qırılmaz bağlılığını təsdiq edir. Mənfur düşmənlərimizin haqsız qeyri-elmi iddialarını ifşa edən yazılar, kitablar daim yazılmalı və hətta dünya dillərinə çevrilməlidir. Hələ 1999-cu il fevralın 4-də ümummilli lider, Azərbaycan Respublikasının prezidenti H. Ə. Əliyev “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyinin keçirilməsi haqqında” geniş məzmunlu fərman imzalamışdı. Bu məqsədlə yaradılmış Dövlət Komissiyası tədbirlər planını işləyib hazırlamış, geniş elmi-praktik konfranslar, festival, müsabiqələr, sərgilər və s. təşkil edərək “Naxçıvan Ensiklopediyası”nı, digər maddi mədəniyyət abidələrinin tarixinə aid nəşrləri həyata keçirmişdir. Böyük öndər Naxçıvan haqqında öz qayğısını bir ənənəyə çevirmişdir!

Bu günlərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 80 illik yubileyi tamam oldu. Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İ. H. Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasının 80 illiyi münasibətilə sərəncam vermişdir. Sərəncamda əvvəlki tədbirlər planının həyata keçirilməsi xatırlanaraq onun böyük əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur. Daha sonra sərəncamda deyilir: “...Ermənistanın apardığı təcavüzkarlıq siyasəti nəticəsində Azərbaycanın qismən təcrid olunmuş vəziyyətdə, blokada şəraitində yaşamaq məcburiyyətində qalan, tez-tez bədnam qonşuların ərazi iddiaları obyektinə çevrilən Naxçıvan tarixinin hələ də tədqiq edilməyə ehtiyacı olan səhifələri açılmalı, Azərbaycanın qədim və zəngin tarixə, mədəniyyətə və çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrinə malik olan bu diyarının tam dolğun, obyektiv tarixi xalqımıza, habelə dünya ictimaiyyətinə olduğu kimi çatdırılmalı, erməni siyasətçilərinin tarixi saxtalaşdırmaq [4-5] cəhdlərinə tutarlı cavab verilməlidir” (“Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 13-19 fevral, 2004).

Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində ən tutarlı və tarixi mənbə onun dil vahidləri - daha dəqiq deyərsək - adlardır. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində xüsusi yeri olan onomastik vahidlərin əsaslı şəkildə öyrənilməsi müasir dilçiliyimizin qarşısında duran mühüm məsələlərdən biridir. Bu vahidlər dilin elə leksik qatını təşkil edir ki, burada həm minilliklərin səsi, həm də müasir dövrün nəfəsi duyulur. Onomastikanın əsas və geniş sahələrindən olan toponimlərdə, antroponimlərdə xalqımızın, dilimizin uzaq keçmişini öz izlərini saxlamaqdadır.

Onomastika təkcə dilçilik deyil, coğrafiya, tarix, etnoqrafiya elmləri ilə də sıx əlaqədə olan bir sahədir. Bu vahidlər yarandığı dövrün siyasi, ictimai, mədəni həyatı ilə bağlıdır. Ayrı-ayrı tarixi mərhələlərdə yaranmış bu sözlərdə Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi, morfologiyası ilə əlaqədar, olduqca maraqlı faktlar meydana çıxarmaq mümkündür. Bütün bu amillər sözün yaranma tarixini müəyyənləşdirmək üçün də tədqiqatçıya imkan verir. Məhz bu baxımdan Azərbaycan xalqının, dilinin, tarixinin öyrənilməsində onomastik vahidlər əvəzsiz mənbədir.

Onomastik vahidlər leksik, morfoloji, sintaktik, həm də semantik yolla yaranır. Ona görə də bunların linqvistik təhlili, xüsusilə struktur tiplərinin, etimologiyalarının müəyyənləşdirilməsi dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə bağlı bir sıra mühüm məsələlərinin həlli üçün də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Burada dilin lüğət tərkibindəki leksik qatların mənşəyini, semantik inkişafını, söz yaradıcılığı prosesini və s. izləmək, müəyyənləşdirmək mümkündür. Digər tərəfdən onomastik vahidlərin toplanması Azərbaycan dilinin tarixi leksikası üçün yaxşı material olmaqla yanaşı, bir sıra terminoloji, filoloji lüğətlərin hazırlanması üçün də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. [5-6]

Məhz bu cəhətlərinə görə ki, son illərdə onomastik vahidlərin tədqiqi alimlərimizin diqqət mərkəzindədir. Çünki, xalqımızın tarixi, dilimizin tarixi ilə sıx bağlıdır, daha dəqiq desək, xalqımızın tarixi - dilimizin tarixidir.

“Naxçıvan qədim türk torpağıdır” kitabı ən tutarlı mənbə olan toponimlər, onların üslubi xüsusiyyətləri, semantik qatları, başlıcası isə adların tarixi inkişafının izlənməsi ilə bağlı aparılmış tədqiqatların məcmusundan ibarətdir. Müəllif Ə. Eyvazlı Naxçıvan torpağının çox qədimlərə gedən toponimlərini semantik təhlil edərək onların əsasən antropotoponim, etnotoponim, türk mənşəli oronim, oykonim olduqlarını konkret misallarla izah etmişdir. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, nəinki təkcə Naxçıvandakı, həmçinin Azərbaycan ərazisindən başlayaraq indi Ermənistan adlanan, əslində isə tarixən qədim türk yaşayış məskəni olan torpaqların əksəriyyətində ən qədim onomastik adlar silsilə təşkil edir. Bu tədqiqatda müəllif təhlil nəticəsində haqlı olaraq sak türklərinə məxsus toponimlərin üstünlüyünü sübut edir. İndiki Ermənistan ərazisində ən qədim toponim olan “Kulas” adının tarixən “kilsə” formasına düşməsi, “aça ünsürünün “hacı” şəkli alması, “sakadlı” toponiminin (etnotoponim) Saatlı şəklində - həmçinin sonrakı inkişaf mərhələsində “saadlı” toponiminin “seyidli” formasını müəyyən etmək tədqiqatın dərinliyinə sübutdur.

Xalqımız öz müstəqilliyini bəyan etdikdən sonra elmi-tədqiqat əsərlərinin istiqaməti milli zəmində inkişaf etdirilməyə başlandı. Dövlətçilik tariximiz son faktlar və dəlillər əsasında yazılaraq xeyli zənginləşdirildi. Azərbaycan alimlərindən A. Axundov, A. Qurbanov, Y. Mahmudov, M. Seyidov, Q. Məşədiyev, Q. Qeybullayev, Y. Yusifov və bir çox başqaları böyük tədqiqatlar apardılar.

Mənfur düşmənlərimizin uzun müddətli xəyanəti davam etməkdədir və bunun yolu elmi təhlillə bağlı yeni kitabların yazılması ilə həll olunmalıdır. Ə. İ. Eyvazovun yazdığı “Naxçıvan qədim türk torpağıdır” adlı kitab Naxçıvan [6-7] Zəngəzur, Qarabağ və indiki Ermənistan toponimlərinin qırılmaz əlaqəsinə aid ən qədim türk adlarının izahına həsr olunmuşdur. Kitab digər tədqiqatçılara da yaradıcı yanaşmanı ehtiva edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının 80 illik yubileyi münasibətilə çapa hazırlanan bu kitab (I nəşr nəzərdə tutulur) Naxçıvana ənənəvi qayğının bir nümunəsi sayılmalıdır.

filologiya elmləri doktoru,
professor
R.C. MƏHƏRRƏMOVA [7]

MÜƏLLİFDƏN

Qafqaz regionu ən qədim zamanlardan XX əsrin sonlarına qədər türk xalqlarının yaşadığı ərazilər olmuşdur. İstər Azərbaycan alimlərinin, istərsə əcnəbi, hətta erməni alimlərinin yazılarında türk etnoslarının yaşadığı ərazilər sadalanır. Bu günkü saxta Ermənistan dövlətinin əraziləri hələ də türkdilli xalqların sözləri ilə bağlı toponimlərlə zəngindir. Həmin toponimlər haqqında Azərbaycan alimləri lazımı qədər araşdırmalar aparmışlar. (Q. Qeybullayev. “Qədim türklər və Ermənistan”, B.-1992, A. Axundov, “Torpağın köksündə tarixin izləri”, B.-1983, X. Əliyev, “Gürcüstanın türk mənşəli toponimləri”, 1999).

Qafqazda Gürcüstan dövlətinin mövcudluğu haqqında tarixi mənbələr məlumat verməkdədir. Belə ki, istər Hun imperiyası dövründə, istərsə qədim etnoslarla əlaqəli olan mənbələrdə, hətta “Kitabi-Dədə Qorqud”da Gürcüstanın adı dəfələrlə çəkilmişdir. Ermənistan haqqında isə yalnız bəzi mənbələrdə “Ərməniyyə” (bax: Nizami “Xosrov və Şirin” poeması) deyilən kiçik bir naməlum ərazi xatırlanır ki, bu da böyük imperiya və dövlətlərlə ilişkilərdən kənar olaraq xatırlanır.

Bu gün Ermənistan adlanan əraziyə zorla qatılan torpaqların (Zəngəzur, Vədi və Vedibasar, Dərələyəz, Göyçə, İrəvan xanlığı...) əksəriyyətində türk-azəri toponimləri yaşamaqdadır. Onların bəziləri ən qədim türk sözləri olduğu üçün ermənilər həmin toponimləri anlamayaraq öz sözləri kimi yaşadırlar (məs: Arsaq). Bəzi toponimləri isə dərhal dəyişdirərək, digər sözlərlə əvəzləmişlər.

Ermənilər qeyri-elmi və haqsız məsələlər - iddialar irəli sürərək Azərbaycanın müxtəlif ərazilərini özlərinə çıxırlar və bu zaman utanmadan, həya etmədən Azərbaycan sözləri ilə adlanan adları da işlətməkdən çəkinmirlər. Əgər onlar utansaydılar, dəmirçi, Murad, Zor(i), Bala, Lalazər, Cavanşir, Eyvaz onlarca türk və digər xalqların adlarını özlərinin malı kimi sahiblənməzlər. Ermənilər -an/lar, lər/ şəkilçi-[8-9]si olan türk şəkilçili sözləri guya ermənicə yer adı bildirən “van” (irəlidə göstərilir - parfiya dilindədir - E. Ə.) hesab edərək ucdantutma özlərininki bilərək, heç bir millətin kodeksində olmayan qışqırıqla dünyaya bəyan etməkdədirlər. Türk sözlərindən adlar quraşdıran, fars şəkilçisindən familiya yamayan bu özünü “zəngin” hesab edən qurum dəmirçi sözündəki - çi şəkilçisinə möhtac olduğunu görmədiyi kimi, gülünc hərəkətlərini də, əlbəttə, görə bilməz. Dünya türköqləri sak etnoslarının türk olduqlarını çoxdan təsdiqlədiyi halda, ermənilər arsaq (Artsaq) sözünü əyib içərisinə bir “t” ünsürü qatışdıraraq qışqırırlar ki, Qarabağın qədim adı “Artsaq”dır. Bəs deyən yoxdur ki, ay işğalçı, Artsaq-Ərsaq kimin sözüdür?!

Qafqazda ən qədim türk torpağı, Oğuz məskəni olan Naxçıvanda ulu türklərin - Sak, Oğuz(quz) və Hun türklərinin adları hələ də özünü mühafizə edərək yaşayır. Belə toponimlərin bəzilərinin “sirri” açıqlaraq müəyyən prinsip-düstur nəticəsində digər yerlərdəki toponimlərin izahına da kömək edir. Bəziləri isə sirli şəkildə yaşayır. Ermənistan ərazisinə qatılmış Dərələyəz mahalında “Gədik-Vəng” adlı bir kənd vardı... Bu kəndin adında olan birinci söz (Gədik) relyef izahına görə dağ aşırımı mənasında bu gün də asan başa düşülür. Bəs vəng sözü necə? Vəng adlı Azərbaycan sözü varmı? Bu söz Azərbaycanda, ümumiyyətlə, Qafqazda geniş yayılmış “Vənd” toponiminin (etnotoponim) fonetik hadisəyə məruz qalmış formasıdır. (Bax: “Kitabi-Dədə Qorqud” - 1988-ci il nəşri, izahlar, səh. 259; ASE, II cild, səh. 464). Biz bu misalı ona görə çəkdik ki, söhbət indiki Ermənistanda olan belə toponimləri xatırlamaq yox - belə toponimlər yüzlərlə-minlələdir - söhbət həmin toponimin öz adını xalq deyimində yaşatmaqdadır. Belə olan zaman söz qrammatikasını dəyişir, fonetik hadisələrə məruz qalır və formaca orfoepikləşir. Məsələ ondadır ki, belə toponimlər fonetik hadisələrə məruz qalaraq necə dəyişilmişsə, onların ilk əslini bərpa etmək üçün əksinə olan prosesi axtarıb tapmaq və to-[9-10]ponimin izahını vermək lazımdır. Bu isə əsl elmi axtarışdır və buna nail olmaq lazımdır.

Bu gün Naxçıvanda yaşayan toponimlərin çoxu e.ə. VIII-V əsrlərə qədər uzun bir yol keçdiyini sübut etmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanın etnogenezində iştirak edən əsas etnik cərəyanlar işqızlar (sonradan “oğuz” adlanmışdır), saqlar, qismən isə xəzərlər (ağ hunlar) başlıca rol oynamışdır. İşqızlar “Kitabi-Dədə Qorqud”da adı çəkilən “İç oğuz” tayfasıdır ki, onlar sonradan gələn oğuzlara “dış oğuz” adını verərək təyinedici funksiyadan yan keçməmişlər. N. Gəncəvi e.ə. IV əsrdə kiçik Midiya satrapı Atropatın zamanında “Xəzər dənizindən Çin dəryasına qədər hər yanda türklər yaşadığını, “türklərin hər yanı bürüməsini” yazır, VII əsr ərəb tarixçisi Cürhumi göstərirdi ki, Azərbaycan qədimdən türklər ölkəsi sayılır, türklər çoxdan burada məskundurlar. Əlbəttə, bu misalların sayını xeyli artırmaq mümkündür. Bu gün tədqiqatlar göstərir ki, savadsız erməni tarixçiləri vaxtilə kağız-qələm götürərək yalanı düzə - düzü yalana qarışdıraraq hər şey yazmışlar. Tarixdə türk adlı sərkərdələri, onlara məlum olmayan böyük şəxsiyyətləri özlərininki (erməni) hesab edərək “tarix bağlamışlar”.

Azərbaycan tarixində türk xalqlarının müxtəlif tayfa ittifaqları şəklində təmsil olunması tədqiqatçıları vaxtilə xeyli çətdirsə də, artıq hadisələr öz axarında davam etməkdədir. Naxçıvanda olan toponimlərin təhlili

onu göstərir ki, bu adlar Azərbaycan adlarının qırılmaz bir hissəsidir. Həm də ən qədim dövrlərdən bu vaxta qədər bir tarixi yol keçmişdir. Naxçıvanda ən qədim etnoslardan kas/kos (Kosacan-Şəhur), Muğ/Muğanlı, Muğançı/iki kənd/, quş/Quşçu-Dəmirçi/, Hun/Kərk-Hun/, sak/Siyaqut, Siraqlı, Sədərək, Sarıyar - yenə Şəhur/, quz/El-kuz; Elkuz-Ağac/, həmçinin çox maraqlı toponimlərdən Babaki toponiminin ilk adı/Abi-Siab-sak əlaməti/, ilkin tarixi e.ə. 640-cı il Assur mənbələrində qeyd olunan, həmçinin Strabonun əsərində adı çəkilən Manna sərkərdəsi, saklara başçılıq etmiş Tuqdamenin adı ilə [10-11] səsləşən Tumaslı toponimi/tomay-sipər; toma-bəzək-məcəzi mənada bəzəkli bayraq, yaxud bayraqdar/ ən qədim toponimlərdəndir.

Biz ümumiyyətlə, bütün toponimləri təhlil etmək niyyətində deyilik, lakin həm qədim, həm də sırf türkdilli xalqlara məxsus toponimləri təhlil edərək, əvvəldə adını çəkdiyimiz müəlliflərin əsərlərinin bir hissəsi olaraq kompleks tədqiqata kömək, yaxud görülməli işin bir tərəfini irəli aparmaq, bununla da Naxçıvanın tarixən türkdilli etnosların məskəni olduğunu bəyan etməkdir. Azərbaycan və həmçinin Naxçıvan tarixən türkdilli xalqlar üçün yaşayış məskəni olduğu üçün bu torpağa zaman-zaman müxtəlif ərazilərdən bu dildə danışan etnoslar yaşamaq üçün gəlmişlər (bax: Naxçıvanda Şibirxan etnonimi) ki, bunlar haqqında da mülahizələr yürüdülmüşdür.

Naxçıvan toponimlərinin təhlilində sak üsürləri aparıcı rol oynadığı üçün bu tayfanın xarakterik əlamətləri haqqında ilk öncə məlumat vermək zərurəti özünü göstərir. Sak toponimlərindən danışan böyük tədqiqatçı Q. Qeybullayev mifoloji tədqiqatları izah edərkən sak üsürü olan “si” komponentini açmaqda çətinlik çəkərək yazmışdır: “O ki, qaldı Siuni və Sisakan adlarının əvvəlindəki “Si” komponentinə, bu məsələ aydın deyil” (2, səh. 31). Ona görə də Sak tayfaları haqqında geniş məlumat vacibdir.[11]

I FƏSİL

SAKLAR

Saklar haqqında tarixdə müxtəlif mülahizələr yürüdülmüşdür. Sakların milli mənsubiyyəti haqqında dəqiq məlumat vermək ehtimal ki, bəzi siyasi mənafeələr naminə gizlədilmişdir (1990-cı ilə qədər). Belə ki, sak dilinin Çin ərazisində Xotan vilayətində (Santszyan əyaləti) tapılmış abidələrinin ümumilikdə Xotan dili adlandırılması, görüldüyü kimi bu xalqın milli mənsubiyyəti deyil, ərazi mənsubiyyətini bildirir və həm də “ölü dil” kimi hər hansı bir inkişaf ardıcılığını inkar etmək məqsədi güdür. (Qarsenberq, Xotanosakskiy yazık, M - 1965). Sak morfemi ilə bağlı Sakajina toponimi Gürcüstanın Kutaisi ərazisində, Sakan toponiminin Yaponiyada (şəhər), Sakasenanın Qafqaz Albaniyası ərazisində sakasenlərin yaşadığı Uti əyaləti kimi qeyd olunması, Sakatekas toponiminin Meksikanın şimalında şəhər, Saki toponiminin Ukraynanın ərazisinə daxil olan, vaxtilə türk əyaləti (müstəqil) olan Krım ərazisində şəhər (Saki rayonunun mərkəzi) və s. diqqəti cəlb edir. Görüldüyü kimi bu toponimlər əsasən qədim türklərin yaşadığı ərazilərdə hələ də yaşamaqdadır.

Sak dili haqqında yuxarıda göstərilən əsərdə Sak dilinin əlamətlərini müasir osetin, əfqan və pəmir dilləri ilə əlaqələndirənlər (həmin müəllif) Orta İran dillərinin şimal qrupuna aid edir(?) ki, bu da dilin əsl mənsubiyyətini açmaq deyil. Çox ehtimal ki, dövrün elmi məlumatlarının azlığı, dəqiq faktların olmaması da bu qənaətlə nəticələnə bilər. Çünki, məsələn, Əfqanıstan və Hindistan ərazisində 60-a qədər etnik dil mənsubiyyətinə məxsus əhalinin yaşaması, əlbəttə, həm öz dillərini qoruyub saxlaya bilməz, həm də asimilyasiyaya uğrayaraq unudulub yox ola bilər.

Göründüyü kimi Sak morfemi ilə bağlı toponimlərin tarixdə müxtəlif ərazilərdə adlarının çəkilməsi faktı yaşa-[12-13]maqdadır. Sakların müxtəlif yerlərdə yaşadığını göstərən faktlardan başqa, xüsusilə Qafqazda Albaniyanın şimal-qərbində yaşayan qədim Sak tayfasının adı kimi Uti əyalətinin Sakasena ərazisində məskun olduqları Roma tarixçisi Arriana (II əsr) və Strabonun məlumatlarında Qafqazda ən məhsuldar torpaqları əkib-becərdikləri göstərilir. Arriana Qvatemala vuruşmasında (e.ə. 331) Əhəməni hökmdarı III Daranın qoşunları tərkibində Makedoniyalı İsgəndərə qarşı döyüşdə sakların iştirak etməsini göstərir.

Gürcüstan ərazisində, Kutaisi şəhəri yaxınlığında Saklara məxsus Sakajina adlı paleolit mağarası (ilk daş dövrünə aid) aşkar edilmişdir. Qazıntılar zamanı (Nioradze - 1936-37) mağaradan çoxlu alətlər tapılmışdır (daş və sümükdən itiuelu biz, kəsici alətlər, qaşovcuqlar, bıçaqlar, fauna qalıqları). Son tədqiqatlar zamanı (1974) oxşar alətlər Azərbaycanda Azıx mağarasında da qeydə alınmışdır. Azıxda olduğu kimi, Sakajino mağarasında da üstündə 4 diş olan çənə sümüyü tapılmışdır.

Saklar haqqında tədqiqatçılar bu elmi məlumatları çox ehtimal ki, bilərəkdən onların (Sakların) dil və etnik mənsubiyyətini vermək istəməmişdir. Hətta Xotan əyalətində tapılan abidələrin dilini Sanskritdən tərcümə edilmiş hesab etmişlər. (Sanskrit - ən qədim hind dili: Veda və Sanskrit brahmi ilə yazılmış abidələr dili kimi qeyd olunur. Brahmi - qədim hind heca yazılarından biri, e.ə. 8-7 əsrlərdə yarandığı ehtimal olunur). Oxunmuş ilk abidələri e.ə. IV əsrdə padşah Asokanın (e.ə. III əsr) qaya üzərində yazılmış fərmanlarıdır. Brahminin mənşəyi müəyyənləşməmişdir. Brahmi əlifbası 4 sait və 31 hecadan (samit + qısa “a” saiti, samitin burunda tələffüz olunmasını göstərən xüsusi işarədən (çox ehtimal ki, sağır nun) ibarətdir. Soldan sağa yazılırdı (6, s. 318). Bu əlifbanın səs tərkibinin Orxon-Yenisey (Göytürk) əlifbasının səs tərkibi ilə yaxınlığı görünməkdədir.

Bu məlumatlar 1990-cı ilə qədər olan məlumatlardır, həm də burada sakların türkdilli olmalarının tədqiqinə ma-[13-14]raq göstərilməsi yalnız bizim üçün (türk dilli xalqlar üçün) maraqlıdır və digər xalqlara bu sözsüz ki, xeyir etmir. İstər ermənilərə, istərsə də onların havadarlarına sakların tarixdə neçə min il əvvəl formalaşdığı, Alban kilsəsi olan Qanzasar kilsəsinin mənsubiyyətə sak abidəsi olması xeyir etmir! Və saklarla bağlı belə vacib tədqiqatlar məhz kənarda qalmışdır. 1990-cı ildən sonra türkçülük istiqamətində qiymətli mənbələr çap olunmağa başlandı. Bunlardan B. Ögəlin “Böyük Hun imperiyası” (iki kitab), L. Qumilyov “Qədim türklər” (B. 1993, Gənclik, - Nauka, 1967-ci il nəşrindən tərcümə), M. Seyidov “Qızıl döyüşçünün taleyi”, (Gənclik, B. 1984) və s. göstərmək olar. “Böyük Hun imperiyası” kitabının ön sözündə professor B. Ögəl yazır: “Türk tarixinin ilk dördü biri Böyük Hun imperiyası tarixidir. Bunun üçün bu tarixin səhih sənədlərə istinad etməsi vaxtı çatmışdır. Buna görə də Böyük Hun imperiyasına aid Çində yazılı sənədlərin hamısı bu kitabda özünə yer tapmışdır. Türklərin artıq rusca, almanca və fransızca qüsurlu tərcümələrə baxmağa ehtiyacı yoxdur. Onlarda tapılmayan bir çox məlumat və sənədləri də bu kitabda tapa bilərsiniz”. (8, səh. 4).

Doğrudan da bu kitab ümumilikdə türk tarixinin qədimliyini, müxtəlif qəbilə və tayfa birləşmələrinin münasibətlərini, döyüşlərini, tarixi ərazi və yerdəyişmələrini əks etdirməkdə əvəzsizdir. Həm də bu əsər tarixi sənədlər vasitəsilə yazıldığına görə böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu yazıda bir başlıq da Sak-Hun münasibətlərinə aid olacaqdır ki, o haqda sonra danışılacaqdır. Saklar haqqında deyilənlər B. Ögəlin kitabında

Hun tayfalarının adlandığı, çağrıldığı adlar, dövlət şəklində formalaşmaları, hansı sülalələrin olması və s. göstərilir. Hunların miladdan əvvəl 934 - 910-cu illərdə “dövlət halında” axınları (8, səh. 3) göstərilir. Müəllif Orta Asiya, Çin və Orxon Hunlarını ayrı-ayrı təsvir edir (8, səh. 44-49).

Kitabın birinci hissəsində Sakalara müəllifin münasibəti belədir: “Mete yueciləri məğlub etmiş və yuecilər də [14-15] Metenin oğlu zamanında qərbə köçmək məcburiyyətində qalmışdılar. Yuecilər də qərbə köçərkən İsik-göl zonasında qarşılıqlarına çıxan Saka(?) tayfasını məğlub etmiş və onları qərbə doğru sıxışdırdılar (səh.10). Burada ad oxşarlığına fikir verin: Saka və İsik-göl (Saka; İsik-İsak; İ-sak. Yəni yer adı ilə tayfa, yaxud xalq adı səsləşir).”

Müəllif Sakların sonrakı inkişafını da işıqlandırır. Yeri gəlmişkən Saka tayfalarını İsik göl ilə yer-tayfa eyniliyinə gətirən əlamətin Şumer-türk eyniliyi ilə üst-üstə düşməsinə - Şumer-Saka kökündəki bir sirli sözün bizə rast gəlməsi bəlkə də sözün vaxtına çəkməsi xoşbəxtliyi, ya da qismətin yol üstə qarşılaşmasıdır. “Şumer dilində ki-sikil sözü vardır və bu söz çox işlənən mürəkkəb sözlərdəndir, mənası qız deməkdir. İ. M. Dyakonov bu sözü vurğusu ilk hecaya düşən mürəkkəb sözlər sırasında vermiş və mənasını “çistoe mesto”, “devuşka” şəklində izah etmişdir (11, s. 53). Təkcə bu misaldan bir şeyi başa düşmək olur ki, mixi yazıları oxuyanlar-görkəmli şumerşünaslar çox zaman sözün mənasını cümlənin ümumi məzmunu əsasında dəqiqləşdirmişlər. Çox maraqlıdır: “Təmiz yer” birləşməsinin ifadə etdiyi mənə ilə “qız” sözünün nə əlaqəsi? Əslində, insanın ilkin dünyagörüşünü, bəsit təfəkkürünü düşündükdə əlaqə mümkündür: “Təmiz yer” - toxunulmamış, bakirə mənasındadır. Bu mənəni “Kİ-SİKİL” sözü ilə necə müəyyən etmişlər? Adı məntiqlə: ki-yer deməkdir, indi dilimizdə işlətdiyimiz “kir” (çirk, pas, torpaq) sözü də buradandır və əslində k-y keçidi ilə “yer” sözü də buradandır, sikil sözü isə şumercə “təmiz” deməkdir. Mətn imkan verir ki, təmiz yer sözləri bakirə mənasını versin”(12, s. 12). Bizi maraqlandıran bu sitatda olan “SİKİL” komponentidir. Bu sözün sak-ısq (göl)-sikil-təmiz mənə birləşməsinin Sak-Şumer eyniliyidir. Buradan görünür ki, “sikil” sakların bir millət kimi təmiz əcdadlı, İsik gölün təmiz sulu göl olmasının etimoloji anlamına aparın yolu, başlıcası isə Sak-Şumer eyniliyidir. Bu yazıda Saka hökmdarının -Şunun “Şu” adlı qala tikdirməsi, Şu-Su etnoniminin [15-16] Şu+ər-şumer forma almasıdır. “Dastani-Əhməd hərami”də qızıoğul (kisikil) formasının Azərbaycan-Şumer-türk sözyaxınlığı olması baxımından çox əhəmiyyətlidir. Dilimizdə sikil sözünün incə forması olan səkil elat dilində çox işlənir. Rəngi qara, göy, şabalıdı ev heyvanlarının ayağında ağ xətt olanda deyirlər: “Ayağında “səkil” var”.

B. Ögəl öz əsərində saka sözündən sonra sual (?) işarəsi qoymuş və bununla bildirmək istəmişdir ki, onların milli mənsubiyyəti müəllifə dəqiq deyildir. Həmin səhifədə oxuyuruq: “... Hunlar böyük Yüecilər məğlub etdikləri vaxt böyük Yüecilər qərbə getmiş və Ta-hsianı (yəni Baktriyanı) ələ keçirmişdilər. San-vanqlar (yəni saklar) da cənubda Cipini (yəni Kəşmiri) aldılar...”. Kitabda saklar haqqında bir dəfə də söz açılır və həmin fikir bu deyilən cümlənin təkrarıdır (bax: səh. 264, 265, 273).

Saka sözü Çin qaynaqlarında “sai” və “saivanq” kimi yazılmışdır. Sakalar haqqında Yunan və İran qaynaqlarında m.ə. VI yüzillikdən sonra söz açılır.

Tarix ədəbiyyatında sakların mənşəyi haqqında yazılır: “E.ə. VII əsrin birinci rübündə Qara dənizin şimalında yaşayan iskit (skif) tayfaları Ön Asiyaya böyük köç etmişlər. Onların tərkibində iskitlərə qohum olan sak tayfaları da var idi. Onlar Qafqaz dağlarını aşıb Cənubi Qafqaz və Ön Asiyanın müxtəlif yerlərində məskunlaşdılar. Burada yerləşən iskitlərin başcısı İspanaq idi” (13, s. 87). Herodot massaqetlər haqqında yazır: “Onlar skiflər kimi geyinir, onlarınkına bənzər həyat sürürlər” (Y. Mahmudov, “Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan”).

Çin ərazisində olan sakalar haqqında B. Ögəl göstərir ki, bu Çin zonası diqqətlə öyrənilsə, bəzi məsələlər aşkar ola bilər. Hindistana köçən sakalar Sai Vanq, Orta Asiyadakı Saka tayfaları konfederasiyası isə Sai etnik adı ilə adlanırdılar. (8, s. 102).

Saka tayfa adı Herodotun da çox düzgün olaraq dediyi kimi “Saka” yunanların “iskit” sözü kimi geniş bir ifa-[16-17] dədir. Çincə vanq-şahzadə mənası verdiyi üçün Sai-vanq çincə hökmdar soyu demək yox, ulus-tayfa mənası demək idi (yenə orada, s. 102).

İranlılar isə, kitabələrindən anlaşıldığına görə Orta Asiya xalqlarının hamısını birdən “Saka” sözü ilə tanıdırdılar. Məsələn, Roma dövründə bu zona xalqlarını tanıtdırmaq üçün “Sarmat” etnik deyimi İran qaynaqlarında görünmürdü. Buna görə A. Herrman Xəzər dənizinin şərqindəki sarmatların İran qaynaqlarında adı çəkilən “Sak Tiqraq-hauda”larla eyni olduğunu irəli sürmüşdür. Yenə ona görə Pamirdəki sakalar isə “Saka Haummarqa” adı ilə xatırlanırdı. Orta Asiyadakı bu atlı xalqlar üçün bəzən də ölçüdə “Saka” yerinə “İskit” sözü işlənir. Bundan aydın olur ki, Saka xalq adı yalnız indo-german xalqlarını səciyyələndirən bir deyim deyildi. Bunların içində türklər və hətta monqollar da var idi. (yenə orada, s. 103).

İskit (Skif) - Sak tayfalarının e.ə. 7 əsrdən Orta Asiyaya köç etmələri, orada yaşamaları, böyük qüdrətə malik hökmdarlıqlarının olması, sonra Hun imperiyası, yəni Metenin oğlu zamanında Yuecilərin cənuba sıxışdırılması zamanı (m.ə. 150-100) qaynaqlarda konkret nişanələr vardır. M.ə. 329-cu ildə İskəndər Sır-dərya

uluslarına doğru irəliləyərkən sakalar Soqdana və Sırdəryanın arxasında yaşayırdılar. Burada bir Saka dastanını xatırlamaq yerinə düşərdi. Bu dastanı M. Qaşqarlı məşhur “Divani-lügətit-Türk” əsərində yazmışdır: Şu (SAKA) dastanı: “Şu, bir saka türk hökmdarıdır. M.ə. 4 yüzillikdə hökmranlıq sürmüşlər. “Alp ər Tunqa” dastanı kimi, Şu dastanı da XI yüzilə qədər türklər arasında dildən-dilə söylənilmiş, bəs-bəlli qopuz çalan ozanların başlıca mövzularından biri olmuş və XI yüzillikdə M. Kaşğarının kəlamıyla ədəbiyyata keçmişdir.

Şu gənc, ancaq qüdrətli bir hökmdardır. Paytaxt olan Balasaqundakı möhtəşəm sarayında oturur, dörd bucaqdan gələn elçiləri dəyərli ərməganlarla qəbul edir, ölkəsini güclü ordusu ilə qoruyur, elmi köməkçiləri ilə idarə edirdi. Sa-[17-18]rayının önündə ordu bəylərindən gündə 360 növbətçi dururdu. Paytaxtı yanındakı böyük “Şu” qalasını o tikdirmişdi. Dastanın qısa məzmunu belədir ki, İskəndər Səmərqəndi keçib türklərin ellərini almağa gəlirdi. Xaqan Şu Balasaqun yaxınlığındakı qalasında bir şey etmədən oturur, kimsəyə bir şey söyləməzdi. Bəylər xaqana xəbər edirlər ki, İskəndər yaxınlaşır; onunla savaşa olacaqmı, ya necə?... Xaqan bunu bilməmiş deyildi, lakin o, gümüş hovuzdakı qaz və ördəkləri göstərib onlara: nə gözəl üzürlər - deyilmi?... Bu bəyləri pərt edir, onlar üzülürdülər. Əslində xaqan 40 komandanını öncü olaraq Hücənd çayı kənarına göndərmişdi və onlardan əsl xəbəri gözləyirdi. Bu əsnada İskəndər Hücənd çayını keçmişdi, bunu Xaqan Şunun adamları gizli bir xəbərçi ilə bildirdilər. Xaqan Şu ordusu ilə hərəkət etdi, Uyğur elinə yaxınlaşıb ordunu ikiyə böldü, bir hissəni İskəndərlə döyüşə göndərdi. Türklər bir gecə basqın edərək İskəndərin bu dəstəsini dağıtdılar.”(15, s. 50).

Göründüyü kimi Saka sözü müxtəlif ərazilərdə qeydə alınmışdır. Qara dəniz sahillərindən hərəkət edərək bir hissə Qafqaza, bir hissə Orta Asiyaya - oradan sonralar Çin, Hindistan, İran ərazilərinə (zaman-zaman), hətta şərqi doğru belə hərəkətlər olmuşdur. Bu deyilənlərdən belə görünür ki, e.ə. VII-II əsrlərə qədər (e.ə. 150-100) sakalar Orta Asiyada yaşamışlar və hətta cənuba köç edən tayfaların hamısı getməmişlər.

Sakaların türk olmaları haqqında ən tutarlı mənbə “Qızıl döyüşçü” faktıdır. 1970-ci ildə Esik qəsəbəsində açılan Kurqandan tarix üçün, xüsusilə türk tarixi üçün son dərəcə dəyərli dəlillər tapıldı. Bu Kurqanda həm də sak-türk mədəniyyətinin, sak-türk mifoloji qaynaqlarının nə qədər türk soylarına bağlılığını göstərən əlamətlərin üzə çıxması özünü sübut etmişdir. Prof. M. Seyidov “Qızıl döyüşçünün taleyi” (10) kitabında bu döyüşçünün soy taleyini müəyyənləşdirərkən saqların türk olduğunu tamamilə sübut etmişdir. Müəllif kitabın əvvəlində (s. 14) yazır: “On altı - on doqquz yaşın-[18-19]da olan həmin döyüşçünün soy-etnik taleyi haqqında elm hələlik dəqiq məlumat əldə edə bilməmişdir. İssik Kurqandan tapılmış “Qızıl döyüşçü”nün kimliyini, hansı soya aid olmasını müəyyənləşdirmək üçün on ildən çoxdur ki, sovet və xarici ölkə alimləri araşdırmalar aparırlar... tapılmış böyük mədəniyyətin hansı qəbilə birləşməsinə, xalqa mənsub olması haqqında iki mülahizə, fikir vardır. Başda bir çox sovet alimləri olmaqla İssik Kurqan mədəniyyətini Saklara, bəzi araşdırıcılar isə başqa xalqlara aid edirlər” (s. 4).

M. Seyidov bu barədə araşdırma apararı K. A. Akişevin araşdırmalarını təqdirəlayiq hesab edir və “Maaday-Qara” dastanında Maaday Qaranın qızıl don geydiyini misal çəkərək eyniliyi yada salır. Dastanda “Altın kuler tonın geydi (qızıllı, tunclu donunu geydi)” ifadəsini misal çəkir. M. Seyidov döyüşçünün papağındakı “bəzək” əşyalarını (kiçik bəzəklər) Akişevin “bəzək” naminə düşündüyünü səhv hesab edir. Müəllif yazır: “Qızıl döyüşçünün bərkü elə bil türkdilli qəbilə birləşmələrinin, xalqlarının mifik görüşlərinin, dövlət qanunlarının toplusudur. Elə buna görə də həmin abidəni mifoloji görüşlərin, inamların və bununla bağlı yaranmış dövlət, cəmiyyət qanunları “topusu” kimi “oxumaq”, izah etmək lazımdır...” (s. 8).

M. Seyidov da K. A. Akişev kimi saqların e.ə. IX-VIII əsrlərdə Qafqazda, Azərbaycanda, Orta Asiyada, Qazaxıstanda yaşadıklarını göstərir. Yunan tarixçisi Herodotun həmin saqları Asiya saqları adlandırması xatırlanır.

Saqlar haqqında Əhəməni sülaləsinin (e.ə. VI-V əsr) Mixi yazılarından məlum olur ki, saqlar üç qola ayrılmışdır:

1. Tıqrahaud Saqlar (Şişpapaq qoyan saqlar).
2. Xaomavarq saqlar (Xaom içkisi hazırlayan saqlar).
3. Tian-para-daray saqlar (dəniz arxasındakı saqlar).

Müəllif haqlı olaraq saqları fərqləndirən bu adların onların əsl adı olmadığını, əlamət (E. Ə.) olduğunu söyləyir. Herodot da onları geyiminə görə Ortakaribantin (dikpapaq [19-20] qoyanlar) saqlar ifadəsi işlətmişdir ki, bu xarici səyyahların istilahi sayılmasıdır.

“Qızıl döyüşçü”nün papağındakı əşyalar aşağıdakılardır: arxar (dağ qoyunu), iribuynuzlu dağ keçisi, qanadlı at, quş qanadı (4 dənə), aslan dağda, şir başı (6 d.), at (2 d.), dağ keçisi (5 d.), quş heykəlləri (5 d.), diadema (baş qoyulan tac şəkilli, daş-qaşlı, bəzəkli başlıq), kiçik quş qanadı (2), uzun quş qanadı (4), yarpaq (5), kiçik yarpaq (7), ox (4), dağ zirvəsi (4), ağac (5) və s. vardır.

Türkdilli xalqların dağlara tapınmaları müxtəlif dastanlarda özünü göstərmişdir. Belə ki, onlara görə yenilməz qəhrəmanları dağ yaratmışdır - deyərək müxtəlif yazılarda bunu əks etdirmişlər. Altaylar yenilməz Maaday Qaranın dağ ruhundan yarandığını “Maaday-Qara” dastanında ifadə etmişlər:

*Onun tünd qonur atı su ruhundan yaranmış,
Maaday-Qara özü dağ ruhundan yaranmışdır.*

(17, səh. 76) dağ, daş (yeddibucaq, doqquzbucaqlı) yenə həmin dastanda tez-tez sadalanır.

Dağın ulu ata-ana olması əfsanəsi 13-cü əsrdə bir çox türkdilli xalqlarda, Qazaqlarla soykök yaxınlığını Aybək (Əbu Bakra Aybek-e Davadari) qələmə aldığı əfsanədə göstərir ki, Qaradağçı dağındakı mağaraya lilli su dolur, sonra qızmar gün düşür, mağara qaynayır, doqquz aydan sonra oradan insan - Ay Ba qadın çıxmış, Ay Ata ilə Ay Ba evlənmiş, böyük bir soy yaranmışdır.

Azərbaycanda “Qaraçənli və Dəlidağ”, “Yeddi qardaş” nağıl və əfsanəsi, Əssar Təbrizinin “Məhr və Müştəri”, “Ağrı dağ və Haça dağ”, “Tapdıq”, “Dədə Qorqud” və s. dastan, nağıl və əfsanələrdə dağlar müqəddəsləşmiş və inamlara qatılmışdır.

Türklərdə ağac da dağ kimi müqəddəsdir. Elm aləmində tapınılan ağaclara Dünya ağacı, Əbədiyyət Ağacı [20-21] deyirlər. Ağaca tapınma təbiətə inamın ən əski, ilkin növüdür. Əski türkdilli xalqlarda ağaca dağ kimi, ulu əcdadulu ana kimi baxmışlar. Çin qaynaqlarında bir əfsanə türkdilli xalqlara məxsusdur: Qaraqum dağlarına gedib çıxan Tuqa və Selenqa çaylarının birləşdiyi Qumlanquda fındıq və qayın ağacı varmış. Onlardan musiqi səsi gəlirmiş. Gecələr ağacların üstünə şüa enərmiş (“Koroğlu”da Qoşa-bulağa şüa tökülür). Bir gün ağacdən beş ev görünür, hərəsində də bir uşaq. Uşaqlar təkin - şahzadə olurlar, daha dəqiq deyilsə, uşaqların anası Dünya Ağacı, Ataları isə Günəşdir.

VII yüzillikdə Alban-Arran tarixçisi M. Qağanqatlıdan öyrənirik ki, hunlarda gözəl, uca ağac - Qayın ağacı ölkəni qoruyarmış. Tanrıxan baş tanrı, göy tanrısı və “gözəl Ağac ölkəni müdafiə edirdi” (10, s. 191).

Altay xalqı belə hesab edirdi ki, Yerin mərkəzində Ağ toşon Altay adlı dağ var, onun zirvəsində isə süd gölü, dağın mərkəzində “yerin və göyün göbəyində” başı göylərə dəyən qızıl yarpaqlı qayın ağacının altı ovçuların ulu babalarının olduğu yerdir. Hətta belə də bir inanc varmış ki, (yakutlarda) Ağac Xatunun içində doğum ilahəsi Qubey-xatun yaşayır. (bəzən də Ağac Xaqanda). Qubey Xatun həm də qadın başlanğıcını təmsil edir. Müxtəlif türkdilli xalqlarda Ağaca parçalar bağlamaq - tapınmaq xalqlarda bu gün də yaşayır (pir hesab etmək). Əski türkdilli xalqlarda qayın ağacı (dünya ağacı) göydən uşaqların hamisi Umayla birgə yerə enmişdir.

X əsr ərəb səyyahı İbn Fədlə ağac parçasını boynundan asan başqırdlara, qırpaqlara sual verəndə, onlar: “Mən ağacdən doğulmuşam”- deyirlər; Azərbaycanda belə müqəddəs ağac dağdağandır.

Şamançılığa görə baş tanrı Ülgen başı göylərə dəyən dünya ağacının başında yaşayırmış. Məşhur türkoloq L. A. Qumilyov göstərir ki, bu inamlara tapınma Modedən (Mete) gəlmə ənənədir. Ağaca belə inam tuvinlərdə, nonay-[21-22]larda, Abaqan taborlarında, qırğızlarda, azərbaycanlılarda və s. demək olar ki, oxşar şəkildədir.

Ağac üzərindəki quş şəkli də çox şey xatırladır. “Qızıl döyüşçü”nün papağındakı quş da müqəddəsdir və o da tanrılarla bağlıdır. (səh. 41) Altay xalqlarında cüt quşlar - berqutlar (qartallar) göyü-yeri qoruyurlar ki, bu da dual təsəvvürlər dövrünün məhsulu olur. Bu inancın təsiri ilə xakas şamanları papaqlarının başına quş başı bərkidir, yakutlar isə şəri qovmaq üçün quşun caynağından istifadə etmişlər. (10, səh. 42). Dual təşkilat quruluşunun qanununa görə kök bir, qollar isə müxtəlif olmalıdır. İkibaşlı berqut - qartal quruluşu, sonralar türk xalqlarında budaqlara ayrılmanı göstərən əlamətdir. Məsələn: Ağqoyun, Qaraqoyun, Bozoq, Üçoq və s. “Kitabi-Dədə Qorqud”da bu inamın əksi özünü göstərir:

*Anam adın sorar olsan, Qaba Ağac
Atam adın deyərsən, qağan Aslan
Mənim adım sorarsan, Aruz oğlu Basatdır*

- deyə Basat Təpəgözə cavab verir.

Əski türkdilli xalqlarda aslan, qurd günəşi təmsil edirmiş. (18, səh. 322). “Oğuznamə”nin uyğur versiyasında çətinliyə düşmüş Oğuzun yanına göydən şüanın içindən Göy qurd yerə enir. Qurd uzun müddət Oğuza yol göstərir. Əfsanəyə görə anası qurd olan Aşına xaqan öz iqamətgahından qurd şəkli olan bayraq asırmış. Burada Günəş-qurd-Aslan qoruyucusu ümumiləşir.

Çingiz xan haqqında bir əfsanədə deyilir ki, Çingiz xanın anası Alan Toa çadırında yatarkən pəncərədən ay işığına bənzər bir işıq içəri düşmüş və həmin işıq aslan və qurd şəklində oradan çıxmışdır. Göründüyü kimi Çingiz xan və Basatın atası aslan-ışıq-Günəşdir. “Maaday-Qara” dastanında Maaday-Qaranın Günəş şəkilli

paltar geyməsi göstərilir. Azərbaycanda günəşli gündə yağış yağarkən deyirlər: “Qurd balalayan gündür”. Buradan Aslanın və qurdun [22-23]günəşin bəliktisi olduğu bilinir ki, bu da bütün türk xalqlarında yaşamaqdadır.

Müəllif at kultunun, bütün xalqlarda olduğundan daha çox türkdilli xalqların mifologiyasında özünə yer tutduğunu açıqlayır, göy və boz rənglərin xüsusi əlamətlər olduğunu, atın su ilə bağlılığını və s. xüsusiyyətləri açıqlayır. Gök rəngin göy tanrısına, ağ (boz) rəngin yerüzü tanrıya (Ülgenə) aidliyi göstərilir. At və su qoşalığı türk dastanlarının hamısında özünü göstərir (məs: “Koroğlu” və “Maaday-Qara”da) Qıratın dərya atından. “Maaday-Qara”da Köçüdey-Merqenin atının su ruhundan yaranması barədə türk xalqlarında çoxlu əfsanə və rəvayətlər vardır (Başqırdlarda “Ağsaq at”(Aqxaq kola) həmçinin).

Ağac fiquru ilə bağlı sitayiş, ağacın dibində qurban kəsmək Azərbaycanda, Tuvin xalqında son dövrlərə qədər müşahidə edilmişdir.

“Qızıl döyüşçü”nün papağındakı keçi buynuzu da at fiquru qədər maraqlıdır. Başqırd xalq dastanı olan “Ural Batır”da at (Aqbuza) tulpar (qanadlıdır), istər-istəməz Qıratın qanadları yada düşür və bu xalq həm də keçiyə tapınımışlar.

Keçi türkdilli xalqlarda yazın bəliktisidir. Azərbaycanda “Kosa-kosa” tamaşasında keçi yazı gətirən, “qışı-kosanı öldürən” qüvvədir.. Taçınlar görə keçi insanları pis ruhlardan qoruyur, türkmənlərə görə keçinin buynuzu müqəddəs hesab olunur. Bu əlamətlər qırğızlarda, özbəklərdə də qeydə alınmışdır. Tuvinlər sarı keçinin şərəfinə mərasim keçirərmişlər. Keçi onqonu “Dədə Qorqud” dastanında da özünü göstərir. Dədə Qorqud Dəli Qoçərdən yaxa qurtarmaq üçün iki at götürür ki, atların biri yorulsa, digərinə suvar olsun. Həmin atların biri keçibaşlı, digəri isə toğlubaşlı ayqırlardır. Buradan görünür ki, Dədəni şər qüvvələrdən qorumaq üçün tayfanın onqonu əsas inam sayılırmış. Bu inam sonralar əlamət kimi inkişaf edərək “Ağqoyunlu”, “Qaraqoyunlu” adlarını formalaşdırmışdır. Keçi onqonu-[23-24]nın adı ilə “Keçili” kəndi, bəzi kəndlərdə məhəllə adları bu gün də yaşamaqdadır. Altaylarda, oğuzlarda at keçi, quş onqonları ilə əlaqədar müştərəklik özünü göstərməkdədir. Azərbaycan xalq nağılı olan “Şəngülüm, şüngülüm” uşaqlar üçün sadə bir nağıl olsa da, mifoloji təhlil zamanı nə qədər mətləbləri aşkar etdiyi göz qabağındadır. Keçi və onun buynuzları şər qüvvəni məhv etmək baxımından dərin milli inanclar, onların tarixdən bu günə gəlib çıxmış izlərinin əlamətləridir. Bu yolda hətta insanlar da keçiyə kömək edir, dəmirçi onun buynuzlarını poladdan düzəldir və s.

“Qızıl döyüşçü”nün papağında dörd ox vardır. M. Seyidov bunu ciddi əlamət kimi, dövlət rəmzi kimi qəbul edir. Ox-oq türk xalqlarında öz mənasından başqa, qəbilə birliyi, ailə, çağırmaq, irsən qalan pay, hissə və s. mənalarda işlətməmişdir. Bu məsələnin izahında müəllif “Oğuznamənin uyğur versiyasındakı hissəni yada salır:”Oğuz qağanın yanında Uluğ Turuq adlı ağsaçlı, ağsaqqal, bilgin, yetgin bir kişi varmış. O, bir gün yuxuda bir qızıl yay, üç gümüş ox görür. Yuxunu Qağana nağıl edərək ona xoş dilək diləyir. Oğuz Qağan oğlanları Günü, Ayı, Ulduzu gündoğana, Gögü (Göyü), Dağı, Tenizi isə günbatana ova göndərir. Onlar çoxlu ov edirlər...birincilər qızıl yay, ikincilər üç gümüş ox tapırlar. Ataları şad olur, yayı üç yerə bölüb deyir: “Ay böyük qardaşlar, qoy ya (yay) sizin olsun, yay tək oxlarınızı göyə qədər atın” - deyir. Oxları da kiçik qardaşlara verərək onlara da ox kimi olmağı arzu edir. Oğuz Qağan qurultay çağırır:... “sağ tərəfdə qırx qulac ağac dikəltdi, onun başına bir qızıl toyuq-quş, ayağına da bir ağ qoyun bağladı. Sol yandan qırx qulac ağac dikəltdi, onun başına bir gümüş toyuq-quş qoydu, ayağına bir qara qoyun bağladı. Sağ yanda Buzuqlar (Boz oxlar - E. Ə.) oturdu, sol yanda Üç Oqlar oturdu” (10, s. 59-62). Beləliklə, Oğuz Qağan burada hakimiyyəti bölür.

Göründüyü kimi yay-ox hakimiyyətin bəliktisidir. “Oğuznamə”nin uyğur versiyası müsəlmanlıqdan qabaq, [24-25]Rəşidəddinin və Xivəxanlı Əbülqazinin versiyası isə müsəlman versiyalarıdır. Lakin onlarda da yay-ox hakimiyyət rəmzidir və göstərilir ki, həmin yay-oxlar insan əli ilə qayrılmamış, tanrı tərəfindən göndərilmişdir. Bizdən əvvəl yayı şah, oxu isə elçi sayırdılar. Deməli, hər bir qəbilə birləşməsinin özünəməxsus oxu olmuşdur. Oxun dövlət rəmzi olması kəsilən pullarda, tamğalarda, hətta yazılan məktublarda göstərilməsi buna misaldır. Hicri 444-cü ildə Səlcuq xaqanı Toğrul kəsdirdiyi qızıl pulun iki tərəfində yay-ox işarəsi, bir tərəfində isə yayın içində “lillah” (allahınkı, allaha məxsus, allaha mənalarda) yazdırmışdır. Məlikşah, Börküyarıq və b. Səlcuq xaqanlarının da pullarında belə yazı olmuşdur. Yay-oxun allaha məxsusluğu, onun allah tərəfindən himayə edilməsi kimi başa düşülməlidir. Damğada ya/yayın təsvirinin həkk olunması 19-cu əsrin sonuna qədər Altaylarda var imiş. “Qızıl döyüşçü”nün papağındakı dörd ox dörd cəhətə işarədir. Yəni dörd tərəfdə onun vassaları varmış. Ox döyüşçünün papağında, köynəyində, ayaqqabısında da var. Həm də oxun içində yenə ox ucu çəkilmişdir. Ox uclarının köynəkdə olması oxun insanı pis ruhlardan qoruması inamı ilə bağlıdır. Şorlar uşağı pis ruhdan qorumaq üçün beşiyə yay-ox qoyarmışlar (10, s. 58, s. 32). həmçinin teleutlar, qumandinlər, xakaslar da bu inamda olmuşlar. Yay-ox əski insanın təbiətdən asılı vəziyyətini xeyli yüngülləşdirdi. İnsan bu silahın əhəmiyyətini dərk etdikcə onu mifikləşdirdi (21).

M. Seyidov üçün saq sözünün mənası da maraqlıdır. Müəllif Qazaq xalqının soy kökünə daxil olmuş Kasoq-Kazoq qəbilə birləşmələrini saqlarla əlaqələndirir. Bu qəbilə birləşmələrinin XIX əsrin sonuna qədər

mövcudluğunu və Qubanda altı belə etnotoponimin V. V. Bartold tərəfindən qeyd olunduğunu göstərir (səh. 70).

Qaz-Qas türk dillərində, o sıradan Qırğız, Saqay, Qoybal dillərində (həmçinin KDQ-da: Qazlıq dağı - E. Ə.) yüksəklik, təpə, ucalıq bildirir. Bu ucalıq ox ucu rəmzi ilə [25-26]“Qızıl döyüşçü”nün paltarında, papağında məhz ucalığı bildirməsi özünü biruzə verəcəkdir. Bu onu göstərir ki, qazoq mərasim, ayin (ritual) mifologiyası da mövcud imiş (Bu ayin bu gün Azərbaycan toylarında “Qaz-qazı” oyun-ayini ilə də çox bağlıdır. Belə ki, burada dəstədə kimin geri qalmaması məsələsi, sanki igidlikdə kimin yüksəkdə dayanması yarışdır - E. Ə.).

Müəllif göstərir ki, K. A. Akişev “Qızıl döyüşçü”nü sak mədəniyyəti hesab etsə də, saqları türkdilli hesab etmir. Lakin tarixi faktlar, məsələn, e.ə. 5-ci əsrdə Herodot və b. müəlliflər skif adlandırdıqları saqlar Altay, Orta Asiya, Qazaxıstan və sonralar Qafqazda - o cümlədən, Azərbaycanda yaşayaraq üç böyük soy adda 6-5-ci əsrlərdə (e.ə.) Əhəmənilər hakimiyyətinə müvəqqəti tabe olmuşlar və xarici müəlliflər onlara müxtəlif adlar vermişlər ki, bunları biz qeyd etmişik. Əslində saq/sak çoxmənalı türkdilli sözdür. Saq sözü Sa//q, Sa//k komponentindən ibarətdir. Bəzi türk dillərində olan sağ/lam, saq/maq əvəzinə sa deyilir (10, s. 80). Saq sözündə sa/yay/ və ox/oq/ birləşməsi zamanı “o” səsi vurğusuz qaldığı üçün düşmüş, saq birləşməsi (biçimi) alınmışdır.

XIX əsrin tarixçi-etnoqraf alimi N. A. Aristov yaqutlardan danışaraq onları əski türk tayfasının qalıqları adlandırır. Həmin tayfanın çox hissəsi “Saq” və ya “Sa” adlanmışdır. (Müəllif sa, se (yaqın ki, si) variant! haqqında söhbət açır (s. 81). Onlar Qərbi Tyan-Şanda “Sayaq” (sa və yaq birləşməsindən ibarətdir), “yaq” türkcə hücum etmək mənasındadır. Yeniseydə isə “Saqay” kimi iz qoymuşdur. Qazoqlarla saqların soykökündə eynilik, qohumluq bağları vardır. Şorların soybirləşmələri özlərini “yay” adlandırmışlar. Şorların Qobu (Azərbaycanda “Qobustan” toponimini yada sal - E. Ə.) qolu 53 yaydan (soydan), Qarqa qolu isə (Naxçıvanda “Qarqalıq” toponimi mövcuddur) 40 yaydan ibarət imiş. Xatırladaq ki, şor etnonimi haqqında Q. Qeybullayev də danışmışdır (2, s. 102).

Yay şamanlıqla da sıx bağlı olmuşdur. Son vaxtlara qədər davul əvəzinə yayla ayin keçirəmişlər (L. P. Potapov), [26-27] onlar yayı və davulu pis ruhlarla qarşı istifadə edirmişlər (Azərbaycanda Ayın tutulması zamanı mis ləyəyə dəmirlə döyüb, ayın qurtulmasına xidmət edən ayinlər müşahidə olunurdu). Yay-ox müəyyən mənada silah kimi, rəmz kimi işlədilmişdir. Cığatay-əski özbək cadugərləri yay-oxla cadu edərmişlər. Saqay sözündəki komponentlərdə saq-yay+ox. ay isə ay kimi işlədilmişdir.

M. Seyidov “Kitabi-Dədə Qorqud”da Səgrək və Əgrək adlarının Saqaraq və Aqaraq olduğunu göstərir və yazır: “Əgər Girzioglu Fəxrəddin KDQ-da X boyun qəhrəmanlarının adını düz oxuyarsa, onda biz “saq adına həmin dastanda da rast gələrik” (s. 87). Müəllif Saqaraq sözünü saq+araq kimi səciyyələndirir. Saq-qəbilə birləşməsi. “araq” isə bir çox xalqlarda (türk) çoxmənalı söz kimi əsasən arı-təmiz, pak, müqəddəs, xeyirxah mənalarındadır. Saqaraqın qardaşı Aqaraqın adı da maraqlıdır. Aq-uca. ulu, araq isə yuxarıdakı mənəkdir. Müəllif türkmənlərdə Saqar və Azərbaycanda olan Ərsaq sözlərinin hər ikisinin “saq kişisi” olduğunu göstərir. L. P. Potapov “güclü qam-şaman” deyimini-“uqtukam” sözünün etimoloji təhlilini verərək onun: kam-ik-ok(oq) formada “oxluqam” deyimini olduğunu açmışdır. Deməli, “Qızıl döyüşçü”nün papağındakı ox həm qamlığın, həm də vassallığın əlamətidir. Həm də “Qızıl döyüşçü”nün Yakutlarla, Qazoqlarla (Qazaq) qohumluğu üzə çıxır.

XI yüzilliyin müəllifi Yusif Xas Hacib Balasaqunlunun “Kutatqu bilik” əsərində oxuyuruq: “Mənim bədənim ox, ürəyim ya (yay) tək oldu (s. 91).” Oğuznamənin uyğur versiyasında yalnız “ya” fonetik variantı işlənir: “Cida ilə, ya/yay oxla, qılinc və qalxanla yola düşdü.” V. V. Radlov (21) Altay, Teleut, Saqay, Uyğur, Tuba, Lebed, Qoybal, Quman, L. Budaqov isə Altay, Sibir tatarlarının dil və dialektlərində “yay”ın “ya” fonetik variantını qeydə almışlar. S. E. Malov da əski türkdilli abidələrdə əsasən “yay”ın “ya” fonetik variantına rast gəlmişdir. Qəraim di-[27-28]lində yay əvəzinə “yaa” deyilir (s. 91). Türk dillərində y səsdüşümü və y səstutumu hadisəsi qanuni hal sayılır. Saklar da yakutlar kimi bəlkə də y ilə deyilən sözləri s ilə deyirmişlər. Saqlarda Sıraq/Sıraq adam adı varmış (bax: Orta əsrlər tarixi, “Sıraq” əfsanəsi). Türk dillərində Sıraq “şam” deməkdir (Radlov). S-ş əvəzlənməsini düşünsək, onda Şirak(q) Sırağın fonetik variantıdır. Türk dillərində s-ç-y səsləri də əvəzlənirlər. Onda, çırağ-sırağ-şırağ-şırağ fonetik formasını ala bilər. Türk dillərində şüaya “yaruq” demişlər. Yaruq sözü saraq sözü ilə eyni sözün fonetik variantlarıdır (M. Seyidov). “Yaruq” və “saraq” sözünün kökü “yar”, “sir” olmuşdur, “aq” isə şəkilçidir (müqayisə edin: biç-aq, or-aq və s.).

Qut onqondur, Qut heykəl kimi qayrılarlaq hətta öz yanlarında gəzdirilmişdir. “Qut” xoşbəxtlik, taləxeyirli ruh, bir şeyin kökü, həyat qüvvəsi, insan və heyvanları qoruyan insan şəkilli tanrıdır. Bu çağın ideologiyası ilə bağlı olmuşdur və sözsüz ki, qədimliyi ilə fərqlənir. Türkdilli xalqlarda onunla bağlı adlar yaranmışdır: Qorqut, Bozqut, Telenqut, Onqut, Manqut, Tanqut, Kilenqut, Uymaqut, Şanqut və b. Ya+qut və Saq+sa sözlərinin birinci komponentləri eyni sözlərdir. Umay sözü etimoloji cəhətdən belə yaranmışdır: U-uma-ay. U-türk dillərində bacarıqlı, “uma”-ana, ay isə həm Saqca, həm də yaqutca yaradan, xeyirxah başlanğıc.

yaradan insan və s. deməkdir (s. 100). “Dədə Qorqud”da olan “Qırmızı qaftan”, “altun (qızıl) ban evlər” “Qızıl döyüşçü”nün paltarında olan qırmızı rənglərlə eynilik özünü göstərir.

Ən maraqlı və əhəmiyyətli məsələ gümüş boşqabın içindəki yazı məsələsidir. Kurqanın açılması zamanı tədqiqatçıları döyüşçünün başdan - başa qızılın içində olmasından çox, gümüş tabaqdakı iki sətirik yazı heyrləndirmişdir. Tabaqda yazılmışdır: “Xanın oğlu 23 yaşında öldü. Esik xalqının başı sağ olsun.” Yazını oxumağa çalışan tarixçi öncə və düzgün olaraq “üç otuz (iyirmi üç)” sayını, sonra “Xan uya (xan oğlu) kəlmələrini açdı (15, s. 47). Göründüyü [28-29] kimi xan oğlu, Esik xaqanın oğlu yalnız türk vəliəhdi, həm də Saka türklərinin yaşadığı ərazidə tapılmışdır. Papaqda olan qoyun-arxar fiquru dualist təsəvvürlər dövründən xəbər verir ki, bu da Ağqoyun, Qaraqoyun qəbilə birləşmələrinin ilkin çağlarına qədər bir yolun olduğudur. Həmçinin bu günkü sayaçı sözlərdə “ağ qoyun, qara qoyun” deyimləri “saya”, “sayaçı sözü” və s. əlamətlərlə bir yerdə işlənir ki, bu da dilimizdə olan “Sayaçı sözləri”nin sırf saq nəğmələri olduğunu sübut edir. Mətnə diqqət edək:

Salam-əleyk, say bəylər.

Bir-birindən yey bəylər.

Saya gəldi-gördünüz,

Salam verdi aldınız.

Mətnə “Say bəylər” deyimi Saq bəylər deməkdir. “Sayaçı sözləri” haqqında orta məktəb dərslərində (V sinif məlumat və izah verən B. Abdullanın izahı bizi qane edir, ancaq nəğmənin saqlara aidliyi göstərilməmişdir. Həm də B. Abdulla bütövlükdə nəğməni “çoban nəğməsi” adlandırır. Əvvəla, mətnə o görünür ki, “Sayaçı nəğmələri” vahid bir nəğmə bitkinliyində deyildir. Görünür ki, müxtəlif zamanlarda qoşulmuş bu nəğmələr sonradan toplanıb birləşdirildiyi üçün burada müəyyən qədər süjet əlaqəsi itmişdir, ona görə də saya, sayaçı sözləri sanki mənaca xeyli məsafədə dayanırlar. Mətnə “SAYA” əsasən var-dövlət, nəğmə, peşə mənalarında işlədilmişdir. “Çoban” sözü isə ayrılıqda işlədilmişdir. “Musa çoban olanda”, “Çobana çarıq bağı” deyimləri onu göstərir ki, sayaçı çoban demək deyil. Dilimizdə saqlarla bağlı əfsanə və rəvayətlər, “İsaq-Musaq” nağılı, qoyunun ayağında olan aşığın böyününə “səqqə” (saq+qa-kök və şəkilçi) sözləri də saqlarla bağlıdır. Naxçıvanda, Arazın o tayında, Culfa rayonu ilə yaxınlıqda bir dağın adına qocalar “Sokqar” deyirlər. Göy üzündə buludlar sıxlaşanda dünya görmüş adamlar həmin dağa baxıb. Orada [29,32] bulud nə dərəcədədirsə, onu müşahidə edər, əgər yağan bulud (yüklü bulud) görürdülərsə, deyirdilər: “Sokqardan gəlir, yağdıracaq”! Göründüyü kimi söz danışıq dilində assimilyasiya olunmuşdur - Sakqar demək ağır olduğu üçün “sokqar” deyilmişdir. Bu sözə bəzən də “Sakqor” deyilirdi.

M. Seyidov Ərsaş və Saqər sözlərinin hər ikisinin “saq kişisi” olduğunu qeyd edir. Belə olduqda fonetik hadisəyə uğramış “Sakqor” (yaxud Sokqar) sözü həmin mənada saq kişisi mənasında olmaqla saqların yaşadığı ərazi, yaxud “saka bənzər dağ” ifadələrini bildirir. (Naxçıvanda).

İran xalqlarının etnogenezində saq tayfalarının mühüm rolu olmuşdur. “Şahnamə” əsərində saq etnonimi ilə bağlı çoxlu yer adları, həmçinin Sistan əyaləti xatırlanır. Bu haqda oxuyuruq: “Əsərdə İran və Turan döyüşlərini təmsil edən qüvvələr də elə pəhləvanlardır. Bu pəhləvanlardan Sam, Zal, Rüstəm, Söhrab, Fəramərz və başqaları Sistanın çıxmış döyüşçülərdir. Sistan qədim Saqıstandır. Bura əski çağlardan başlayaraq saqların vətəni olmuşdur. Əsərdə Qərşəsr və onun nəvəsi Rüstəm Sistanın çıxan əsas pəhləvan surətləridir.” (23, s. 369). “Şahnamə”də adı çəkilən toponimlərin bir çoxunun təhlili türk mənşəli olduğunu sübut edir. Məsələn: Ərvənd-İran-İraq sərhədində olan çay, hidronim, ər-vənd sözlərinin birləşməsindən ibarətdir, vənd etnonimi ilə bağlıdır.

Gorgan (əsərdə Qorqsaran)-lüğəti mənası qurdbaşlılar-türklərə işarə.

Sari-İranın Mazəndaran vilayətində şəhər adı – “sa” komponenti ilə əmələ gəlmiş etnotoponim.

Sam-tərkibində “sa”/saq əlaməti olan təyinedici funksiyasını saxlayan antroponim.

“Şahnamə”də digər türk sözlərinə də rast gəlmək mümkündür. Salur, Qeysər. Xəzər və b. Sözlər belələrindəndir (Qeydlər).

Söz təhlilinə əsas versək, belə görünür ki, saq tayfaları İran dövlətində tarixən kök salmış, fars dili və ənənələri ilə uyğunlaşaraq böyük bir yol keçmişlər. İran dövlətçiliyində [32-33] uzun hakimiyyətə sahib olan Sasanilər sülaləsi (226 - 651/52) kökü saq tayfa-əcdadı ilə bağlı olan bir sülalədir. İlk sasanilər şahı olan Ərdəşir Babaqanın adında olan “ər” morfemi xalis türk sözüdür. Digər şahların adlarında olan sözlər də bu baxımdan maraqlıdır, məsələn, Balas (484-488), Qubad (488-496) və s. Sasanilər sülaləsinin adlarından olan Şapur (I, II, III Şapurlar) sözündəki “şa” komponenti saqlara məxsus olan “sa” komponentinin fonetik variantıdır. İran ərazisində türk soylu şahların sonradan təkrarlanması da tarixdə dəfələrlə özünü göstərmişdir (25. 304).

"AZA" TOPONİMİ NƏ DEYİR?

Azərbaycanda və həmçinin Naxçıvanda Aza toponiminə bu gün rast gəlirik. Bu toponim haqqında toponimşünas, dilçi və etnoqrafçı alimlər söz açmamışlar. Ümumiyyətlə, Azərbaycan xalqının etnogenezi haqqında fikir yürüdən alimlər "Azərbaycan" sözünü "az" komponenti ilə bağlamırlar. Bəs onda bu toponimin əsas hissəsi olan "az" nə deməkdir? Toponim ərazidə müxtəlif şəkillərdə (Aza, Azad və s.) özünü göstərdiyi halda, bu məsələyə etinasızlıq mümkündürmü?! Əlbəttə, bu məsələ diqqətlə, təmkinlə təhlil olunmalı, öz etimoloji mənasını məlum etməlidir.

Aza sözü Azərbaycanda e.ə. VIII əsrdə Manna padşahı Azanın adında bizə rast gəlir. Bu ad Aza, Asa, Aça formasında göstərilir. Aza İrənzunun oğlu, Assuriya (Aşşur) tərəfdarı olan atasının siyasətini davam etdirən bir hökmdardır. Azanın dövründə Urartu ilə ittifaq tərəfdarı olan canişinlərin, mərkəzi hakimiyyətdən ayrılmaq meylləri güclənir. Canişinlərlə mübarizə zamanı Aza öldürülür. (s.131).

Bu gün Azərbaycanda bu adla bağlı (üst-üstə) birinci toponim Naxçıvanda Aza kəndidir. Azanın qədim şəhər kimi tarixdə İran tarixçisi H. Qəzvininin (1281-1350) və başqalarının əsərlərində adı çəkilir. Bu şəhər Culfanın 20 km şimal-şərqində mövcud olmuşdur. İndi həmin ərazidə Yuxa-[33-34]rı Aza və Aşağı Aza kəndləri vardır. Aşağı Azanın şimal-şərqində qədim qəbiristanlıqda pir. qoyun formalı qəbirüstü daş, minarə mövcuddur (yenə orada, s. 131).

Bizi maraqlandıran, necə deyərlər, yol göstərən bu toponimin, tərkibində "sa" komponentini mühafizə etməsidir. Həm də bu adın "asa" və "aça" kimi qeyd olunmasıdır ki, irəlidə bəzi toponimləri təhlil edən zaman həmin komponentlərin özünü qoruyub saxlamasını müşahidə etməyimiz olacaqdır. Azanın atası İrənzunun adında zu-su-si-sa komponentinin "gizləndiyini" də müşahidə edəcəyik. Sual oluna bilər ki, sözün birinci hissəsi "İran" sözüdür. Bu sözün türk sözü olması necə? Diqqət edilsə, söz kök və şəkilçidən ibarət olan er/ər və -an hissələrindən ibarətdir. Morfoloji üsulla yaranaraq ümumi bir mənə daşıyan etnonimin antroponimə çevrilərək "ərsular" - yəni "igid saqlar" semantik tutumuna malik olması açıq-aşkar görünməkdədir. Sırf türk mənşəli sözdür. Bəs "sa" komponentinin "Aza" forması alması hansı səbəbdəndir? İrəlidə görəcəyik ki, bu üsul bir çox toponimlərdə özünü qoruyub saxlamışdır. Birinci "a" səsi səsartımı (proteza) nəticəsində özünə yer qazanmış, sonralar şəxs və yer adlarında işlənərək yerini möhkəmləndirmişdir. Bu söz Ermənistan adlanan ərazidə saya alınmış toponimlərdə (Q. Qeybullayev) müxtəlif şəkillərdə özünü göstərəcəkdir. Bundan əvvəl müşahidə etdiyimiz bir sözdə iki təyinlilik (saq əlaməti) Q. Qeybullayevin saya aldığı toponimlərdə də özünü göstərərək, deyilənləri təsdiq etməkdədir. Azərbaycanda "Aza" toponiminin fonetik variantı Xanlar rayonundakı "Azad" toponimidir. Toponim bu günkü semantik mənə yükündə yox, deyilən qədim etnik mənsubiyyətində olmuşdur, lakin görünür ki, şifahi tələffüz zamanı sözün sonuna "d" ünsürü artmış və buna əhəmiyyət verilməmiş, şifahi nitq yazılı nitqə keçmişdir.

Azad-Ermənistan hesab edilən, vaxtilə azərbaycanlıların dədə-baba torpaqları olmuş Göyçə mahalında Aşıq Ələsgərin yaşadığı kəndin adı olmuşdur. Bu kənd 1935-ci ilə qədər Ağkilsə adlanmışdır. Burada çox maraqlı bir fakt [34-35]özünü göstərir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da Aqsaka qələsi deyimi vardır. Bu sözün tərkibində olan Aq+saqa sintaktik birləşməsi açıq-aşkar özünün saq toponimi olduğunu göstərir. Aqarak sözündəki Aq M. Seyidovun göstərdiyi kimi qədim türkcə yüksək, uca mənalarındadır. Kilsə sözünün aq-saqa sözü ilə yaxınlığı toponimdə özünü göstərir. Azərbaycanın qədim torpağı olan indiki Ermənistan ərazisində belə toponimlər yaşamaqdadır. Bu toponimlərin içində elələri vardır ki, fonetik variantlılıq təşkil edərək dediyimiz faktın açılmasına xidmət edir. Onlardan biri "Kulasi" toponimi fonetik oxşarlığına görə "kilsə" sözünün oxşarı, daha doğrusu özüdür, məsələn: kulas-kiləs-kilsə. Bu sözə oxşar olan digər söz "kulaşan" toponimidir. "Kulaşan" sözü "kulas" sözü ilə fonetik variantlılıq təşkil edir. Mənası kal (kol) kul+as (az) sa formasının metateza ilə əmələ gəlmiş növü. Belə sözlərdən Saadlı və Seyidli sözləri də Saq + adlı sintaktik üsuli ilə düzəlmiş toponimlərdir. Burada saat, yaxud seyid sözləri formal xarakter daşıyır. Sözlər saq etnik əlaməti ilə düzəlmişdir. Müşahidələr göstərir ki, saqlarla bağlı olan etnotoponimlər Ermənistanda daha çox özünü göstərməkdədir. Bundan əvvəl biz göstərdik ki, hətta erməni müəllifləri saqları başa düşüb - düşməməyindən asılı olmayaraq, özlərininki hesab etmişlər. Ona görə də bu ərazidəki sak toponimlərini məhv etməmişlər. Saklarla bağlı həmin toponimlərin izahı Aza toponiminin areallığını göstərmək üçün əsas ola bilər.

1. QIRXBULAQ MAHALINDA

1. Dizaq: Diz-qədim türk dillərində qoşalıq, cəmlik bildirir. Saq isə (Dizsaq) etnik mənsubiyyət əlamətidir. Qoşa işlənən iki samitin (z,s) biri düşmüşdür.

2. Yayı: Bu sözün tərkibində olan "ya" komponenti saklara məxsus dövlət quruluşunu bildirən əlamət kimi təsdiq olunur. [35-36]

3. Azaklar: Sözü əvvəlində “a” proteza nəticəsində əmələ gəlmiş ünsür, zak-sak sözünün səs əvəzlənməsi ilə dəyişilmiş forması, - lar isə cəm şəkilçisidir. Ümumi mənası “saklar” deməkdir.

2. ZƏNGİBASAR MAHALINDA

1. Sunik: KDQ-da sünik, pazinik sözləri işlənmişdir. Su/sü komponenti saklara məxsus addır. (n bitişdirici samit, - ik şəkilçidir (sön-ük, kəs-ik və s.)).

2. Şirabad: şir/si/su və bad/abad komponentləri ilə etnotoponim əmələ gəlmişdir.

3. Sarvanlar: Bu söz etimoloji cəhətdən maraqlıdır.

Göründüyü kimi “sarvan” sözü sar/sa və an/van cəmlilik bildiren əlamətlə yaranmış, sak ünsürünü bildiren bir söz olmaqla, sonradan toponimə çevrilmişdir. Sözü toponimə qədər uzun bir yol keçdiyi görünməkdədir (Bakıda: Saray və s.).

4. Sarıclar: Bu sözün tamamilə oxşarı Azərbaycan-Naxçıvan dəmir yol xətti üzrə Saatlı rayonu ərazisində stansiya adı kimi yaşamaqdadır. Tərkibində olan “sa” və “ca”(aç) komponentləri də həmin ərazidə “Saatlı” toponimi ilə səsleşir. Saatlı-Sakadlı deməkdir. Sak toponimidir.

3. QARNİBASAR MAHALINDA

1. Kolasar: Sözü tərkibində olan birinci tərkib kol/kel/kol tayfa ünsürünü bildirməklə, ikinci hissə (asa - sa) saklara bağlılığı göstərməklə, iki tayfanın yaşadığı kənd, məskən anlamındadır.

2. Eranis: Türk dilində ər-an sözləri, daha doğrusu kök və şəkilçi, “su” komponentinin metateza nəticəsində [36-37]əmələ gəlmiş “is” forması ilə yaranmış etnotoponim. Ümumi mənası “sakərlər” deməkdir.

3. Morzak: Ən qədim türk soylarından olan mar və yaxud “ər” sözünə səs artımı ilə “m” səsi birləşərək, zak/sak sintaktik üsulunun məhsulu olan etnotoponimdir.

4. Ulya: Bu söz Azərbaycan alimləri tərəfindən uzun müddətdir ki, özgə ad kimi diqqətdən kənar qalmış, əhəmiyyət verilməmişdir. Halbuki, tamamilə türk sözü olan bu adı antroponim, toponim kimi həm də işlətməmişik. İl türk dilində dövlət, kənd və s. mənalarında, ya isə saqlara məxsus təyin olaraq şəxs və yer adı kimi işlənməkdədir. “Ya” ünsürü adın saqlara məxsusluğunu bəyan edir. Qarnibasar mahalında olan Eranis, Morzak və Ulya kəndlərini ermənilər təqib edərək köçürmüşlər.

4. VEDİBASAR MAHALINDA

1. Sədərək: Bu toponim Şərur rayonunda olan toponimlə eyniadlıdır. Təhlili verilmişdir. Sak toponimidir.

2. Şirazlı: Toponimin tərkibində olan “Şi”, “si”, “az” isə “as”(sa) mənalarında olan komponentlərdir. İkitəyinli saq toponimidir.

3. Saray: Toponimin tərkibində “sa” və “ya” komponentlərinin birləşməsi mövcuddur, ikinci tərəf “ya” komponentinin metateza ilə dəyişilmiş şəkildir.

4. Qarabağlar-ilya(ulya): Bu toponim (Qarabağlar) areallıq təşkil edir. Naxçıvan, Vədi və başqa ərazilərdə, hətta Orta Asiyada türk toponimlərində işlənmişdir. Qara sözü müxtəlif alimlər tərəfindən izah olunaraq şimal, böyük, six mənalarında izah olunmuş, sözü ikinci tərəfi isə yuxarıda açılmışdır. Mənası saklar yaşayan böyük yaşayış məskəni anlamındadır.

5. Əşabad: Bu toponimin tərkibində də birinci hissədə “sa” komponenti səsartımı nəticəsində “ə” ünsürü qəbul etmiş, ikinci hissə isə bad/abad tərkibindən yaranmış topo-[37-38]nimdir. Bu ərazidə də Şirazlı, Saray, Qarabağlar-ulya və Əşabad ermənilər tərəfindən zorla köçürülmüşdür.

5. ŞƏRUR-SÜRMƏLİ MAHALINDA

1. Taşarx-ulya: Sözü birinci tərəfi türk sözü kimi açıq anlamdadır (Dışarx). İkinci tərəf isə yuxarıda izah olunmuşdur. Ümumi mənası, hər hansı yaşayış məskəninə kənarında saklara məxsus kənd deməkdir.

2. Talla-sakşalı: Toponimin birinci tərəfi “tala” mənasındadır. “Tala” türk dilində birlik, çoxluq, ikinci tərəf (sakşalı) sak və sa(şa) birləşməsi, həmçinin -lı/aidlik, mənsubluq əlaməti ilə yaranmışdır.

3. Çıraqlı: Bu toponimin oxşarı da müxtəlif ərazilərdə qeydə alınmışdır. Saq toponimidir. M. Seyidov siraq” sözünün şam olduğunu göstərmişdir. Saqlarda “Sıraqlı” haqqında “Saraqlı” toponiminin izahında danışıbmışıq.

6. DƏRƏKƏND-PARÇENİS MAHALINDA

1. Sixan: Bu toponimin tərkibində “si” komponenti saklarla bağlı məlum təyin, “xan” isə “kan”(məkan) bildiren ünsürdür. Ümumi mənası sak məkanı, sak yurdu anlamındadır.
2. Suki: Toponimin tərkibi yalnız bir kökdən ibarət olan “sak” təyini ilə bağlıdır.
3. Sar Abdal: Bu toponimin tərkibində də birinci tərəf yuxarıda göstəriləni kimi sak anlamı verir. “Sak Abdal” deməkdir. (Sar morfeminin tərkibi tədqiq olunmalıdır).

7. SAADLI MAHALINDA

1. Seyidli: Bu toponim haqqında yuxarıda söhbət açılmışdır. Seyidli, sakadlı sözünün assimilyasiya nəticəsində seyidli formasına düşmüş. variantıdır. [38-39]
2. Assar: Sözü tərkibində iki sak əlaməti özünü göstərir (as və sa). Sak toponimi olduğu özünü açıq göstərir.

8. TALİN MAHALINDA

1. Senk Hacı: Bu toponim antropotoponimdir. Etimoloji cəhətdən senk-sak və Hacı “açı” variantının sonrakı inkişaf mərhələsi ilə düzəltdiyi görünməkdədir. Sak toponimidir.
  2. Saatlı: İzahı yuxarıda verilmişdir - Sak adlı deməkdir.
  3. Kulasi: Bu toponim də yuxarıda izah olunmuşdur. Kol/kel və sak etnoslarının ikilikdə yaşadığı kənd mənasındadır.
  4. Seyidli - Axsaxlı: Toponimin hər iki tərəfi saklara aidliyi bildirir. Seyidli adı bundan əvvəl izah olunmuş, Axsaxlı sözü isə aq və saq birləşmələrindən ibarət olmaqla (aq sözü də izah olunmuşdur - uca, yüksək deməkdir) uca saqlar deməkdir.
- Digər bölgələrdə də bu toponimlərə tamamilə oxşar toponimlərin mövcudluğu özünü göstərmişdir. Sərdarabad və Kərbibasar mahallarında saq adını özündə qoruyub saxlayan toponimlər bunlardır:

Sərdarabad mahalında: Aqsaxarx: (aq-saq-arx).

Kərbibasar mahalında: Yasaqlı (ya-saq-lı), Axa qala (axça/aça), Əgərək (aq-araq), Talış-əgərək (talış və əgərək), Çobanya (çoban və ya)/saq əlaməti/.

Aparan mahalında: Saqmosvəng (saq-mosa) yada sal masaqet sözünü, vəng/vənd sözü-“ön söz”-də bu haqda danışılmışdır, Astvatznekel (as-vat-bat-bad-kel) bu söz etimoloji cəhətdən sabadkel anlamındadır, yəni saq və kel hissəsindən [39-40] əmələ gəlmiş toponim, Saqlı (saqlı), Sarı Budaq (sar-saq, budaq-qol, tayfa).

Dərəçiçək mahalında: Arzakian - aza və kan sözlərindən, Qaxsı - bu toponimin birinci hissəsi Azərbaycanda Qax rayonunun adında özünü qoruyub saxlamış, ikinci hissə isə su olmaqla saq tayfa ittifaqına məxsusluğu bildirir, Ağpara/aq sözü yüksək, uca mənasında bundan əvvəl deyilmişdir, para isə bölüm, hissə mənasındadır - saq toponimidir, Axta-aq və taq sözlərindən düzəlmiş, yüksək hissə mənası verir - saq toponimidir, Yaycı (izah olunmuşdur, areallıq təşkil edir), Tsaxmakarber (tsax-saq, mak-maq, ar-ər, berd-bad/abad) mürəkkəb addır, sintaktik üsulla yaranmışdır. Çibikli (çi-si, bik-bək-bəy, li-şəkilçi).

Göyçə mahalında: Qarasaqqal/qara, saq, qala/, Ağqala/aq, qala/, göl kəndi/gel, kənd/, Şor Əli/şor-tayfa adı, Əli şəxs adı/, Altuntaxt-ulya/Altuntaxt-KDQ-da adı çəkilən, Qazan xana məxsus məskən, ulya saqlara məxsus/. Aqsax-tavus və Qamsar toponimlərində birinciyə izah ehtiyac deyil, ikinci söz qam və saq/sar sözlərindən əmələ gəlmişdir.

Bu toponimlərin tərkibində olan “az”, “aza”, “asa” hissələri bəzən əvvəlinə, bəzən sonuna müəyyən səslər toplayaraq ümumi mənada saqlara işarə olunan əlamətləri özündə qoruyub saxlayaraq, saq tayfa əlamətinin məxsusluğunu müəyyən etməkdədir. Məsələn, Azaklar” (Qırxbulaq mahalı), “Kolasar” (Qarnibasar m.), “Morzak” (yənə orada), “Şirazlı” (Vedi m.), “Assar” (Saadlı mahalı), “Arzakian” (Dərəçiçək m.) toponimləri öz tərkiblərində “az” və onun variantlarını qoruyub saxlamışdır. Bu onu göstərir ki, “az” saqlara məxsusluğun ilkin əlamətidir.

Burada bir məsələ diqqəti cəlb edir. “Orxon-Yenisey” kitabələrində (27) “az milləti”, “az atı” deyimləri xatırlanır. Cümlələr belədir: [40-41]

1. Az torpağı öz doğma yurdu (Tonyukuk, 15 - Rəqəmlər abzası aiddir).
2. Az xalqı bizə düşmən oldu. Qara göl yanında vuruşduq (Gül-tikin, 42/3).

Qara göl həm Çin ərazisində, həm də Azərbaycanda mövcuddur. Bu oxşarlıq digər bir toponimdə də özünü göstərir. Azərbaycanda və Kaşğar əyalətində “Azıx” toponimi mövcuddur (Kaşğar ölkəsində M. Kaşğarının doğulduğu kənd). Bu areallıq onu göstərir ki, sak tayfaları yaşadığı yerlərdə öz izlərini qoymuşlar. Onu deməyə əsas vardır ki, “az” komponenti “sa-sar-su-si” həm də “asa-az-as” formalarında toponimlərdə işlənməklə, tayfa mənsubiyyətini saxlamaq vacibliyində olmuşdur. Bu vacibliyə etinasız yanaşmaq, irad tutmaq bisavadlıq və ağılsızlıqdır! Azərbaycan xalqının etnogenezində ən qədim zamanlardan bəri iştirak edən saklar bir doğmalıda birləşmiş, bir xalq kimi oğuzlarla (işquzaylarla) qaynayıb-qarıymış və “Azərbaycan” sözünün yaranmasında iştirak etmişlər (29, 16).

Görkəmli alim M. Seyidov göstərir ki, saklar yakutlarla bir tayfa ittifaqında olmuşlar. Bu, müxtəlif toponimlərdə də özünü göstərmişdir (məsələn, Şərurda Siyaqut toponimi). Yakutlarda Aldan hidronimi (Lenanın sağ qolu), Aldan toponimi (şəhər) və Aldan oronimi mövcuddur. Azərbaycanda isə allar etnonimi bu adlarla oxşarlıq təşkil edir (26, 223, 238). Bu ad yaxınlığı, Alban dövlətinin adı ilə yaxınlıq təşkil etmirmi? Əlbəttə, bu məsələlərdə tarixçilər çox ləng hərəkət edir. Biz bu fikirdəyik ki, e.ə. VIII əsrdə və hətta ondan da əvvəl üç istiqamətdə (Qafqaza, Orta Asiyaya və İraqın cənubuna) akınla hərəkət edən saklar öz adlarını yaşadıkları ərazilərdə möhürləmişlər. XII əsrə qədər xristian dinində qalan saklar, türk-oğuz tayfa birliyində qaynayıb qarışmış, qalan saklar xristian olduqları üçün müsəlman azərbaycanlılarla din baxımından aralanmış (din ayrı qardaş - Q. Qeybullayev), onların mədəniyyət abidələrinə ermənilər sahib çıxmışlar. İndi məlum oldumu ki, sakları rus təd-[41-42]qiqatçıları nə üçün “irandilli” hesab etmişlər? Çünki bu “damğa” ermənilərə, onların havadarlarına çox lazım imiş! İndi sak təyinləri dil açıb danışır və deyir: “Sasunlu David”in qəhrəmanı milli mənsubiyyətinə görə sakdır, Musa adı (Masaq) ilkin olaraq sak tayfasına məxsusdur, Sayat Nova, A. İsaak (yan) sakdır, erməni xalq rəssamı Saryan və Sasunlu David dastanının bir hissəsi olan “Sanasar və Baqdasar” adlarının hər ikisi də sak təyinləri ilə düzəlmiş adlardır, sak türklərinə məxsusdur. İlk nüsxəsi məlum olmayan “Alban tarixi” əsərinin müəllifi Masaq Kağanatlı da əlamətindən saq kimi müəyyənləşir. Buradan görünür ki, tarixdə sak türklərinin hüququnu heç kim müdafiə etmədiyi üçün, ermənilər sak yurdu olan Artsaq (Ərsaq) adını heç bir ehtiyat etmədən öz adı hesab edir və dünyaya bəyan edirlər ki, Qarabağ (qədim Arsaq) bizimdir. Ancaq bu yalan yeriyyə bilməz! Bu məsələdə bizim alimlərin günahı da az deyil. Biz öz tariximizdə milli mənsubiyyətimizi bəyan etməkdə ləngiyirik! Əlbəttə, bunun bəlkə də əsas səbəbi maddi və mənəvi qayğısızlıqdır. Bu qayğısızlıq bəla olaraq başımıza oyun açır...

Naxçıvanda sak toponimləri aşağıdakılardır:

SƏDƏRƏK TOPONİMİ (ETNOTOPONİM)

Sədərək sözü səd və ərək formasında iki komponentdən ibarətdir. Burada hər iki hissə morfem olmaqla sintaktik üsulla ad yaranmışdır. Sözün ikinci hissəsində olan ərək (araq) müasir dilimizdə də işlənməkdədir. Lakin bu forma indiki halda şəkilçi funksiyasındadır. Sözün oxşarı “Kitabi-Dədə Qorqud”da “Saqaraq” şəxs adı kimi işlənir. Prof. M. Seyidov bu ad haqqında yazır: “Sa-qəbilə birləşməsi, araq” isə bir çox türkdilli xalqlarda çoxmənalı söz kimi-əsasən arı-təmiz, pak, müqəddəs, xeyirxah mənalarındadır (sitat əvvəldə də xatırlanmışdır).[42-43]

Sədərək sözünün ilkin forması olan “Saqaraq”ın zaman keçdikcə incə şəkllə assimilyasiya olunması dilin inkişafında özünəməxsus xüsusiyyətlər ilə əlaqədardır. Sözün tərkibində olan qalın saitlərin incələşməsi və d-q dəyişilməsi, o qədər də fərqli hal deyildir. Araq formasının istər morfem, istər qoşma (ağaraq, bozaraq/oxşar, bənzər) olmasının da o qədər ziyanlı tərəfi yoxdur. Əsas məsələ mürəkkəb etnotoponimin tərkibində olan “saq” tayfa bağlılığının olmasıdır. Bundan əvvəlki yazıda indiki Ermənistan - keçmiş saq-oğuz yurdu olan torpaqlarda bu ada biz rast gəldik (Sədərək-Vedibasar), Sədərək yaşayış məskəni, Sədərək düzü coğrafi ərazi, yaşayış məskəni kimi e.ə. 4-3-cü minilliyə aid olan insan məskəni hesab edilmişdir (1978/29, s. 369).

Sədərək toponimi sak toponimlər silsiləsinin biri olmaqla Şərurda ən böyük yaşayış məskənidir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da bu ad Səgrək kimi oxunmuşdur. M. Seyidov Saqaraq sözünü Səgrək kimi oxuyanlara etiraz edərək bildirir ki, düzgün oxunsa bu söz “Saqaraq”dır. KDQ-da X boy “Uşun Qoca oğlu” kimi soyada malikdir. Bu addakı “Uşun” sözündəki “Şu” komponentinə fikir versək, açıqca görərik ki, bu əlamət saqlara məxsus əlamətdir və Şu qalası, Şu adlı dastan, həmçinin sərkərdə, İskəndlə döyüş yada düşər. Yəni bu əlamətlər doğrudan da Saqaraqın saq olduğunu bildirən və təsdiqləyən əlamətlərdir.

CAĞAZİR VƏ CUĞA TOPONİMLƏRİ

Culfa və Şərur rayonunda mövcud olan bu toponimlər öz qədimliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu toponimin izahından əvvəl Cağazir (Şərur) toponimi izah olunmalıdır, çünki, hər iki toponim mənşəcə eyni etnik mənsubiyyətdən törəmişdir. Son vaxtlar “zur” komponentini izah edə bilməyən bir çox tədqiqatçılar, onu erməni mənşəli komponent hesab edirlər. Lakin indi məlum olur ki, ermənilər türk sözlərini Q. Qeybullayev göstərdiyi kimi xeyli əyib dolaşırsalar da [43-44](məs. Tosaren toponimi kimi) sözün ilkin şəkli türk mənşəli olduğunu ciddi tədqiqat nəticəsində üzə çıxarırlar. Cağazir sözü saklara məxsus olan bir sözdür və öz tərkibində həmin əlamətləri mühafizə edib saxlamaqdadır. Toponim - etnotoponimdir və ilkin forması bu şəkildə olmuşdur. Saka-su. Saka və su komponentləri hər iki formada sak təyinləridir. Biz bir neçə dəfə bu əlaməti (qoşa təyinlilik) müşahidə etmişik və həmin çaları qeyd etmişik. Bu sözdə də iki təyin özünü göstərməkdədir: Onu da demək lazımdır ki, bu söz qədim türk-yazılı; abidələrində də işlədilmişdir. “Gül-tikin” (kiçik mətn) abidəsində belə bir cümlə var: “Ey türk xalqı, bir hissən desə ki, Cuğay meşəli dağının cənubunda deyil, Tan çölündə məskən salaq, (ey) türk xalqı, orada bədxah adam-lar beləcə bir hissəni başdan çıxarmış”(27). Bu misalda “Cuğay meşəli dağı” ifadəsinin strateji əlamət kimi işlənməsi “Cağazir meşəli ərazisi” ilə üst-üstə düşür. Bu ifadə öz oxşarını bu günkü toponimlərdən “Tuqay meşələri” deyimi ilə də yada salır.

Bu toponimdə maraqlı bir məsələ Cuğay və Saqay (saqay) adlarının hansının ilkin olması məsələsidir, istər-istəməz etnik əlamət törəmə funksiyasında olmalıdır. Oronim kimi cuğay-saqaların düşərgəsi mənasında sonradan əmələ gəlmiş ad olmalıdır. Beləliklə, Cuğayın Saqaydan törəməsinin inandırıcı yolu belədir: Saqay-çaqay-çuqay-cuğay. Deməli, Saqay etnonimi daha qədimdir və Cuğay Saqaydan törəmişdir. Cağatay ulusu, Cağatay dili (özbək dilinin əsası (29, s. 392) sak əsilli olmasını bəyan edir.

Sak tayfalarına məxsus “su” komponentinin təyin rolunda möhkəmlənməsi haqqında M. Seyidov və L. Qumilyov mülahizələr yürütmüşlər. M. Seyidov yazır: “Əski mifoloji görüşlərlə səsleşən türkdilli xalqlarda bəzən ulu babanın-əcdadın, igidin atı açıqdan-açığa su ruhundan yaranmışdır. Bu mifoloji inamlar baxımından çox təbiidir. Su, həmin xalqlarda tos-ilkin başlanğıcdır” (10, 52). Müəllif burada Maaday-Qaranın atının su ruhundan yaranmasını [44-45]xatırlayaraq onun Qırat və Düratin əcdadı ilə mifoloji bağlılığını yada salır. Bu məsələ ilə bağlı öz əsərində izah verən L. Qumilyov yazır: “Yer-su (hərfi mənada torpaq-su) dünyəvi toslar (tos-əbədi mövcudluq ruhları) sırasına daxildir və yer-su, bitki və s. sahiblərinin kultunda öz analogiyasını tapır” (9, s. 95).

SİYAQUT ETNOTOPONİMİ

Şərur rayonunda, Arpaçayın sahilində yerləşən bu kəndin adını çoxları fars mənşəli söz kimi izah etməyə meyllənirlər. Guya Siyaqut se (üç) və yaqut sözlərindən (yaxud siyah-qara) ibarətdir. Halbuki bu günkü təhlil açıq-aydın göstərir ki, Siyaqut etnotoponimdir və sak tayfalarına məxsus olmaqla, tamamilə türk mənşəli sözdür. Toponim sintaktik üsulla yaranmış mürəkkəb addır. Sözü tərkibi Sa-ya-qut hissələrindən ibarətdir. Ya və qut sonradan birləşərək həm də sakları bildirən sinonim təyin kimi bu gün də işlənməkdədir. Belə ki, Yakutiya Muxtar vilayətinin əhalisi - yakutlar saka-türk dilində danışır, yakutlar özlərini saka türkləri adlandırırlar. Qut komponenti haqqında prof. M. Seyidov geniş izah verərək müxtəlif türkdilli xalqlarda onun işlənməsini (dildə) göstərmişdir. Hətta “qut” adlı heykəl olduğunu (qayrıldığı), yanlarında (üstlərində) gəzdirildiyini də faktlar əsasında qeyd etmişdir. Beləliklə, bu səbəbdən adlar yaranmışdır: Qorqut, Barqut, Telenqut, Tanqut, Manqut, Kilinqut, Uymaqut, Şanqut və b. Sonra M. Seyidov göstərir ki, Ya+qut və Saq+sa sözlərinin birinci komponentləri eyni sözlərdir, deməli, ya və sa həm də eyni mənə daşıyır. Onda, Si-ya-qut sözündə iki saq mənəli təyin vardır. Biri si/sa, digəri “ya” təyini ki, hər iki əlamət “qut” komponenti ilə işlənməmişdir. Sual oluna bilər ki, nə üçün bir sözdə iki təyin işlənməmişdir? Zaman göstərir ki, uzun vaxtdan sonra sözlər assimilyasiya olunur, təyinlər itir (Naksuana/aksuana kimi). Belə olduqda həmin təyinlər-[45-46]dən biri qalırsa, sözün mənsubiyyəti özünü bildirir. Biz inanırıq ki, bu toponimləri yaradanlar adi adamlar olmamışlar. Hər şeyə ad qoyan Dədə Qorqud kimi müdrik insanlar belə adlar qoymuşlar ki, bu adlar öz əcdadlarını yaşatmaqdadır.

SARACLİ TOPONİMİ

Siyaqut toponimi ilə yaxınlıqda (2 km) Saraclı toponimi mövcuddur. Bu toponim bəzən “Aşağı Daşarx” da adlanır. Buna görə də ad bəzən Saraclı Daşarxı adlanır. “Saraclı” antropotoponimdir, yəni şəxs adı ilə yaranmış yer adıdır. Saraclı “Sıraqlı” deməkdir. Sıraq saqlarda şəxs adı olmaqla “Sıraq əfsanəsi” mövcuddur. Sözü etimoloji mənəsi isə “şam” deməkdir. Görünür ki, bu günkü şamı əvəz edən çıraq sözü, elə “sıraqlı” sözü ilə bağlıdır. Bu haqda dilçilər də söyləmişlər (Radlov).

“Saraclı” toponimi Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında yaşayış məskəni olaraq qeydə alınmışdır. Tanınmış el sənətkarı Aşıq Hüseyn Saraclının kəndi kimi hamıya məlumdur. Təəssüf ki, bu toponim ASE-yə düşməmişdir. “Aza” toponimi haqqında Q. Qeybullayevin Ermənistanda saya aldığı toponimlərdə “sar” komponenti ilə əmələ gələn toponimlərin içində bu toponimin xeyli oxşarı özünü göstərməkdədir. “Saraclı” toponimi təmiz sak toponimidir.

"İŞIXLAR" (ZƏNGƏZUR MAHALI) TOPONİMİ

XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycana məxsus olan Zəngəzur mahalında sak və oğuz toponimləri zəngin silsilə təşkil etmişdir. Bu ərazidə sak toponimlərini, xüsusən “İşixlar” toponimini xatırlamaq çox məsələləri açar. Bunun üçün belə toponimdən söhbət açmaq vacibdir. Bu məsələ tarixçi alim Q. Qeybullayevi də maraqlandırmış, öz tədqiqatları zamanı o, qiymətli faktlar üzə çıxarmışdır. Tədqiqatçı erməni tarixçilərinin öz yazdıqlarını misal çəkir: “V əsr erməni [46-47] tarixçisi Moisey Xorenski Qelamın (Sevanın qərbi) əvvəllər Ermənistanına məxsus olmadığını açıq yazmışdır. O qeyd edir ki, erməni çarı Qelam (o, Qelam toponimini şəxs adı kimi götürmüş, halbuki Qelam indi də Sevandan qərbdə Qelam dağlarının adıdır (şimal-şərqdə gölün/Göyçə gölünün) ətrafına getdi və əhalisini orada yerləşdirdi (2,19). Erməni tarixçisi Q. Kapansyan da yazır ki, Albaniyanın sərhəd rayonları qədimdən Kartli (gürcü) və erməni dövlətlərinə(?) keçmişdir (2, s. 129). Burada Zəngəzur rayonunun (mahalı) adı Syuni kimi göstərilir. Gəlin bu adı təhlil edək: Syu-saya deməkdir., yəni “sayay” assimilyasiya olunaraq bu şəkllə düşmüş - yaxud müəllif, müxtəlif adları öz təbiri ilə tələffüz edərək bu formaya salmışdır. Bu deyilənlərə sübut üçün bundan əvvəl “Tosaren” (Düz-Aran) toponimini misal çəkmişdik. Beləliklə, Syuni saklara məxsus ikitəyinli etnotoponimdir. Q. Qeybullayev II əsr tarixçisi Ptolemeyin əsərində bir neçə adı, həmçinin Tosaren sözünü misal çəkərək tədqiqatçıları diqqətli olmağa çağırmışdır. Zəngəzurdə olan Kafan, Sisian, İşixlar, həmçinin Siuni (Sayan) adları bu ərazidə sak toponimlərinin silsilə təşkil etməsini göstərməkdədir.

“İşixlar” toponimi son vaxtlara qədər mövcud idi. Sonra bu ad “Qızıl şəfəq” adlandırıldı. Toponim işixlar-ısıqlar-isaqlar kimi geriye inkişaf etdirilsə, sak toponimi kimi açıqca anlama malik olar. Q. Qeybullayev sisakların Azərbaycan xalqının etnogenezində yeri və rolu məsələsi haqqında xüsusi tədqiqatın vacibliyini qeyd edir (2, s. 91). O, yazır ki, V əsr erməni tarixçisi M. Xorenski Koltan (indiki Ordubad) əyalətini Sisakdan törəmə adlandırır. Sisak Qelamın oğludur. “Qelamın oğlu Sisak ölkəsini öz adı ilə Siuni adlandırdı ki, farslar oraya Sisakan deyirlər.” (M. Xorenski, I kitab, 14-cü fəsil). Q. Qeybullayev Sisak adından danışarkən “si” komponenti haqqında yazır: “O ki, qaldı Siuni və Sisakan adlarının əvvəllərindəki “si” komponentinə bu məsələ aydın deyil” (yenə orada, 91).[47,50]

Əslində “sisakan” sözü sak türklərinin deyimində sisak, yəni “saklar” deməkdir (Sözde iki sak təyini vardır). Bu deyilənlərdən bir yeni məna da meydana çıxır. Qelam sözündəki qel/gel formaları qel/gil toponimlərini (Gilan-Gilançay, Xarabagilan və s.) yaratmışdır. M. Xorenski yazmışdır: “Qelam gölməçəni (Göyçə gölünü) öz adı ilə Qelakuni adlandırdı (19, s. 91)”. Biz M. Seyidovun “Qızıl döyüşünün taleyi” kitabındakı (10) araşdırmalara geniş yer verərkən məhz bu məsələləri düşünürdük. İndi oxucu həmin dəqiqə anlayır ki, “si” və ya “sa” komponenti “saq-yay” təyimidir. Bu saqların öz əlamətlərini toponimlərdə bildirən əsas ünsürdür. M. Xorenskinin yazdığı Qelam və Sisak da mənşəcə sak türkləridir! Bəs onda bu ermənilər sakları nə üçün erməni kimi yazır. Bəs bu gün ermənilər Arsaqi necə erməni ərazisi hesab edirlərsə - bu plan iki min il bundan əvvəl tarixdə əks etdirilirdi...

Zəngəzurdə yerləşən «İşixlar» toponimi haqqında ən geniş məlumatı prof. Vilayət Əliyevin «Zəngəzurdə qalan izimiz (58) kitabında görürük. Kitab Zəngəzur rayonu (mahalı) haqqında çox bitkin faktları özündə birləşdirir. Müəllif mahalın çoxlu toponimlərini toplayıb təhlil etmişdir. Bu adlar komponentləri ilə xeyli maraq doğurur. Əvvəla onu qeyd edək ki, V. Əliyev ərazidə İşixlar (dağ) və Şıxlar (kənd) adlarını hərtərəfli təsvir edir. İkincisi, bu adların dediyimiz kimi tərkib hissələri çox maraqlıdır. Belə ki, buradakı adların əksəri sanki eyni kökdən-etnonimdən törənmişdir. Məsələn: Şabaden (oronimlər də eyniadlıdır: Şababın axund yeri), Şalat (Sisyan), Şam (Şamb), Şamsız Şavordilər, Şəki (hidronim - Şəki şələsi), Şərdərə (Kafan), Şəhərcik, Şırşar (Mehri), Sinadağ, Şıxlar (Sisyan), Şotalı çayı (Kafan), Şotanlı (Kafan), Şurnuxu (Goruş - oykonim və hidronim), Şıkar və s. Bu misalların sayını xeyli artırmaq da olar. Məqsədimiz bu toponimlərdə olan əsas elementlərin tərkibinin sak ad yaratması ilə üst-üstə düşməsidir. Bu oykonim və oronimlərin hamısı sa-şa-şo-şu-şi və digər variantlarla düzəlmiş adlardır. [50-51] Bu adlar dediyimiz kimi silsilə təşkil edir. Qarabağda Şuşa, Naxçıvanda Şada, Zəngəzurdə Şurabad. Vedibasarda Şirazlı, Əşabad, Şərur, Sürməlidə Talla-Sakşalı və s və ilaxır. Bu toponimlərin hamısı eyni kökdəndir və saklara məxsus olan təyinlərlə yaranmış adlardır. Kitabın çox böyük məziyyətləri haqqında yazılmışdır. (59)

Kitabda Zəngəzur mahalının hərtərəfli tarixi, adət və ənənələri, xəritələr, ərazinin oronimləri də daxil olmaqla bitkin təhlillər özünə yer tapmışdır.

Müəllifin vətən yanğısı daha yüksəkdir. O. yazır: «Uşaqılıq illərim bir nağıl kimi yaşadığım bu kənd, onun insanları, acı taleyi, qonşuları, ətraf coğrafiyası haqqında çox-çox sonralar Qərbi Azərbaycanı tamam itirdikdən, gözəl diyar əlçatmaz olduqdan sonra bir çox suala cavab axtarmağa başladım» (58, 272).

QEL, KEL, KOL ETNONİMİ HAQQINDA

Bundan əvvəl Qelam adı ilə bağlı adlar (antropotoponimlər) hələ o dövrdə necə yaranırdı - bunun şahidi olduq. Biz həmin məsələyə öz münasibətimizi bildirdik. Lakin məsələnin izahı tamamlanmadığı üçün həmin izahı tamamlamaq məqsəduyğundur. M. Xorenski göstərir ki, Qelam Göyçə gölünü öz adı ilə Qelakuni adlandırır. Əvvəla bu məsələyə gözüyumulu “hə” demək o qədər də düzgün olmazdı. Göründüyü kimi “Qelam” sözünün tərkibində olan “Qel”(kel, kol) komponenti elə bu günkü türk dillərində “göl” anlayışı verir. Burada şübhəli izahlar özünü göstərir. Yəni Qelam və Sisak adları, həmçinin “qel”(göl) və kun(kan) sözləri açıq-aydın göstərir ki, deyilənlər hamısı erməni sözü ilə uyuşmur. Daha doğrusu, çar Qelam və Sisak erməni ola bilməz. Düzdür, ermənilər türklərdən xeyli adlar (xoşladiqları üçün, yaxud əlacsızlıqdan) götürmüşlər, lakin bütövlükdə bu adlar tamamilə erməni adı ola bilərmi? Görünür ki, bu cür millətpərəst ermənilər tarixi qəsdən sax-[51-52]talaşdırmaq məqsədində olmuşlar, onlar bir neçə əsrdən sonra yazdıqlarının “tarix” olacağına, öz saxta yalan təsvirlərinə hamının “bəli” deyəcəyini görmüşlər. Lakin Qel komponentindən yaranmış adlar (toponimlər) silsilə təşkil edərək erməni tarixçilərinin saxta tarixlərini ifşa edir. Toponimlərin təhlili (saklarla bağlı) göstərir ki, ermənilər bu adları etnotoponim kimi mənimsəməyə cəhd etməkdədirlər. Biz bu adları yeri gəldikcə göstəririk. Ərsaq, Qanzasar, Sisak və onlarca tarixi yer və toponimləri, şəxsiyyətləri bilərəkdən ermənicə kimi təqdim edib “sənədləşdirirlər” (55. 184).

Qel/kel/kol etnonim kimi Azərbaycan və Naxçıvan ərazisində xeyli izlər qoymuşdur. Naxçıvanda (Şahbuz r.) Kolanı kəndi, Ordubadda Kələki kəndi, ən qədim yaşayış məskəni olan Kültəpə yaşayış məskəni mövcuddur. Kültəpə toponimi Azərbaycanın Beyləqan, Ermənistanın Eçmiadzin rayonunda, Türkiyənin Qeysəriyyə mahalında qeydə alınmışdır. Naxçıvan ərazisində Kültəpə kəndində, ikincisi Naxçıvançayla Cəhriçayın qovuşduğu yerdə aşkar edilmişdir. Naxçıvan abidələri e.ə. 4-cü minillikdən üzün bəri, Türkiyə ərazisində yenə e.ə. 3-cü minilliyə aid yaşayış məskəni olduğu müəyyən edilmişdir. Marahlı bir toponim olan Külöba/Gülöbak, Kerç şəhərindən 6 km qərbdə e.ə. 4-cü əsrə aid skif tayfa başçısına məxsus Kurqan onu göstərir ki, kel/kol tayfası da skif/sak mənsubiyyətindədir. Bu kurqanda dəfn olunmuş qadının başında diadema (yada sal: “Qızıl döyüşü”nün başındakı diademani), həmin başlıqda yenə müxtəlif fiqurlar, qızıldan başqa əlamətlər (vaza, üzərində heyvan fiqurları və s.). ölünün yanında dəfn olunmuş qul skeleti, müxtəlif qiymətli qablar aşkar edilmişdir. Abidə 1830-cu ildə açılmışdır. “Gel”(qel), “kol” etnonimləri Azərbaycanda Sabirabadda (Şirvan düzü), Şamaxı rayonu ərazisində palçıq vulkanı kimi, Qarabağ xanlığının tərkibində mahal kimi, xalq-tayfa kimi mövcud olmuşlar, respublikanın şimalında (Dəvəçi) qeydə alınmışdır.[52-53]

Fikrimizi daha da əsaslı etmək üçün kel, qel etnoniminin türk mənşəli olmasını bildirən qədim “kül” formasında “Kültikin” abidəsində bu mənsubluğu görürük. Deməli, “kül” etnonimi və onun variantlarından biri olan “qel” forması yalnız türklərə məxsusdur.

Azərbaycanın qədim xəritələrinin birində (Lənkəranın Xəzər səmtində) Gel tayfalarının yaşadığı ərazi göstərilmişdir.

ŞUMER - SAK EYNİLİYİ

Son dövr şumerşünas alimlərin tədqiqatlarında şumer dilinin sözləri ilə türk sözlərinin yaxınlığı məsələsi araşdırılmaqdadır. Şumerlərin eradan üç min il əvvəl indiki İraqın cənubunda, cənubi Mesopotomiyada Kiş, Uruk, Ur və Laqas şəhər dövlətləri şəklində mövcud olmaları faktıdır. 1987-ci il məlumatına qədər (29, 576) şumerlərin yazısının iltisacı olması, hərflərinin mixi forması təsdiq olunur. Lakin həmin məlumatlarda bir xalq kimi şumerlərin Ön Asiyada hər hansı xalqla qohumluğu müəyyən edilməmişdir. Şumer-türk yaxınlığı haqqında ən etibarlı “bələdçi” sözlərdir.

Şumerlərdə olan şəhər dövlətlərin adları Azərbaycan və digər türkdilli xalqlarda anlaşılan, başa düşülən sözlərdir. Kiş şəhərinin adı morfem mənsubiyyətinə görə (Kiş/Kuş/Quş) Kuşan dövlətinin adı ilə səsleşir. “Quş” komponenti ən qədim türkdilli xalqlarda onqon olmuşdur Oğuz dövlətində bütün tayfa-qəbilə birlikləri bu onqondan istifadə etmişlər. “Uruk” və “Ur” sözlərində olan “ur” komponenti oğuzlarda Uruz adında, - uk şəkilçisi bu günkü türk və Azərbaycan sözlərində yaşamaqdadır (vur-uk(q), bur-uq və s.).

Şumerlərin adında olan komponentlərə diqqət edək: şu-m-er, Şu+er/ər; m bitişdirici samitdir. Türk dillərində sözün sonu saitlə bitərsə, saitlə başlayan şəkilçi gələrsə, (müsaid şərait - Ə. Dəmirçizadə) onda. bitişdirici samit əlavə [53-54] olunur. “Şu” sözü nə deməkdir? Bu həmin sözdür ki, Makedoniyalı İskəndər Orta Asiyaya böyük ordu ilə hücum edərkən (e.ə. 334-324) Şu adlı sərkərdə və onun tikdirdiyi Şu qalası qeydə alınmışdır. “Şu” dastanı da onunla bağlı yaranmışdır. Sual oluna bilər ki, şumerlər üç min il əvvəl indiki İraqın cənubunda yaşamışlar və Şu-ər/er adını daşımışlar. Bəs onlardan 18-20 əsr əvvəl Orta Asiyada bu tayfalar hansı bağlılıqda olmuşdur, yəni kim kimin əcdadı - yaxud kim daha qədim və ilkin olmuşdur?

İskəndərlə vuruşan sərkərdə Şu sak türklərindəndir. Saklar bura, verilən məlumatlara görə e.ə. VIII-VII əsrlərdə iskit (yunan deyimində) adı ilə Qara dəniz sahillərindən gəlmiş-köç etmişlər. O zaman şumerlər çoxdan dövlət idilər. Bizim fikrimizi sübut edən bir fakta diqqət edək: “Dastani-Əhməd Hərəmi”də “ki-sikil” sözünü izah edən prof. Q. Kazımovun həmin sözün şumer dilində “qız” kimi tərcümə olunmasını (İ. M. Dyakonov) göstərərək, “Dastani-Əhməd Hərəmi” dilində “qızoğul” sözünün həmin sözlə eyniliyini göstərməsi (bu haqda səh. 15-də danışmışıq) deyilənlərə - yəni sikil-saklara şumerlərin bir daha bağlılığını sübut edir (12, ön söz).

Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar: Şumerlər vaxtilə skiflərlə eyni ərazidə yaşamış və eyni adətə, ənənəyə, mədəniyyətə malik olmuşlar. Bir-birindən ayrılarkən arada 20-22 (ən azı) əsr vaxt keçmiş, həmin ərazidən, yenidən böyük bir tayfa köç etmiş - lakin həmin yerə yox, tamamilə əks tərəfə (Orta Asiyaya-saklar) və beləliklə, saklar-əcdadlar öz adlarını, yazılarını, adətlərini qoruyub saxlamışlar. Şumer dili sonradan akkadlar tərəfindən assimilyasiya olunmuş, saklar isə partiya dövləti və Qafqaz (oğuzlarla) xalqı ilə qarışmışlar. Lakin sak türklərinin yaşadıqları ərazilərdə öz etnotoponimlərini yaşatmaq qabiliyyətləri olmuşdur. [54-55]

GƏNZƏK TOPONİMİ

Naxçıvanda (Ordubad) Gənzək toponimi mövcuddur. Bu toponimin səs tərkibi Gəncə sözü ilə səsleşsə də, digər bir sözlə müqayisə etmək vacibliyi də qarşıya çıxır. Azərbaycan dilində bu gün işlədilən-bəlkə də dialekt sözü olan “gənzik” (qırtlaq, udlaq) işlənir. Sözün təsviri xarakter daşması, yəni bənzətmə mənasında olması mümkündür. Yəni toponimlərin çoxu bənzətmə yolu ilə də yaranmışdır. Məsələn, dərbənd-dərbənd, haça dağ-haçadağ, qəsabə-Qəssabə (Şərurda Qarabağlar və Tənənəm kəndləri arasında silsilə dağ), susuz-Susuz (dağ), demi yerlər-demilər; belə misalların sayını artırmaq da olar. Yəni Gənzək toponimi “gənzik” sözü ilə də bağlı ola bilər. Lakin bir qiymətli faktı da bu toponimlə əlaqələndirmək olar. Prof. Q. Məşədiyev M. Kaşğaridən belə bir misal verir: “M. Kaşğarinin Divanında göstərilir ki, Gəncək - türk qəbilələrindən birinin adı olmuş və eyni zamanda Talas yaxınlığında yerləşən bir şəhərin adı da “Gəncək” olmuşdur. Bizə məlumdur ki, qırçaq dillərindən fərqli olaraq və söz əvvəlində samitlərin cingiltişi meyllənir.” (32, s. 133).

Bizə görə, Gənzək toponimi etnos-xalq adı ilə bağlıdır. Sözün birinci hissəsi “kan”, ikinci hissəsi “sak” tərkibindən ibarətdir - sak məkanı deməkdir.

Azərbaycan ərazisində bu toponimin fonetik oxşarı olan Gənzə kəndi İsmayilli rayonunda mövcuddur. Zahirən cəhətdən belə fikir yarana bilər ki, bu toponimlər eyni mənəlidir. Lakin diqqət etdikdə, bu toponimlərin biri sak toponimi, digəri isə birinci variantla (M. Kaşğaridə qeyd olunan) uyğundur. Ordubaddakı toponimin sonunda k səsi toponimin mənasını sak toponimi ilə bağlayır. Söz “kan” və saq birləşmələrindən ibarətdir, İsmayilli toponimi isə sak toponimi mənasından çıxış etmir. Bunu deməyə Ordubad [55-56] rayonundakı toponimin sonundakı “k” ünsürü əsas verir. Hər iki toponim e. əvvəl yaranmış toponimdir.

QANZASAR ADI HAQQINDA

Azərbaycan və onun ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan ərazisində sak türklərinə məxsus toponimlərin silsilə təşkil etməsi haqqında xeyli materialların mövcudluğu göz qabağındadır. Lakin bu gün bizim tədqiqatçılar hələ çox toponimlərin mənsubiyyətini açmamışlar. Bu toponimlərdən biri və ən vacibi “Qanzasar” toponimidir. Qanzasar toponimi haqqında və bir çox təhlili çətin olan toponimləri bizim alimlər başlı-başına buraxmışlar. Biz onlardan çoxunun izahına nail olduq. Onlardan biri - Qanzasar toponimi sırf türk mənşəli, sak türklərinə məxsus olan addır. Azərbaycan sözünün mənşəyi haqqında “Qanzasar” adı ilə bağlı mülahizələr söylənsə də, bu məsələ tamamilə geniş izah olunmamış, həm də xüsusi olaraq toponim kimi təhlil olunmamışdır. Ona görə də bu məsələ ayrıca izah olunmalıdır.

Qanzasar məbədi, Xəznədağ məbədi 13-19-cu əsrlərdə Alban katalikoslarının ibadət yeri olmuşdur. Burada Xaçın hökmdarlarının məbədi də olmuşdur. Xarabalığı indiki Mardakert rayonu ərazisindədir. Tarixçi Kirakos Gəncəlinin (Qanzakatsi) verdiyi məlumata görə, Qanzasar məbədini 1216-1238-ci ildə Xaçın knyazı Həsən Cəlal tikdirmişdir. Məbəd, xüsusi heykəltəraşlıq abidəsidir. Xaçvari formadadır. Xüsusi zal,

cübbəxanalar, mehrab və zəndxanadan ibarət tağbənd örtüklü böyük kompleksdir. Ətrafında bir neçə kiçik məhəlli kilsə sövmələr vardır (33, s. 35).

Qanzasar sözünün izahına heç yerdə rast gəlmədiyimiz üçün güman edirik ki, toponim tədqiqatçılarımız, bu sözün bizim söz olmadığını güman etmiş və ona görə də söz açmayıblar. Söz üç hissədən ibarətdir: Qan+za+sar. Söz ümumi tələffüz nəticəsində Qanzasar olmuşdur, yəni toponimin adı orfoenik şəkildən yazıya köçürülmüşdür. Sözün [56-57]komponentlərinin ilk şəkli belə olmuşdur: Qan-kan; za-sa; sar-çar. Söz ilkin variantında belə olmuşdur: Kansaçar. Göründüyü kimi sözün ilkin variantı ilə sonuncu variantı arasında heç bir böyük fərq yoxdur, lakin bu günkü dilimizdə son tələffüz variantı rahat olduğu üçün bu forma özünü təsbit etmişdir.

Bir neçə kəlmə bu abidə haqqında məlumat verən Kirakos Gəncəlinin adı haqqında: şəxs adı kimi Kirakos Kir və kos/kas hissələrindən əmələ gəlmişdir. Kir sözü saqlarda yer deməkdir (Dyakonov). Bu haqda prof. Q. Kazımovun fikirlərini “şumer-sak eyniliyi” başlığında vermişik. Sözün ikinci hissəsi olan kos-kas tayfa əlamətinin işarəsidir. Tarixçinin soyadı olan Qanzakatsi Gəncəli kimi yox - Qanzasarlı kimi başa düşülməlidir. Soyadın tərkibində olan qat/kat hun türklərində işlənmiş rütbə, titul mənası verir.

Qanzasar kilsəsinin taleyi hamıya məlumdur. Yüz il bundan əvvəl qədər alban kilsəsinə heç kim toxunmurdu. Biz vaxtilə xristian alban olduğumuzu birdəfəlik özümüzədən kənarlaşdırdığımız üçün, bu dini məbəd sahibsiz qaldığından erməni kilsəsinə birləşdirildi.

ŞUŞA ETNOTOPONİMDİR

Şuşa sözü Azərbaycanda sak türklərinə məxsus ən təmiz anlamda olan etnotoponimdir. Şuşa sözünün tərkibində iki komponent vardır: “Şu” və “sa”. Sözdə birinci “ş” səsi sonrakı “s” səsini öz məxrəcəyə salmışdır (assimilyasiya) və “Şuşa” deyimi alınmışdır. Şuşa yaşayış məskəni və Şuşa qalası “şu” sak təyini ilə yaradılmışdır. Tarixdə Şu qalası, Şu adlı sərkərdə olması (M. Kaşğaridə) məlumdur. Makedoniyalı İskəndərlə vuruşan igid sərkərdə Şunun özü, etnik-mifik təyin olduğu üçün bu adın kökləri sak tayfa mənsubiyyəti ilə əlaqədardır.

Azərbaycan yazıçısı Y. B. Çəmənəminli Qarabağ xanı Pənah xanın soy mənsubiyyəti haqqında bu fikirdədir ki, [57-58]bu xanlıq Çingiz xan nəslə bağlıdır. Biz Cağatay tayfası haqqında Cağazir və Çuğa toponimlərinin mənşəyi məsələsindən danışarkən bu məsələlərə toxunmuş, bu eyniliyi göstərmişik., Y. B. Çəmənəminli xalq rəvayət və deyimlərinə əsaslanarkən bizim fikrimizlə paralellik təşkil edən məxrəcə gəlir. Yəni sak türkləri bir tərəfdən Cağatay etnik paralelliyində çıxış edir. Bu məsələ həm də Qarabağ ərazisində sak türklərinin çoxluq təşkil edən toponimlər silsiləsinin mövcudluğunu göstərməkdədir.

Azərbaycan xalqının etnogenezində sak türklərinin iştirakını ən qədim dövlət ənənəsi dövründən qəbul edən tarixi nişanələri biz göstərdik. Belə məlum oldu ki, şumer-sak eyniliyi bu etnosların Mesopotomiya ərazisindən Uzaq Şərqi, Qara dənizdən Hindistana qədər yaşadığı ərazilər olmuşdur. Ona görə də bu məsələnin nə vaxt, nə səbəbə suallarına qurban vermək ağılsızlıqdır.

KAN HİSSƏCİYİ HAQQINDA

Türk dillərində məkan anlayışı bildirən - kan hissəciyi uzun bir yol keçmiş, bəzən -an, bəzən -van, bəzən də -kan şəklində sözlərdə işlənmişdir. Hətta bu hissəcik bəzi sözlərdə can şəklində də iştirak etmişdir (Azərbaycan, Əli-can, Kosa-can və s.). Qədim türk yazılı abidələrində ən çox müşahidə edilən bu hissəcik, göründüyü kimi (aşağıda deyiləcək) türk dillərində məkan anlayışı bildirən ünsürdür. Parfiya dilindən ermənilərin - van şəklində götürdükleri bu ünsür (K. Allahyarov) qədim türk dilinin materialıdır.

Bu şəkilçi-hissəciklərin işləndiyi bəzi sözlər haqqında tarixçi alim K. Əliyevin, Y. Yusifovun mülahizələrini təhlil edən dilçi alim A. Axundov Pandzanak, Tornavan, Tankriayn sözləri haqqında izah verir: “Pandzkank (Qarabağ zonası) metateza vasitəsilə padzanak-peçənək (an və k şəkilçidir) şəklində əmələ gəlmişdir. Tornavanı (van toponimik şəkilçidir) Xəzər qəbilə adı Torna təşkil edir. Tankriayn [58-59](ayn şəkilçidir) İran adı Baqavan (baqa-allah, van-şəkilçidir) kimi “allahın yeri” (tanrı/”allah”) ümumi türk sözüdür (mənasını verir) (1, s. 9).”

Bu sitatlarda verilən sözlərin təhlili ilə biz razıyıq, lakin sözlərdə olan şəkilçilərin mənşəyi haqqında izahın olmaması bizi qane etmir. Əvvəla erməni müəllifinin (Xorenatsi) ləfzi ermənicədir - yəni türk şəkilçilərini erməni tələffüzü ilə göstərir. Məsələn, kan şəkilçisi “kank” kimi, Tornavan sözündə van hissəciyi “an” kimi göstərilməlidir, “y” bitişdirici ünsürdür, “van” şəkilçisi işləndikdə isə onu ermənicə yox, parfiya dilindəki şəkilçi hesab etmək mənşəcə daha doğru olar. Tanriayn sözündəki “ayn” hissəciyi isə yenə “-an”

formasındadır. Erməni ləfzi onu bu formaya salmışdır. “-Kan” hissəciyinin türk yazılı abidələrində məkan anlayışına aid bir neçə misal vermək məqsəduyğun olardı:

1. Ötükən meşəli dağına tərəf yönəldim (Tonyukuk, 15-ci abzas. Misallar Ə. Şükürlünün “Qədim türk yazılı abidələrinin dili” kitabından götürülür).

2. Kadırkan meşəli dağınadək (Gültikin, 2).

3. Gültikin Tadıkan Çorun Boz atını minib hücumu keçdi (32).

4. Qoşun çəkdim, Ərpəndə vuruşdum (Mogilyan, 26).

5. Tatabı xalqı Gidanda ayaqlarını... (Mog.Xa 7) və s.

Bu misallarda Kadır-kan (kök və şəkilçi), Tadı-kan (kök və şəkilçi), Ötü-kən (kök və şəkilçi), Ərpən/kök və şəkilçi ünsürü göz qabağındadır. Misallarda şəkilçilərin məkan, yer anlayışında olması, əlamət bildirməsi açıq görünür. Məsələ bundadır ki, türk söz və şəkilçiləri müxtəlif əcnəbi, xüsusən ermənilərin ləfzində bilərəkdən dəyişdirilir, bizim təhlillərdə isə həmin dillərin materialı hesab edilir.

Q. Qeybullayev -kan hissəciyinin -can formasında işlənməsinə aid belə bir nümunə göstərir (bilərəkdən yox). “Sakların bir hissəsi Zəngəzürdə məskunlaşmış və ondan sonra bu ölkə erməni mənbələrində Siyunik, fars-ərəb mənbələrində Sisakan (Sisacan) adlanmışdır.” (2, s. 90). Biz Si-[59-60]sakan sözünün bundan əvvəl bu deyilişdə işlənməsinə münasibətimizi bildirib demişdik ki, Sisakan fars və ya ərəbcə yox, xalis türk anlamındadır, yəni saklar bu adı elə belə də (Si-sak-an) yaratmışlar. Farslar və ərəblər onu olduğu kimi işlətməmişlər.

ŞƏRUR TOPONİMİ

Şərur rayonu ərazisində ən böyük mərkəz olan Şərur qədim toponimdir. Şərurda sak, hun, kas (kaspi), iran-ərəb mənşəli toponimlər, “Kitabi-Dədə Qorqud”la səsleşən zəngin toponimlər toplusu mövcuddur. Şərur toponimləri əsasən türk mənşəlidir. Ərəbyengicə, Maxta toponimlərindən savayı bütün toponimlər türk etnoslarının yaşayış məskənlərindən xəbər verir. Vaxtilə azərbaycanlılarla ermənilərin birgə yaşadığı Əznəbürd toponimi təhlil olunmalıdır. Bu ad “aznavur” (KDQ-da kafirə verilən ad) kimi deyil, az tayfa adı (sak) ilə əlaqədar bir addır.

Şərur sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, X boyda xatırlanır. Bu toponimi Bartold “Şerüküz”, O. Gökyay və E. Rossi “Şürük”, M. Ergin “Şiroquvan” (Şirokavan), H. Araslı “Şerük”, Ş. Cəmşidov “Şərur” oxumuşlar (5, 251, 263).

Şərur rayonundan Ermənistan istiqamətdə Şirak, Əfşar, Qəmərlı adlı türk toponimləri silsilə təşkil edir. Şərur toponimi Şirak toponimi ilə mənşəcə eyni kökdən ibarətdir. Şiroquz (Şiroğuz) komponentinin kökü təhlil üçün diqqət tələb edir. Türk tayfaları içində şor və şu (sak) təyinli toponimlər yayılmışdır. Bu adlar istər toponimlərdə, istər şəxs adlarında özünü göstərir.

Q. Qeybullayev bu toponimin (Şirak) haqqında xeyli məlumat verir. Eranın I əsrində Vexendur Bulqar Vənd, bulqarları Şirak əyalətinə gətirir, burada məskunlaşdırır. M. Xorenli Ermənistanda Şirakların yaşadığını, hakimiyyətdə olduqlarını yazır. Bu faktı ərəb müəllifi (IX əsr) də qeyd [60-61]edir. Şiraklar yaşayan yerlərə xalq içərisində “Şirakel” deyilir. Q. Qeybullayev yazır ki, Arpaçay sahilində Şirakovan adlı şəhər olduğu mənbələrdə qeyd olunur. O, indiki Baş Noraşen (Cəlilkənd) kəndinin o vaxt Baş Şirakel olduğunu göstərir. Bu deyilənlərdən Şərur və Şirak toponimlərinin yaxınlığı özünü göstərir.

Strabon (I əsr) ilk dəfə Şirak (Şirak) tayfası haqqında məlumat vermişdir. Bu tayfanın adı Şirak, Çirak, Şirak kimi qeyd olunmuşdur. Q. Qeybullayev göstərir ki, “keçən əsrdə Ermənistanda şirak/şirak əlamətli 11 yaşayış yeri (kənd) var idi, onların əhalisinin hamısı azərbaycanlılar idi.” Strabondan sonra bu tayfa haqqında antik müəllif Tatsit, N. Q. Adons, P. K. Patkanov, M. Xorensi, Ptolemey (II əsr). İbn Xordadbeh (IX əsr), Fəzluləh ibn Ruzbixan (XV əsr) və s. danışıqlar. Q. Qeybullayev Şirakların hökmdar və çarlarının adlarını təhlil edərək türk olduqlarını sübut edir. Lakin bu faktların ən əhəmiyyətli adın özündəki mənədir ki, müəllif bu haqda nədənsə söz açmır. Biz bundan əvvəl sak tayfalarında “Siraq” əfsanəsi haqqında danışdıq. Daha sonra şirakların adlarında olan “si” əlamətinin çox sözlərdə özünü göstərməsi də bu deyilənlərə kömək edir. Çorsin (sözdə “si” təyininə fikir verin), Abak (ap-aq), Uspu (u-su-pu) adlarının tərkibində olan “si”, “şu” və “aq” (Aqaraq) təyinləri bu tayfanın sak olduqlarına işarədir. Ancaq onu da demək lazımdır ki, Şirak etnonimi siraqdan sonra yaranmışdır. Beləliklə, bir mənbədən ayrılan iki tayfa o qədər də uzaqlıqda olmamışdır. Tədqiqatçı A. İmanov isə bu adı 22 türk boylarından olan “Carukla” bağlayır. “Caruk” və “Corsun” mənşəcə yaxındırlar və “Corsun” ilk variant sayılmalıdır (52 və 53).

Azərbaycan etnogenezində iştirak edən sak tayfalarının “irandilli” olması fikrini tarixdə təsbit etmək, şirak. kimmer tayfalarına da şamil edilmişdir. Bu məqsədli xəyanət iki min ildir ki, tarixdə özünə yer tuta-tuta

gəlməkdədir. İndi məlum olur ki, qədim türk tayfalarının bu gün üzdə ol-[61-62]mamasından istifadə edən ermənilər və onların havadarları həmin etnoslarla bağlı toponimləri rahat şəkildə mənimsəməkdədirlər.

PÜSYAN TOPONİMİ

Eradan əvvəl Azərbaycanda mövcud olan etnoslardan biri Pasian adlanır ki, bu haqda Q. Qeybullayev məlumat verir (2. 102). Həmin etnos müəllifin məlumatına görə indiki Ermənistanın Türkiyə ilə həmsərhəd zonalarda yaşamışlar. Onlar haqqında e.ə. yunan müəllifi Ksefontun (Anabasis. IV. 18) məlumat verdiyini də Q. Qeybullayev göstərir (yenə orada). Erməni müəllifi M. Xorenski isə e.ə II əsrdə Basian (Pasian) adlı əyalət olduğunu yazaraq, oraya Şimali Qafqazdan bulqarların köçüb gəldiyini göstərir. Q. Qeybullayev Türkiyədə Qars. Sarıqamış, Arpaçay (Türkiyədə), Kağızman və Sürməlidə pasianların yaşadığını göstərir (K. Fəxrəddin, Kars tarixi. I.c., İstanbul. 1953). Görünür ki, bu tayfa Azərbaycana, Türkiyəyə saklarla bərabər gəlmişdir. Həm də etnonimin tərkibində həm sak (saq) və həm də bulqar əlaməti bunu sübut etməkdədir (irəlidə deyiləcək).

Şərur rayonunda yerləşən Püsyən etnotoponimi sözsüz ki, bu tayfanın adını ifadə edir. Püsyən sözündəki “y” ünsürü iki sait arasında bitişdirici samit rolundadır və an şəkilçisi cəmlik (-lar, -lər) qrammatik funksiyasında çıxış edir. Bu tayfanın saklarla qohumluğunu bildiren əlamət (si) özünü mühafizə etmişdir. İkinci əlamət olan ba/pa/Basian/Pasian bulqarlara yaxınlıq mənasındadır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da Basian (Fasiana) etnotoponimi haqqında belə məlumat verilir: “Ərzurumun güney səmtində, qədim tarixçilərin Fasiana adlandırdıqları yer “Basian dərəsi” adlanır (indi Türkiyədə Pasinler adlanan kənd vardır). Lakin Qafqazda Qaraçay-Balkar muxtar respublikasındakı Balkar dərəsi də gürcü salnamələrində “Ba-[62-63]şiani adlanırdı”. Ümumiyyətlə, dastanda bu adın təhlilini “Pasinük Qara Dərvənd” deyimi ilə bağlı təhlil etmişlər Buradan görünür ki, saklarla bağlı olan Dərvənd, həm də Sünik (Siuni-Saani deyimləri də mövcud olmuşdur) dövləti kimi müxtəlif bölgələrdə qeydə alınmışdır. Bu misalda həmin etnotoponimin Qaraçay-Balkar ərazisində müşahidəsi, pasianların bulqarlarla (balkar) eyni ərazidə yaşamasını göstərir ki, bu bizim dediklərimizlə eyniləşir.

Dastanda cümlə belə işlənmişdir: “Pasinük Qara Dərvənd ağzına düş vermiş idik. Evnik qalasının beş yüz kafəri üzərimizə qoyıldı. Qardaşım tutsaq oldu. Malımızı, rizqımızı yağmaladılar, geri döndilər” (17. 53). Bu cümlənin məntiqi imkan verir ki, “Pasinük Qara Dərvənd”in oğuz yeri, Evnik qalasının isə Gürcüstan ərazisi olması qəbul edilsin. Yenə dastanın qeydlərində (5, 252) F. Qırzioğluna istinadən verilmiş fakta görə Evnik qalası (Abnik) Ərzurum səmtində mövcud olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Oğuz üstünlüyü saklara görə daha bariz şəkildə özünü göstərir. Halbuki dastanda Əgrək və Səgrək (Saqaraq) oğuz kimi təqdim olunur, yəni bir xalq kimi “qovuşuq” (tayfaların qovuşduğu) özünü göstərir.

NORAŞEN SÖZÜ HAQQINDA

Noraşen sözü haqqında ən qiymətli və dəqiq təhlil f.ə. namizədi (1990) BDU-nun müəllimi C. Cəfərova məxsusdur. “Noraşen” sözünün etimologiyası, “İşıqlı yol” (bu gün “Şərurun səsi”) qəzeti, 14 iyun 1990. Müəllifin böyük xidməti ondan ibarətdir ki, tərkibində şen/aşen, van/ivan tərkibli toponimləri müvəffəqiyyətlə izah etmişdir. Müəllif yazır: “Aydın olur ki, Qafqaz (o cümlədən Azərbaycan) ərazisində formalaşan nə van, nə nor, nə də şen tərkibli klassik toponimlərin heç biri erməni və ya digər qeyri-türk dillərinin faktı deyildir.” Müəllif Noraşen toponiminin dünyanın müxtəlif guşələrində olduğunu göstərərək deyir: “Görəsən [63-64]Naxçıvanı “Naxçavan”, Noraşeni -Nor-açın yazaraq, “bu yerlər erməni torpağıdır”- deyən erməni müəllifləri Mancuriya, Buryatiya, Çin, Hindistan və s. yerlərdə Noraşenlə bir kökdən olan etnotoponim və etnonimləri erməniləşdirmək haqqında fikirləşirlərmi?”. Əlbəttə, bu sözlər təkcə ermənilərə yox, həm də onların özləri kimi mənfur olan havadarlarına da aiddir.

Müəllif Naron (İspaniya) və Paras (Pur), Narasun (Buryatiya) toponimlərini misal göstərərək, onların Noraşen toponimlər sistemində Oraşen, Araşen, Oroçon köklərini əsas sayaraq, Gürcüstanın Sakareco (saklarla bağlı) rayonunda Araşen kəndi, Çində türk dilləri qrupuna daxil olan və sayı dörd mindən artıq olan Oroçon tayfalarının, habelə Mancuriyadakı Orşen-Qol çayının adı da Oraşen (er as on), nəhayət, “Noraşenlə bir kökdəndir” - deyərək, həmin toponimin “n” - siz variantına Yunan tarixçisi Amasiyalı Strabonun (e.ə. 64, 63 və e. 23/24-cü illər) əsərində Keltiq Dik Göl adlanan yerin yaxınlığında Aras (i) on şəklində rast gəlirik. Bu təhlildən sonra müəllif sözün açıqca “er as on” - onuncu türk as ərlər olduğunu sübuta yetirir. Müəllif bu üsuldan istifadə edərək Alban tarixçisi M. Kalankatlının göstərdiyi Varaçan toponimini “ər üç on” izah edərək otuz ərlər kimi oxuyur.

Müəllif göstərir ki, “Nor” sözü dünyanın bir çox ölkələrində sözlərin tərkibində işlədilmişdir, məsələn, Norveç, Normandiya; Massaçust, Oqayo, Oklaxoma yerlərindəki Norvud toponimi; Arkanzas, Avstraliya və

Britaniyadakı Norman, Normonton, Norden şəhər və çay adları, Normon-Uels vilayəti, Kanadadakı Fort-Norman, Belçikadakı Nordosk, Norped şəhərlərini və çaylarını, Nyu-Yorkdakı Noroton rayonunu və s. yerlərini, əlavə olaraq Britaniyadakı Loqnor rayonunu da gərək bütün dünya ermənilərə verə?! Sarkazmla cillanmış bu cümlələr yəqin ki, öz təsirini elmdə göstərar. Müəllif bu sözləri erməni sözü kimi düşünən bəzi [64-65]tədqiqatçılara təəssüflənir. Noraşen sözüdəki s-ş əvəzlənməsi də göstərilir.

Burada bir məsələni oxucuların nəzərinə çatdırmaq yerinə düşərdi. M. Seyidov “Qızıl döyüşçünün soykökünü müəyyənləşdirərkən papaqda olan on ox əlamətini həmin tayfanın “On ox”lardan olduğunu göstərir. Noraşen sözüdəki mənalar (ər as on) on as ərlər yəni, on sak ərlər, daha dəqiq deyilsə, on bayraq (hakimiyyət) ittifaqına məxsus olan saklar mənasını verir. Beləliklə, bir daha qəti söyləmək olar ki, Noraşen etnotoponimi sakların yaşadığı ən qədim yaşayış məskənidir. C. Cəfərov öz məqaləsinin sonunda yazır: “Beləliklə, aydın olur ki, Noras/i/on, Norasun, Noraşın, Noraşin, nəhayət, Noraşen e.ə. minilliklərdə bütün dünyada məşhur olan “ərason” (onuncu as ərlər) türk tayfa adının müxtəlif fonetik variantlarının (orason, oroçon, arason, araşen, orşen, orson) önünə n samitinin artırılması ilə yaranmış sırf türk mənşəli sözdür və erməni dili ilə heç bir əlaqəsi yoxdur”.

OĞLANQALA - AĞVAN QALA - ALBAN QALA

Şərur rayonunda Ulya Noraşen kəndində “Qara təpə” adlı böyük bir təpənin üstündə Oğlanqala adlı qala vardır. Ulya Noraşen kəndi son vaxtlar Oğlanqala adı ilə əvəzlənmişdir. Bu onu göstərir ki, biz öz toponimlərimizi bilərəkdən həm məhv edirik, həm də onu dəyişdirməklə özgənin olduğunu hesab etmiş oluruq. Bundan əvvəlki yazıda Noraşen sözünü onuncu as (sak) ərlər deyimində olduğu sübut edilsə də (1990, C. Cəfərov) üç-dörd ildən sonra həmin toponim Oğlanqala ilə əvəz edilmişdir. Əlbəttə, bu dəyişilmə ikinci bir tarixi toponimin yaşaması ilə nəticələndiyi üçün o qədər ziyanlı deyil - lakin o qədər zəfərli də deyil. Toponimşünas-tarixçi Q. Qeybullayev Şərurda Arpaçay kənarında “Alban təpələri” adlı ərazinin adını çəkir. Müəllif Sisyan rayonunda qəbir daşı üzərində “övladi-ağvan”, (15 əsr), Də-[65-66]rələyəzdə “Alpan dərəsi”, Şərur-Dərələyəz mahalında Elpan adlı iki azərbaycanlı kəndi olduğunu qeyd edir (2, 28). Həmçinin “Məhəmməd və Güləndam” dastanında Məhəmmədin Əlvən adlı dağa ova getməsi faktını müəllif “Alban dağı” kimi qəbul edir (yenə orada).

Burada bir məsələni aydınlaşdırmaq xüsusilə vacibdir: Alban, Ağvan, Alpan sözləri və o sözlərlə mənə eyniliyi daşıyan Oğlan (qala) sözləri mənasına görə Alban sözünün variantlarıdır. Lakin Alban sözündən başqa, yerdə qalan adların mənə xüsusiyyətləri heçdən yarana bilməz. “Kitabi-Dədə Qorqud”da tez-tez belə bir cümləyə rast gəlinir: “Qara yerin üstünə ağ ban evin dikdirmişdi” (5, 52). Bu cümlə dastanda tez-tez təkrarlanır. Buradan belə görünür ki, “Ağban” deyilişi şifahi nitqdə fonetik hadisələr nəticəsində “Ağvan”, daha sonra “Oğlan(qala)” şəkillərində tələffüz olunmuşdur. “Oğlanqala” yaşayış məskəni bu cür tələffüz olunduğu üçün, belə də yazıya köçürülmüşdür. Verilmiş məlumatlardan məlum olur ki, tikinti üslubuna görə Oğlanqala aşurların dağ qalalarına oxşayır. Azərbaycanın tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyətini tədqiq edən görkəmli alim Vəli Əliyev buradan küplər, boyalı qab qırıqları aşkar etmişdir.

Bu kitabda Aza toponimi ilə əlaqədar yazıda saklarla bağlı digər yaşayış məntəqələrində - Yakutiya da Aldan toponimlərinin mövcudluğu haqqında danışılmışdır və sak-yakut eyniliyini göstərən M. Seyidovun fikirləri xatırlanmışdır. Bu faktlar əsas verir ki, Yakutiyadakı Aldan toponimləri, Alban toponimlərinin fonetik variantlarıdır. Bir daha demək olar ki, Azərbaycandakı “al” etnonimləri Alban və Aldan toponimləri üçün yaradıcı mənbə olmuşdur. Çin ərazisində olan doqquz oğuzların yaşadığı Qansu (Kansu-sak yurdu) əyaləti uyğurların da sak olduqlarını müəyyənləşdirir. Bu fikirlər saklarla bağlı məqalədə geniş izah edilmişdir.

Nəticə olaraq onu demək lazımdır ki, Azərbaycandakı Alban dövlətinin əsas etnik göstəriciləri Sak tayfalarının üstünlüyü ilə olmuşdur. Bizdə olan faktlara görə eranın [66-67]yeddinci əsrində Oğuz və Sak birliyi vahidlik təşkil edir. Bunu KDQ dastanında olan faktlar sübut edir. Dastanda mənşəcə sak olan Aqaraq (Əgrək) və Saqaraq (Səgrək) oğuz igidləri kimi təqdim olunur.

Tarixçi Q. Qeybullayevin adını çəkdiyi Alban təpələri Oğlanqaladan fərqli olaraq Şərur rayonunda Arpaçayın sol sahilində, Həməzəli kəndi ərazisindədir.

ASE-də Albaniya dövləti haqqındakı məqalədə belə bir cümlə vardır: “5-6-cı əsrlərdə Albaniyaya türk dilli tayfaların axınları başladı (hunlar, savirlər, bulqarlar, barsıllar, xəzərlər). Əslində bu türk tayfalarının, xüsusilə hunların gəlişi Bizans və Gürcülərin Alban dövlətini aradan götürmək planına qarşı Alban türklərinin müraciətindən sonra baş vermişdir. Tarix ədəbiyyatında hunların bir müttəfiq kimi Alban türklərinə köməyi öz əksini tapmışdır. Alban dövlətinin etnogenezində sakların mövcudluğu haqqında xüsusi müddəalar yoxdur. Alban toponimləri və antroponimləri xatırlanır, (Sakasena, Arsax(k), Sünik, (əslində sa ya nik) lakin bu toponimlərin saklara məxsusluğu qeyd olunmur (26, 215)”.

Saklara məxsus adların, toponimlərin, mədəniyyət abidələrinin, hətta Arsak adlı Sak dövlətinin ermənilər tərəfindən həyasızcasına “özəlləşməsinin” səbəbi bizim faktların zəifliyi ucundan olmuşdur.

İLYA VƏ ŞULAN “NƏ DEYİR”...

Azərbaycan xalqı uzun müddətdir ki, öz oğlanlarına İlya və Şulan adlarını qoymaqladır. Bu adların nə demək olduğunu soruşan olsa, bəlkə də ad qoyanın özü çətinlik çəkər, əslində, Ulya Noraşen adındakı birinci tərəfi elliklə dəyişməyimiz bu adın mənasını bilməməyimizi sübut etmirmi!?

Görəsən, xalq bu adları qoyarkən nəyə istinad edir? Bizə elə gəlir ki, bu qan yaddaşı ilə əlaqədardır. Xalqımızın tarixində tayfa təyini adqoyma ilə yaşadılır. Buna misallar [67-68] göstərmək o qədər vacib deyil, təkcə soyadları yada salsaq, deyilənlər özünü doğruldar (Xətaylar, Əfşarlar, Qacarlar və s.). bu gün Azərbaycanda tarixi iki min ildən artıq olan qədim türk sözlərimizin - il, şu, ya, an və s. xeyli uzaqda olması və yavaş-yavaş unudulması bu sözləri də bizə yadlaşdırır. Tariximizi tədqiq edib biləndə ki, Şuşa qalası Şu və sa sözləri ilə əmələ gəlmişdir, onda Şu - sərkərdə və xalq adının saklara məxsusluğu - təmiz türk sözləri olduğu bilinər. Türk dilləri tarixində uzun müddət cəm bildirən -an şəkilçisi (oğuzlar əvəzinə oğuzan kimi) xatırlananda Şulan adının mənası aydınlaşır. Şu e.ə. İskəndərlə vuruşan sak tayfasının sərkərdəsidir. Şu qala adıdır, Şu - şumer sözünün əvvəlindəki təyindir (şu-ər). Beləliklə, Sak tayfaları tərəfindən yaradılmış çoxlu toponimlərin tərkibində Şu və onun variantları yaşamaqladır. Beləliklə, Şulan sözündəki iki sait səs arasında I bitişdirici samiti işlənərək Şulan sözünün yaranmasına səbəb olmuşdur.

İlya sözünün tərkibində iki komponent vardır. Bunlardan biri il, ikincisi ya komponentidir. İl bu gün dəyişilərək, bizlərdə el formasında işlənəkdədir, türklər isə il sözünü hələ də işlədirlər (rayon, şəhər, kənd kimi). Ya komponenti M. Seyidovun yazdığı kimi sa deməkdir. Saklar həm sa, həm də ya işlətməmişlər. Saq sözü isə sa və oq sözlərindən yaranmış, iki saitdən biri düşərək (o), saq sözü formalaşmışdır. Saklarda ya - dövlət, ox - vassal mənasındadır. Deməli, ya daha güdrətli, müqəddəs və yaşamlı roldadır. İlya sözündəki məna müstəqil dövlət, hakim quruluş və s. mənələrdədir.

Çox ehtimal ki, bu adların daşıyıcıları öz əcdadlarının tayfa mənsubiyyətini bilərəkdən bu adları təkrarlamaqladırlar. İndi az qala bu adları da özgə xalqlara verməyə hazır olmaq psixologiyası formalaşmışdır. Bu kökümüzdən xəbərsizliyə yalnız acı-acı təəssüflənmək lazımdır.[68]

İKİNCİ FƏSİL

HUNLAR HAQQINDA

Hunlar haqqında ən böyük əsər türk alimi B. Ögəlın iki hissədən ibarət olan “Böyük Hun imperiyası” kitabıdır. 1992-ci ildə Azərbaycanda nəşr olunan bu kitabda “Hun tarixi Türk tarixinin ilk dördədən biri kimi” (B. Ögəl) qiymətləndirilir. Müəllif göstərir ki, Hunlara aid Çində olan bütün sənədlər, mənbələr burada özünə yer tapmışdır.

Bu kitabda Hunların Koreyadan Xəzər dənizinə qədər olan əraziləri, bir hissəsi Çinin yarısına qədər, yuxarıdan indiki Rusiyanın böyük bir hissəsi də daxil olmaqla geniş bir ərazi olmuşdur. Hunlar digər tayfa və millətlərlə gah qonşuluq münasibətlərində, gah da müharibələrdə rastlaşmış, başlıcası isə öz müstəqilliyini qoruyub saxlamaq naminə döyüşlərə girişmişlər. B. Ögəl Hun tədqiqatçılarından F. Hirth, E. Covannes, O. Franke və Eberhardın adlarını çəkməklə, onların fikirlərini bəzən qəbul etmədiyini də əsaslandırır.

Tarixi mənbələrdə belə göstərilir ki, ilk böyük Türk imperatorluğunu - Türk Cahan dövlətini Hun türkləri qurmuşlar (R. Özdək). M.ə. 220-ci ildə böyük bir imperatorluq halına gələn Hun dövlətinin daha əvvəl, m.ə. 318-ci ildə çinlilərlə bir anlaşma yaptığını görürük. Hunların ilk hökmdarı Tumanı (Teomanı) m.ə. 220-209-cu illər arasında hakimiyyət sürmüş, ondan sonra çox məşhur hökmdar olan oğlu Mətə (Mete) davam etdi. Dövlət əvvəlcə hökmdar “Tanhu” şəklində (ucalıq, ululuq), sonra yabqu, daha sonra Kağan və Xaqan şəklində “təkmilləşdi”. Lakin Hun imperiyasından əvvəl yarıəfsanə, yarıreal “Alp Ər Tonqa” dastanında “Altun geyimli adam” məlumatında, “Şu” dastanı və “Oğuz xan” dastanlarında Türk dövlətçiliyindən söhbət açılır ki, bu da lap qədimlərə gedib çıxır. Hunlar uzun bir dövlətçilik ta-[69-70]rixinə malik olmuş, müəyyən formada öz dövlətlərini yaşatmışlar.

Şimali Hun dövləti 147-156-cı illərdə müstəqilliyini itirir, Hun qəbilələri qərbə çəkilərək güclü dövlət yaradır. Bu dövlət Aral və Xəzər dənizləri arasında əmələ gəlir.

Hun sözünün yaranması ilə əlaqədar B. Ögəl qeyd edir ki, hunqtu tayfa adını hun və ya hinqnu sözünün əslə kimi qəbul edənlər də var. Digər bir qaynaqda da: “Kral Mu (M.ə. 1001-947) Çuan tayfalarına axın etdi. Ağ rənglə dörd qurd və dörd maral alıb geri döndü. Bu baş verənlərdən sonra hanfular artıq bir daha vergi gətirmədilər” (8, 29). O. Franke bunu belə qiymətləndirir ki, bunlar Cou dövlətinin Hun, Tibet və Moğol tayfaları ilə əhatə olunduğunu göstərən xatirələrdir.

M.ə. 934-710-cu illərə aid hiyenün tayfaları kimi tanınanlar hunların əcdadları olduqları fikri, tədqiqatçıları birləşdirir. B. Ögəl bu məsələni O. Frankenin “səriştəli qələmi ilə” izah etməyi məsləhət bilir: “Hunların köklərini qəti olaraq bilməyimizə imkan yoxdur. Bu adın qara mal bəsləyən müxtəlif tayfaların hamısına verilən geniş bir ibarət olması mümkündür... Hun adı daha sonrakı çağlarda... müxtəlif köklərdən olan tayfaları özündə toplayan geniş bir ad olmalıdır. İskit sözünə oxşayan kimi” (8, 29). Bundan sonra hiyenülər çinliləri öz əsarəti altına almaq üçün axınlar edir. M.ə. 827-782-ci ildə Cou imperatoru hiyenün basqınlarını qabaqlamaq üçün qəti tədbirlər görür. Bu tədbirlər Şimal Hunlarına qarşı idi. Beləliklə, hunların hər yerdə görünmələri və Koreyadan Xəzər dənizinə qədər ərazilərdə Tanrı (Tyan-Şan) dağlarının şimal və cənub hissələri, Tibet, Altaylar da daxil olmaqla böyük ərazilərə hərəkətləri bilinir. Miladdan sonra isə dördüncü əsrin sonuna yaxın hunlar Qafqaz dağları üzərindən böyük qüvvə ilə Anadolu içlərinə doğru hərəkət başlayaraq Roma torpaqlarına iki tərəfdən girərək, Balkanları keçib Trakyaya, oradan da Suriyada Sur şəhərinə daxil olurlar. Bu zaman Basık və Kursık adlı iki [70-71]sərkərdə əsas rol oynayır (Bax: Kursk şəhəri, antropotoponim).

R. Özdək türklərin ana yurdu və yayılma səbəbləri haqqında yazır: “Türklər m.ə. 2000-ci ildə, daha qədim çağlarda Orta Asiyada Sayan-Altay dağlarının Şimali-qərb bölgəsində, Yenisey çayı boylarında yaşardılar. M.ə. 1500-cü illərdə əraziləri Sayan dağlarından Altaylara və Tanrı dağlarına qədər enir, qərbdə Urallara qədər uzanır, cənubda Balxaş gölünü, Xəzər dənizi və Şimali Şərç çöllərini əhatə edən böyük bir sahəyə yayılmışdılar” (15, 23).

Tarix ədəbiyyatında m.ə. 1100-300-cü illərə qədər türklər bir neçə dəfə yerdəyişmələr etmişlər. İlk yurdlarından Altaylara, sonra Türküstana, m.ə. yeddinci yüz ildə Ordos, Volqa və Şimal-qərbi Asiya olmaq üzrə köç etmişlər. Yakut türkləri şimali-qərbi Sibirə, onlarla bir müddət bərabər yaşayan çuvaşlar isə qərbə, Ural dağlarının cənubuna endilər.

M.ə. üçüncü yüz illikdə türklərin həm qərbdə, həm şərqdə mərkəzi Asiyanın seçmə yerlərində və Çində yaşamaları məlumdur.

Türk tayfalarının bu cür yerdəyişmələri onu göstərir ki, həmin ərazilərdə türklər azad və sərbəst olmuşlar. Tarix ədəbiyyatında türk tayfalarının belə yerdəyişmələri dəfələrlə qeyd olunmuşdur. Həm də bu zaman istər yerli türk tayfaları, istər gəlmə türk tayfaları yaşadıkları ərazilərdə öz izlərini bildiren müxtəlif

oykonim, oronim, etnonim, antroponimlər yaratmışlar. Bu fərqləndirici əlamətlər yerli türk tayfalarının şifahi xalq materiallarında da öz əksini tapmışdır. Məs:

*Apardı tatar məni,
Qul kimi satar məni...*

Yaxud: Gün düşdü Hun dağına... bayatlarındakı diqqəti cəlb edən bu misralar onu göstərir ki, gələnlər yerli əhaliyə heç də dost kimi yanaşmamışlar və xalq öz fikrini, münasibətini bildirmişdir. [71-72]

Lakin uzun illər keçdikdən sonra bu tayfalar yerli türk tayfaları ilə dil tapmış, onlarla qaynayıb-qarışmış, eyni bir torpağın vətəndaşı olmuşlar. İlk öncə qoyulan toponimlər isə min illərlə ömür sürərək tarixi izləri yaşatmaqdadır.

ŞADA TOPONİMİ

Şada sözü türk dilində vəzifə, titul mənasındadır. Bu söz “on ox”lar yarandığı dövrdə işlənmiş, “Gültikin” abidəsində “Şadapit bəylər” deyimində özünü mühafizə edib saxlamışdır. Tibetdə, Çində, Altaylarda və böyük Sibir çöllərində yaşayan türklər haqqında kitab yazan rus türkoloqu L. Qumilyovun “Qədim türklər” kitabında (9) yazılır: “635-ci ildə Dulu və Nuşibi tayfaları özünüidarə hüququ qazandılar. 5 Dulu və 5 Nuşibi tayfa rəisləri yerli zadəganlardan təyin olundu. Bunlar şada, yəni xana qan qohumu olan adamlara bərabər tutulurdu. Onların hər birinə hakimiyyət rəmzi kimi ox təqdim olundu. “On ox” türkləri adı belə yarandı (bunlar Çulo xanın oğlu igid və nəcib Aşına şeni etdi). İki müttəfiq - Dulu və Nuşibi tayfa ittifaqları arasındakı sərhəd Çu çayı oldu (9, 255)”.

Bu söz Orxon - Yenisey abidələrindən olan “Gültikin” kitabəsində belə xatırlanır: “Sağdakı şadapit bəylər, soldakı Tarkanlar, buyruq bəyləri! Otuz tatar, doqquz Oğuz bəyləri! Sözlərimi yaxşıca eşidin, diqqətlə dinləyin!” (15, 111). Lakin müəllif “şad” ifadəsini xanın sülaləsindən olan sərkərdələrə işlətməmişdir. Məsələn, Tolis şad, Kişu Kana-şad, Tonq-şad və s. “On ox”lar sonradan bir neçə mənbələrdə işlənsə də, onların uyğur və sak tayfalarına aidliyi göstərilərsə də, bu titulu görə bilmirik. Beləliklə, “şad” ifadəsi yalnız Aşına şeni tərəfdarlarına məxsus bir titul hesab olunmalıdır. Naxçıvanda bu adın toponim kimi yaşaması (Şahbuz rayonu, Şada kəndi) qədim türklərin bu ərazilərə gələrkən özləri ilə öz təyinlərini yaşadığı ərazidə işlətməkləri xüsusi bir əhəmiyyət daşıyır. [72-73] yaraq türkçülük tarixinin itməməsinə, qorunub saxlanmasına işarə hesab olunmalıdır. Bu toponimi hun toponimi saymaq məqsədəuyğundur.

Şada toponiminin və digər hun mənşəli toponimlərin (Tənənəm, Cinlər, Danzik) bu gün bu ərazidə olması tayfa köçlərinin zaman-zaman buraya sərbəst şəkildə gəldiklərindən xəbər verən ən tutarlı faktlardır.

NAXÇIVANDA “ŞİBİR XAN” ETNONİMİ

Azərbaycan tarixinin son dövrdə tədqiqi yeni səpkidə aparılmaqla, vaxtilə yasaq edilmiş mənbələr üzə çıxarılır, beləliklə, tariximizin qaranlıq səhifələri işıq üzə görünür. Azərbaycan tarixi türk xalqlarının tarixi ilə sıx bağlıdır. Tarixdə eyni dildə danışan, lakin müxtəlif adlarla adlandırılan türk tayfaları adət, ənənə, məişət, geyim və s. xüsusiyyətlərinə görə - hətta dil xüsusiyyətlərinə görə eyni xalqlar idilər. Ancaq tayfa adları ilə çağırılan, sonralar bəzi tədqiqatçıları müəyyən qədər çaşdıran bu adlar, yəni tayfa adları, eyni bir dildə danışan xalqın müxtəlif tayfalarının adları idi. Bu adlar tayfalara verilərkən soylar əsas götürülürdü. Azərbaycanda yaşayan bu soylar hələ lap qədimdən tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş, onların adları mübahisə doğurmuşdur. Məsələn, Herodotun “Tarix” kitabına izah yazan Y. A. Stratonovski, saklar, massaketlər, işquzlar haqqında izah verir. O göstərir ki, işquzlar 20 soyun birləşməsidir. Bu 20 soydan biri sak-massaketlər olmuşdur. Sak və işquz məsələsi haqqında miladdan əvvəl I yüzillikdə Strabon bəhs etmişdir. Avropa alimləri də bu məsələləri araşdırmışlar. Dyakonov sak və işquzları bir-birindən dəqiq ayırmaq haqqında mülahizələr yürütmüşdür. V yüzillikdə yaşamış Zozima yazırdı ki, bəziləri işquzları hunlar adlandırırlar, hunların isə türkdilli olmaları şübhə doğurmur. Bartold, A. N. Bernştam, Vsevolod Miller və başqaları qədim tədqiqatçılara - Herodota, I yüzillikdə yaşamış Pomponi Mela və [73-74] Pliniyə, Bizans tarixçisi Menandra və digər mənbələrə əsaslanıb türkdilli soyları araşdırmışlar.

Türk tarixini düzgün işıqlandıran müəllif L. Qumilyov Tibetdə, Çində, Altayda və böyük Sibir çöllərində yaşayan türklər haqqında qiymətli əsər yazmış, bununla da qədim türklərin adət-ənənələri, dini, məişəti, dövlətçiliyi, milli psixologiyasını işıqlandırmışdır. Kitabın “Giriş”ində oxuyuruq: “... Avrasiya çöllərinin böyük bir ərazisi hələ də öz tədqiqatçısını gözləməkdədir. Bu, xüsusən Çingiz xanın tarix səhnəsinə gəlməsindən əvvəlki dövrə aiddir.

Həmin dövrdə Mərkəzi Asiya çölündə iki diqqətəlayiq xalq - hunlar və qədim türklər, habelə adlarını şöhrətləndirməyə imkan tapmayan bir sıra digər xalqlar yaranmış və məhv olmuşlar. (9,11). Kitab Toba

tayfasının tarixi ilə başlayır. İbrətamiz cümlələrdən biri: “V - əsrdə Əprimiş Romanın süqutuna gətirib çıxaran xalqların Avropadakı böyük hicrəti Şərqi Asiyada yüz il əvvəl baş vermişdi” (yenə orada, səh. 16).

Ümumiyyətlə, tarix ədəbiyyatında türk tayfalarının şərqdən qərbə, qərbdən şərqə yerdəyişməsi və təkrar geri qayıtması faktları tez-tez təkrar olunmaqdadır. Məs: “Miladdan əvvəl IV əsrdə Azərbaycanın şimalında dövlət yaratmış, dördüncü əsrdən xeyli əvvəl bu ərazidə məskun olmuş alban soylarının Orta Asiyada da yaşamaları məlumdur (36, səh. 10)”. Bu problemlə bağlı Azərbaycan ərazisinə gəlmə soyların bundan əvvəl adları çəkildi. Həmin soylar müəyyən səbəblər üzündən Azərbaycana gəlmiş türk soylarıdır. Herodot yazır: “Qimirlər Asiyada yaşayan işquzlar tərəfindən şərqə doğru sıxışdırılmış, işquzları isə öz növbəsində massaketlər sıxışdırırdılar (yenə orada, səh. 12). Stratanovski də qeyd edir ki, müasir Türküstandan sıxışdırılmış işquzlar... Arazı keçib Zaqafqaziyadan Cənubi Rusiya torpaqlarına gəldilər (yenə orada, səh. 12). Bu və bu kimi faktlar görüldüyü kimi tarix ədəbiyyatında formalaşmış fikirdir. 1986-cı ildə çapdan çıxmış bir kitabın adı belədir: “Türk, [74-75]Peçeneq, Sak, Massaket, Skif”. Yenidən “Qədim türklər” kitabındakı ibrətamiz cümlədə xalqların “böyük hicrəti” deyiminə fikir versək, bu qənaətə gələrik ki, türk torpaqlarında özünü azad hiss edən soylar, tayfalar yerdəyişmə etmiş, hara onlar üçün sərfəlidir, orada yaşamışdır. Bu günkü yer adlarının çoxu tayfa adları ilə bağlıdır. Məsələn, Xalac, Avşar (Əfşar), Salyan, Sallı və s. adlarla bağlı tayfalar müxtəlif yerlərdə yaşamışlar. Azərbaycanda görkəmli etnoqraf alim Q. Qeybullayev bu haqda qiymətli tədqiqatlar apararaq mühüm faktlar üzə çıxarmışdır. Onun “Qədim türklər və Ermənistan” (2) kitabında bir fakta diqqət edək: “Əslində Cinli (“Cinli” etnonimi - E. Ə.) Çin Türküstanından gələrək Ermənistanda III əsrdən yaşamağa başlamış qədim türk tayfalarından biridir. Onların türkdilli olmalarını sübut edən iki fakt var. Birincisi, tayfanın başçılarından - Mamiqun və Qonaq adlarının qədim türk mənşəli olması. Qeyd olunmalıdır ki, Mamiqun adının sonundakı “qun” komponenti türklərdə və monqollarda çarların və əmirlərin adlarında vardır. A. Bakıxanov yazır ki, III əsrdə Albaniyaya şimaldan basqın etmiş türkdilli basillərin çarının adı Katarqun idi. (2, 120, 120).

Bizim ümumi fikrimiz bu istiqamətdə olduğundan, oxucuya inandırmaq istədiyimiz məsələ məhz bu inkişaf yolunu keçmiş bir soyun izi ilə getməyimizdir.

Bu gün Naxçıvan Muxtar Respublikasının Tənənəm kəndində yaşayan tayfalardan biri Cibirxan tayfasıdır. Bu tarixi, yaşlı adamlardan soruşanda, onlar belə cavab verirdilər: “Bu kənddə ən qədim soylardan olan Cibirxan tayfası kəndin əsasını qoymuşdur. Lakin nə zaman?- bilinmir”. Görəsən, Cibirxan kim olmuşdur? Tarix ədəbiyyatında bu adla səsleşən iki soy-ad vardır.

1. M. İsmayılov yazır: “Yuxarıda adları çəkilən soyların dil mənsubiyyəti haqqında söhbət açmazdan əvvəl, qədim şumerlərin müasirləri, türkdilli olmaları haqqında üç soy birləşməsi barəsində Araz çayı sahilində, onun sağ axarında [75-76]məskun olmuş saspirləri bilicilərin böyük əksəriyyəti qeyri-sami qrupuna (qeyri-ərəb, akkad, yəhudi və s. - E. Ə.) daxil edirlər. Onların adı akkad kitabələrində subarium, şubaru, subaren, şumer kitabələrində isə subir kimi qeyd olunmuşdur. Herodot onları saspirlər adlandırır və Araz sahilində, Midiyanın şimal qonşuluğunda yerləşdirir. Bəzi tədqiqatçılar belə hesab edir ki, həmin saspirlər Azərbaycanın şimalında yaşamış sabirlər (savirlər)dir. Bu birinci ehtimaldan başqa daha tutarlı, ikinci ehtimal da diqqəti cəlb edir.

2. Bu etnonim L. Qumilyovun kitabındakı Şibir xan tarixi şəxsiyyəti ilə daha yaxından səsleşir (9, 200-202). Şibir xan Çin imperatorluğu uğrunda mübarizə apararaq iki sülalədən - suy və tan sülalələrindən birinin - Tan sülaləsinin başçısı, Janqar xanın oğlu (s. 195) Duqi xan, Li Yuani taxta çıxarmaq üçün müharibə apararaq və qələbələr qazanan Türkyut xanı idi (səh. 206). 613-cü ildə Şibir xan sərhəd vosvodlarının qaldırdığı qiyamı yatırmış, 615-ci ildə Yayımın üzərinə yürüş edib müharibə aparmış və qalib gəlmişdir. 617-ci ildə Kidan, Şivey, Toğan və Qaoçan Şibir xana tabe olmuşlar. 619-cu ildə Şibir xan Ordasa basqın etmiş və orada xəstələnib ölmüşdür. Şibir xanın qardaşı Çulo xan taxta çıxmışdır (yenə orada, səh. 208 və 507). Çulo xan (Çulo adı) Şibirin babası idi (s. 196).

Türklərin iqtisadi imkanları haqqında həmin əsərdə L. Qumilyov yazır: “Eftalitləri (İran və türkyutların düşməni-Ağhunlar E. Ə.) və Şimali Çin hökmdarlıqlarını darmadağın etdikdən sonra türkyutlar yalnız siyasi deyil, həm də iqtisadi qüdrətə nail oldular. Çünki, Qərblə Şərqi birləşdirən böyük karvan yolu onların əlinə keçdi” (həmin əsər, səh. 53). Müəllif bu karvan yolunun haralara qədər gedib çıxdığını da göstərir: “Tyan-Şanın cənub yamacı ilə gedən karvanlar uzun bir vaxtdan sonra Orta Asiyaya, oradan Xorasana, Rey və Həmədana, habelə Bizans qalası Heseviyyədən (Nizib) keçib Suriya və Konstantinopola gedirdi. Çin dənizinin sahillərindən İran sərhədlərinə qədər məsafəni qət etmək 150 [76-77]gün çəkirdi. Buradan Nizibə qədər yolu keçmək üçün isə 80 gün vaxt lazım idi (yenə orada, səh. 54)”.

Türkyutların İran sərhədi ilə - Qafqazla bağlılığını bildiren başqa faktlar da mövcuddur. İran-Türkyut münasibətinin soyuması bəzi müharibələrə də səbəb olmuşdur: “567-571-ci illər ərzində türkyutlar bütün Şimali Qafqazı ələ keçirdilər...” (yenə orada, səh. 60). Bundan əvvəl Q. Qeybullayevin “Cinli” tayfası haqda yazdıqlarını demişdik. Onun “Xram” toponimi haqqında yazdıqları indiki fikrimizə kömək edə bilər.

Q. Qeybullayev yazır: “Xram toponimi ehtimal ki, türk-monqol mənşəli xorem “qala” sözüdür (bəzi tədqiqatçılara görə Kırım adı da bu sözdür (bax, həmin əsər, səh. 63))”.

Fikrimizi yekunlaşdırarkən bir neçə kəlmə “Şibir-Cibir” fonetik səslənməsinin mümkünlüyü haqqında. Naxçıvan dialektində “yaxşı-yaxcı” səslənməsi hamıya məlumdur. Yerli dialektə “ş” səsinin “c” ilə əvəzlənməsi “fonetik rahatlığı” nəzərə alındıqda, bu sözün əsrlər keçdikcə indiki şəkildə deyilməsi tamamilə təbii. Qaldı ki, həmin adın nə şəkildə buraya düşməsinə... türk tayfalarında əcdadların adını bir neçə dəfə təkrar qoymaq, onu yaşatmaq hələ də davam etməkdədir. Ola bilsin ki, bu ad neçənci əcdadın adı olaraq qoyulmuş və həmin şəxs sonralar bura gəlmişdir.

TƏNƏNƏM TOPONİMİ

Bundan əvvəl haqqında danışılan Şibir xan etnonimi bu məsələnin izahına yardımçı olduğu üçün, həmin yazılanları təkrar etmək artıq olardı. Ona görə də Şibir xan adı ilə Tənənəm kəndində ən qədim bir tayfa yaşamaqdadır və onun tafxini hələ heç kim müəyyən edə bilmir. Kəndin tarixi ilə bağlı ən yaşlı adamlardan sorğu edəndə, onlar bildirirdilər ki, bu kəndin əsasını Cibir xan adlı bir adam qoymuşdur - lakin nə zaman, hansı dövrdə - bilinmir. Şibir xan adlı yazıda bilinir ki, o, Tan sülaləsinə məxsus bir xandır. Tan [77-78]sülaləsi haqqında istər L. Qumilyov, istər də digər müəlliflər (tarix dərslikləri - 37,12) sülalənin Şibir xan dövründə hakimiyyətdə olduğunu göstərsə də, sülalənin tamamilə türk tərkibli, yoxsa Çin tərkibli olmasını göstərmirlər. Hadisələrin mahiyyəti onu göstərir ki, Çində Şibir xan hakimiyyət uğrunda vuruşmalarda əsas simadır, lakin o sonrakı məqsədini nəzərə alaraq, imperator Li Yuana kömək edir və onu öz mənafeyi xətrinə hakimiyyətə gətirir. Şibir xan sonra öz siyasi manerasını dəyişir, sanki səhv etdiyini hiss edir. Hadisələrin gedişi onu göstərir ki, istər Şibir xan, istərsə də çinli imperator Çindəki hakimiyyətə şərikdirlər. Tan sülaləsi məsələsi isə belədir ki, tan sözü sırf türk sözüdür. Bu söz qədim türk dillərində çox işlənərək, şərq mənasına aid olmuşdur. “Oğuz xaqan” dastanında belə bir cümlə işlənmişdir: “Ondan sonra oğullarının üçü tan (şərq) tərəfə, üçü də tün (qərb) tərəfə vardılar” (15, 67). Tanrı dağları, tan sülaləsi deyimləri də tan təyini ilə əlaqədar görünməkdədir.

Tənənəm toponiminin məhəllələrindən ən qədimi “Cibirxan” məhəlləsidir. Bundan başqa kənddə Acılı (az-lı, Eyvazlı), Qulalı (bu ad çox ehtimal ki, “qel, kel, kol” etnonimləri ilə əlaqədardır), Keçəlli - bu deyiliş isə yəqin ki, Keçili etnonimi anlamındadır. Bu sözdə metateza nəticəsində səs fərqlənməsi baş vermişdir. Kənddə dördüncü məhəllə “Yallı” adı ilə çağırılsa da, bu söz qədim etnonim anlayışı verir, “ya” və “lı” semantik tutumu saqların “ya” qoluna aid olan ən qədim etnonim anlayışı bildirir. Kənd 1965-ci ildə elektrik enerji xətti ilə təmin olunmuşdur. Bu zaman elektrik dirəkləri qazılan zaman kəndin aşağısında küp qəbirlər çıxmışdı... Tənənəm kəndi “Qazma mağarası”nın iki kilometrliyində yerləşir.

Ümumi fikrimiz budur ki, Tənənəm kəndinin adı “Tan” sülaləsinin adındakı təyindən yaranmışdır. Sözü tərkibindəki komponentlərin hamısı türk söz və şəkilsindən ibarətdir. Tan-an-tanlar, axırdakı -əm şəkilsisi şəxs anlamındadır. Beləliklə, sözün ümumi mənası “tanlaram”, ya-[78-79]xud “tanlardanam” məzmunu verir. Əlbəttə, söz öz qədimliyini min ildən çoxdur ki, yaşadır və ona görə də bu bizə o qədər də aydın görünür. Bu deyilənlərin həqiqət olduğunu sübut edən ikinci bir şərt, kəndin aşağı hissəsindəki “Cinlər” toponimidir.

CİNLƏR TOPONİMİ

Cinlər toponimi Tənənəm kəndindən beş km aşağıda yerləşir. Bu toponim haqqında Q. Qeybullayev yazır ki, Çin Türkünstanından gələn türk etnoslarına “çinlilər” deyilmiş, bir zamandan sonra bu söz assimilyasiya olunaraq “cinli” şəklinə düşmüşdür. Bu adın olması sübut edir ki, Çin Türkünstanından bura türk etnosları zaman-zaman axıb gəlmişlər. O da məlumdur ki, xalqlar gəldikləri yerdə bir müddət yaşamış və bəzən ya geriye, ya da başqa yerə getmişlər. Lakin toponimlər onların izlərini yaşatmaqda davam etmişdir.

Bundan əvvəlki yazı (Naxçıvanda Şibir xah etnonimi) ADK Naxçıvan bölməsinin məqalələr toplusunda çap olunandan sonra (38, s. 11-16) xeyirxah alim H. Həşimli bildirdi ki, Ordubad rayonu, Teyvaz kəndi yaxınlığında “Şibirxan dərəsi” (oronim) adlı yer adı vardır. (F. Rzayev isə Sibirxan-dedi) Bu fakt öz əhəmiyyətinə görə misilsizdir. Çünki ehtimal olunan bir variant tez bir zamanda özünü doğrultmuş, faktlara yanaşmanın düzgün olduğu sübuta yetmişdir. Bizə bu xəbəri verdiyi üçün Hüseyn müəllimə və Firudin müəllimə öz minnətdarlığımızı bildiririk.

Cinlər ərazisində olan bulağın suyu duzlu, Tənənəm kəndindəki bulağın suyu isə şirin və gözəldir. Görünür ki, Tan sülaləsindən olan “çinlilər” əvvəl Cinlərdə yaşamış, sonra isə daha əlverişli yer olan Tənənəmə gedərək, orada öz adlarını qoymuşlar.[79-80]

DANZİK TOPONİMİ

Tənənəm toponiminin izahı daha bir maraqlı toponimin açılmasına yol göstərməkdədir. Məlum olduğu kimi L. Qumilyovdan gətirdiyimiz sitatda (bax: “Şibir xan etnonimi” məqaləsinə) Tan və Suy sülalələrinin hər ikisi xatırlanır. Həmin sülalələrin adını çəkdiyimiz orta məktəb dərslərlərində Çində hakimiyyəti də təsvir olunur (37). Burada daha bir məsələ də meydana çıxır ki, Danzik toponiminin adında Tan və Suy sülalələrinin hər ikisinin adı “gizlənməmişdir”. Toponimin adından məlum olur ki, bu kənddə məskən salan tayfalar tək olmamış, ilk baxışdan hər ikisi buraya gələrək ilk sakinlər olmuşlar. Toponimin birinci tərəfində o qədər də assimilyasiya güclü olmamış, yalnız t-d əvəzlənməsi özünü göstərmişdir. Lakin ikinci tərəfdə olan komponentdə s-z, y-k əvəzlənməsi baş vermişdir. Sözdə ikinci komponent olan “suy” bu gün Türk xalqında ad kimi hələ də işlənərək, qədim tayfa mənsubiyyətini yaşadır (Məsələn: Türkiyədə görkəmli qadın diplomat və dövlət xadimi Tansu Çillərin adındakı “suy” komponenti “su” şəklində eyni adda yaşamaqdadır).

Bəzi yerli sakinlərin mülahizəsinə görə Danzik toponiminin mənası yer quruluşu, su toplanması, yığılması mənasında “dənizlik” anlamı verir. Lakin bu o qədər də ağlabatan ola bilməz. Dənizlik olan yerdə yaşayış məskəni salmaq əlbəttə, ağılsızlıq olardı.

Son vaxtlar bu ad kəndin köçməsi ilə əlaqədar demək olar ki, yaşamır. 1974-cü ildən Arpaçay deryaçasının istifadəsi ilə əlaqədar olaraq kənd suyun altında qalmışdır. Kəndin adı isə təhrif olunmuş şəkildə bir neçə kəndin əhalisinin iştirakı ilə salınmış kəndə qoyulmuşdur - lakin “Danyeri” şəklində. Bu ad heç də əvvəlki Mənanı vermir, bəlkə də həmin toponimin adını məhv edir. Ümumiyyətlə, toponimlərin dəyişdirilməsinə yalnız elmi müəssisələrin birləşmiş komis-[80-81]siyası rəy verməlidir. Məsələnin çoxdan vaxtı çatmışdır, bu məsələyə dövlət nəzarəti olmalıdır!

Toponimin adında ikinci komponent saklarla bağlıdır.

BEHRUD TOPONİMİ

Hazırda Ordubad rayonunda mövcud olan bu toponimin adı vaxtilə türklər tərəfindən Amu-dərya çayına deyilmişdir. E.ə. bu çaya Ceyhun (“Şahnamə”də), eradan sonra isə Sasani şahı Ərdəşir zamanında olan hadisələri təhlil edən L. Qumilyovun əsərində (s. 145) bu çayın adı Behrut (9) kimi göstərilir. Cümlə belədir: “İlk Sasanilər hərbi uğurlar qazanırdılar. Şərqdə Behruda qədər, İran qərbdə Fərat çayına qədər, Mesopotomiya şimalda Dərbəndə qədər Zaqafqaziya onların (ilk Sasani şahı Ərdəşirin zamanı/224-cü ildən...) əlinə keçdi. (s. 145)”. bu cümlədə vergül düz qoyulmamışdır, vergül İran və Mesopotomiya sözlərindən sonra qoyulmalıdır (E. Ə.).

Ordubad rayonunda kənd adında yaşayan bu söz onu göstərir ki, sözü, gələn tayfalar Özləri ilə bərabər gətirərək, məskun olduqları yerə qoymuşlar. Bu, Hun toponimi kimi zaman-zaman türklər yaşayan ərazilərə sərbəst gələn eynidilli tayfaların qoyduğu addır. Naxçıvanda olan digər bir oxşar toponimin adı Urutdur. Bu sözlərin fonetik oxşarlığı da özünü göstərir. Biz bundan əvvəl Şumerlərdə olan “UR” şəhər dövlətinin adını çəkmişdik, Sözlün tərkibində olan “ur” komponenti müəyyən fonetik yaxınlıq etibarilə maraqlıdır.

XƏLƏC TOPONİMİ

Naxçıvanın Şərur rayonunda olan Xələs toponimi, etnotoponim kimi qədim tarixə malikdir. Xələs adı toponimşünasların fikrinə görə “qalas” sözü ilə əlaqədardır. Bu [81-82]söz e.ə. Makedoniyalı İskəndərin vaxtındakı hadisələrlə bağlı qeydə alınmışdır. M. Kaşğarının “Divanı”nda verilmiş “Şu” dastanında İskəndərin gəlişini gözləyən igid Şu öz inanılmış adamlarından xəbər gözləyirdi. İskəndərin Hücənd çayını keçdiyini xəbər verən Şunun “əsas heyəti” gələndən sonra, Şu hərəkət əmri verir. Bu tələsik hərəkətdə orduda minik tapa bilməyən 22 kişi minik tapmadıqları üçün ailələri ilə olduqları yerdə qalmışdılar. Bunların arasında Kınıq (bu soy Səlcuq imperiyasının başçısı Səlcuq bəyin mənsub olduğu soydur. Səlcuq imperiyası, “Oğuz-Səlcuq dövləti” bu mənədadır.) Yiva, Emur və başqaları da var idi... 22 kişi qalalım-yoxsa gedəlim? - düşündüyü vaxt 2 kişi yenə gəlir. 22-lər yeni gələnlərə: “Qalas” deyirlər (Bu, qalın, gözləyin mənasında idi (15, s. 51)) Azərbaycanın Şirvan, Muğan, Abşeron, Qubadlı, Salyan, Ucar rayonlarında olan Xələc kəndləri bu etnotoponimlə bağlıdır.

Azərbaycanda Xələc etnotoponimləri azlıq təşkil edir, həm də bu dildə danışıqlar artıq yerli danışıqları tamamilə mənimsəmişlər. Lakin “Xələc dili” anlamı geniş mənada Xələc (Xalac) tayfalarının dili mənasında başa düşülür. Xələclər erkən orta əsrlərdə Amudəryanın cənubunda yaşamış, Səlcuqlar dövründə İran və Azərbaycana gələrək XIX əsrdə Cavad qəzasında və başqa bölgələrdə yaşamışlar (29, s. 75).

Xələclərin Azərbaycandan sonra başqa yerdə yaşamaları haqqında, yəni böyük çoxluqda yaşamaları haqqında türkoloqlardan V. F. Minorski, M. Müqəddəm, S. Dorfer, F. Zeynalov tədqiqatlar aparmışlar. Tədqiqatçılar Xələc dilində qədim Oğuz dilinin mühafizə olunduğunu təsdiq edirlər. Ay-hay, üzüm-hüzüm, dil-til, siçan-siçqan, ürək-yürək kimi fərqlilik bu günkü Azərbaycan dili ilə Xələc dili arasında özünü göstərir.[82-83]

QARXUN TOPONİMİ

Bu toponim (etnotoponim) Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Q. Qeybullayev bu adla bağlı araşdırmalar apararaq onu “karkın” adlı bir tayfa adı ilə əlaqələndirmişdir. Azərbaycanda bu toponim Şərurda (Qarxun), Yevlaxda (Yuxarı Qarxun və Aşağı Qarxun) müşahidə olunmuşdur. Prof. Q. Məşədiyev göstərir ki, Karkın (Qarxun, Qarxın) adıyla tarixçi Rəşidəddinin “Cami ət təvarix” əsərində üzləşirik. Bəllidir ki, əski çağlarda Özbəkistanda Qarxın adlı tayfa olmuşdur. Rəşidəddin bu tayfanın adını M. Kaşğarının adını çəkdiyi 22 tayfanın (Oğuz tayfaları) sırasına əlavə etmişdir. Əbülqazi xan isə karkınların Oğuz xanın üçüncü oğlu Yulduz xanın nəvələrindən törədiyini göstərmişdir.

Şərur rayonundakı toponimləri sadalayan müəlliflərin çoxu bu toponimi Kərk-hun şəklində vermişlər. Görünür ki, Karkın toponiminin mənşəyini Hun tayfalarına aid edən ilk “adyazan”dan sonra digərləri də əvvəlki müəllifdən “Kərk-hun” formasında köçürmüşlər. Şərur toponimlərinin adlarını sadalayan Q. Qeybullayev Kərkçili və Kərk-hun adlı iki kəndin adını çəkir və ehtimal ki, bu adların ikincisi biz dediyimiz toponimin adıdır.

Şərur rayonundakı Qarxun kəndi bir neçə kəndi birləşdirən sovetlik mərkəzi olmuşdur. Hazırda bu kəndlərin adları belədir: Aşağı Aralıq, Yuxarı Aralıq, Qarxun, Sərxanlı, Məmməd Sabir, Muğancıq və Tənənəm. Tənənəm kəndi 1951-ci ilə qədər Qarabağlar kəndi ilə bir sovetlikdə olmuş, sonra Qarxun ilə birləşdirilmiş və 1990-cı ilə qədər belə olmuşdur. Sonra dağ kəndi kimi müstəqil sovetlik olmuşdur. Əhalisi (Qarxun) mehriban, qonaqsevən, xətir-hörmət gözləyən bir mərkəz idi. Kəndin və sovetliyin əhalisi çox zəhmətkeş, öz münbit torpaqlarından yüksək məhsul əldə edən bir psixologiyaya sahib idilər.[83-84]

ƏLİNCƏ TOPONİMİ

Əlincə toponimi tarixi mənbələrdə ilk orta əsrlərin sonuna yaxın xatırlanmaqdadır. Qalanın adı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, digər səyyah və tarixçilərin əsərlərində yad edilir. Naxçıvanda Atabəylər dövründə saray nümayəndələrinin bu qalada yaşadıkları da göstərilməkdədir. Toponimlərin linqvistik-semantik təhlili bir-biri ilə uyğunluq təşkil etməlidir. Belə ki, bəzən sözün təhlili zamanı fonostruktur formuladan kənara çıxma halları özünü göstərir ki, bu zaman sözdə olan komponentlərin bəzisi havadan asılı vəziyyətdə qalır və nəticədə düzgün təhlil əvəzinə, qeyri-elmi nəticə hasil olur. İndi Azərbaycanda və onun digər bölgələrində olan toponimlərin tədqiqi və təhlili aparılarkən çap işindən əvvəl bir mərkəzdən keçməlidir. Bu işdə təcrübəli mütəxəssislər işə öz münasibətlərini bildirməlidirlər. Toponimlər bir söz olaraq tarixi mənbələrdə necə işlənmişsə, o formada da təhlil olunmalıdır. Bəzi tədqiqatçılar sözdə müəyyən bir komponenti izah edərkən, digər komponent (sözdə bir heçə komponent olduğu halda) yararsız hala düşür. Əlbəttə, bu düzgün hal deyil!

Məlum olduğu kimi V əsrə qədər türk dillərində bir ortaq anlaşma mövcud olmuşdur ki, bu kiçik fərqləri və yaxınlıqları M. Kaşğari öz “Divan”ında göstərmişdir. Əlincə və İlanlı toponimlərinin adındakı mənə çalarları vaxtilə bizim üçün ümumişlək sözlər sırasına daxil olsa da, bu gün biz “il” sözünü izah etmək zərurəti ilə qarşılaşırıq. Əlincə toponiminin mənası “əl” və “incə” hissələrindən ibarətdir. Bu sözlər qədim türk dillərində nə şəkildə işlənmişdir, söz hansı fonetik dəyişilməyə məruz qalmışdır? Qalanın adı ilk mənbə kimi “Kitabi-Dədə Qorqud”da xatırlanır. Sonrakı tarixçi və səyyahlardan aşağıdakılar qala haqqında məlumat vermişlər:

1. Aşoğik (928-1019)
2. Stepanes Orbeliani (1258-1304)[84-85]
3. Nəsevî (XIII əsr)
4. Şərafəddin Əli Yəzdi (XV əsr)
5. İspaniya səfiri Klavixo (XV əsr)
6. Türk səyyahı Övliya Çələbi (XVII əsrin əvvəli)

“Kitabi-Dədə Qorqud”da istər Qazan xan, istərsə Əgrək (Aqaraq) Əlincədə dustaq olmuşlar. Bununla bağlı demək olmaz ki, Əlincə qeyri-türk millətində məxsus olmuşdur. Türk tayfalarında da bir-biri ilə ağır

döyüşlər, qırğınlar tarix ədəbiyyatında təsvir olunur. Hun tarixində yüeci, sar-mat, hun və digər tayfaların müharibələri göstərilir. Bu “Orxon-Yenisey” kitabələrində də görünməkdədir.

Əlincə qalası Əlincə çayının sağ sahilində yerləşir. Bu ona görə əhəmiyyətli məqamdır ki, adın tərkibində olan əl/il sözü ilə “incə” tərkibi relyef, işarə, təyin məqamında işləyə bilər. İkinci variantda (alınçıq) meydan, meydança mənası kimi təhlil olunan ad (39, 182) o qədər də müstəqil anlam vermir. Bunun üçün tarixi-siyasi şərait ön plana çəkilməlidir. Vaxtilə “İlandağ” ərazisi böyük strateji əhəmiyyəti olan yaşayış məskəni olduğu zaman ən çox “illər” (kəndlər) bu ərazidə olduğundan, Əlincə həmin “İL”in (dövlət mərkəzinin) incəsində - böyründə yerləşmişdir. Beləliklə, toponimin adında i-ə fərqləşməsi baş vermişdir. İlincə-Əlincə şəklinə düşmüşdür. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, sözün bu formada dəyişməsi dilimizin akustik rahatlığı ilə bağlıdır. Toponim qədim türk-oğuz toponimi kimi hun toponimləri ilə səsləşir.

İLAN/LI/ TOPONİMİ

İlandağ adı Azərbaycanda iki ərazidə vardır. Kəlbəcər rayonu Tutqunçay hövzəsində 2487 m. hündürlükdə və Naxçıvan MR Culfa rayonu bölgəsində hündürlüyü 2412 m. olan vulkan, maqma mənşəli dağ (39, 417). Naxçıvanda yerli əhali bu dağa “İlanlı” dağ deyir. Xalqın bu deyim forması toponimin qədimliyini bildirmək mənasında əhəmiyyətlidir. [85,88] Ad çox uzaq bir yol keçdiyi üçün ilkin məna uzaqlaşmış, bu günkü sadə təsəvvür forması üstünlük qazanmışdır. Azərbaycan dilinin türk dilindən fərqli üslubi məqamları bir çox mahallarda özünü göstərir. Bu gün Azərbaycanda ərazi-inzibati bölgü forması kimi “dövlət” sözü işlənir. Bu söz türk sözü deyil. Lakin Türkiyə respublikasında bu gün də İl və İlçə sözləri inzibati-ərazi vahidi kimi işlənməkdədir (39, 416). Türkiyənin bütün ərazisi inzibati cəhətdən 67 ilə bölünmüşdür (1977). R.Özdək yazır: “Türklərin bir çox dövləti və müxtəlif tayfaları hakimiyyətləri altına alaraq qurduqları böyük dövlətlərə xaqanlıq, ya da qısaca İl və ya El deyilirdi. İmperatorluq səviyyəsinə çatmamış dövlətlər də bəzən “İl” və ya “El” adıyla anılırdı” (15, 29). Bu söz (İl) dövlət mənasında bir çox məqamlarda “Gültəkin” abidəsinin mətnində işlədilmişdir:

1. Türk millətinin birləşib el tutduğunu yanıldığı zaman öldüyünü buraya vurdum (bu daşa yazdım).
2. Ötükən ormanında otursan, əbədi il tutaraq oturacaqsan.
3. Taxta oturunca, Türk millətinin elinə, nəslinə sahib olmuş, işini yoluna qoymuşlar (15, 112).
4. Bəylər də, millət də doğru imiş. Onun üçün eli qorumuşlar.
5. Bu tələyə düşən Türk millətinin el tutduğu torpağı əldən çıxmış.
6. Elli-obalı millət idim, elim hanı? Kimə el qazanıram? (yenə orada, s. 113).
7. Türk milləti, sənini elini, sənini adətini kim poza bilər? (s. 114)
8. Tanrı, el verən Tanrı yenə Türk millətinin adı-sanı yox olmasın deyə bu dəfə özünü Xaqan etdi (səh.

115)

Bu misallarda el sözü əsasən dövlət (hakimiyyət), ərazi, tayfa, nəsil, torpaq, el-oba (xalq), var-kar, adəti olan xalq, vəzifə və s. mənalarda çoxmənalı sözdür. Lakin ilkin-[88-89]müstəqim mənada el (il) dövlət kimi, xalq hakimiyyəti kimi düşünülür. Türk tarixində xan və ya xaqanlar özlərinin adına il sözünü də əlavə edərdilər: məs. Kat İl Xan. 551-ci ildə jujanları darmadağın edən Hun sərkərdəsi Bumın “İl xan” titulu qəbul edir. İl xan-dövlətin birinci başçısı mənasında, Kat (qat, təbəqə, rütbə-yüksək) İl xan isə - yüksək, ali dövlət xanı kimi düşünülürdü (9, s. 38).

İlandağ - ərazisində çoxlu yaşayış məskəni, (51) eli-obası, kəndi olan dağ kimi vaxtilə qoyulmuş və işlənmiş addır. İlan sözündə olan -an şəkilçi kimi Türk dillərində cəmlilik bildirən komponentdir. İlan-illər mənasındadır. Yuxarıda dediyimiz kimi, hər tərəfində yaşayış məskəni olan dağ mənasındadır. Məlumdur ki, bu sözün bu günkü ilan sözü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, çünki qədim türklər ilan sözünü “yılan” kimi demişlər.

Bəzi tədqiqatçılar “İlanlı” toponimini “Elam” dövləti ilə bağlayır. Lakin bu ona görə məqbul sayıla bilməz ki, qədim türk dilli xalqların vətəninə ilk adı heç kəs digər xalqdan, digər dildən “borc almaz”. Sadəcə toponimlərinin adının izahında, ərazidə milli mənsubiyyət ön plana çəkilməlidir.[89]

III FƏSİL

İÇ OĞUZLAR (İŞQUZAYLAR)

Oğuzlar haqqında türkoloji ədəbiyyatda xeyli yazılsa da, tədqiqatlar təhlilin tamamilə sona çatmadığını göstərir. İndiyə qədər Azərbaycanda oğuzların son dövrdə (eradan sonra) məskun olmaları haqqda ümumi fikir söyləyənlər, xalqımızın etnogenezinə ləkə vurmağa cəhd etmişlər. Bu təsirlər həm də tariximizin “ixtiyarı”nın öz əlimizdə olmaması ilə də bağlı olmuşdur. Son dövr tarixi tədqiqatların milli zəmində aparılması, məsələnin həqiqi elmi izahına şərait yaratdı. İndi tarix elmində məlum həqiqətlər ondan ibarətdir ki, Azərbaycan ərazisindən Yaponiyaya qədər, şimal buzlaqlarından Hindistana qədər türk xalqlarının maneəsiz yaşadıkları ərazilər olmuşdur. Bu fikir “İskəndərnamə” əsərində (N. Gəncəvi) deyilmişdir və biz həmin sitatı bir dəfə yazdığımız üçün təkrar etmirik.

Böyük mənfur imperiya, tərkibində olan türkdilli respublikalara daima arxadan zərbə vurmuş, bütün bu zərbələr isə həmin imperiyanın çirkin xislətli mənfur ssenari yazan erməni erköyünlərin dəst-xətti ilə həyata keçirilmişdir. Bu sahədə qiymətli tədqiqat apararı Q. Qeybullayev həmin məzmunu belə ifadə edir ki, ermənilər bir fikir formalaşdırmışlar ki, guya azərbaycanlılar “gəlmə”, ermənilər isə bu ərazidə avtohton (köklü) əhali olmuşlar. Bu konsepsiyayı əsaslı hesab edərək, indiki “Ermənistan” sayılan torpaqlardan azərbaycanlıları qovmağa başlamışlar! (s. 10). Həqiqət budur ki, e.ə. 2-ci minillikdə nəinki indiki Azərbaycan, hətta XX əsrə qədərki Azərbaycan (yəni indiki Ermənistan bütövlükdə) qədim türk torpaqları olmuşlar. Bu ərazilərdə həmin əsası o dövrdə qeydə alınmış kas, manqa (mana), maday, kaspi, alban və b. etnosların qoyduqları izlər sübut edir. Artıq indi tarix ədəbiyyatında konkret olaraq müəyyənlanmışdır ki, sonradan Qafqaza gəlmiş türk etnosla-[\[90-91\]](#) rı ilə yerli türk tayfaları zaman-zaman mənbələrdə qeyd olunmuşdur. Azərbaycan etnogenezində fəallıq göstərən üçoğuzlar digər Oğuz tayfalarından çox-çox əvvəl bu torpağa gəlmişlər ki, bu “Kitabi-Dədə Qorqud”da açıq-aydın yazılmışdır. Hətta axırıncı boyda onlar arasındakı ixtilaf da təsvir olunmuşdur. Bu gün dərslərimiz və tədqiqat əsərlərimiz xalqımızın tarixini yaradan etnosların təhlilini düzgün verməklə, deyilən konsepsiyayı xeyrimizə inkişaf etdirirlər. Azərbaycan tarixinin (6-cı s) müəllifləri qədim tariximizi düzgün işıqlandıraraq yazırlar: “E.ə. II minillikdə qədim Azərbaycan etnosları, turuki, lullubi, kuti və onlara yaxın olan şubarlar (sibirlər) Assuriyanın işğalçılıq siyasətinə qarşı çıxır, müstəqillik uğrunda mübarizə aparırdılar”.(40, 42) Manna dövlətinin əsasında etnos kimi əsas rol oynayan mana, sonralar necə iz qoymuşdur? Bu məsələ haqqında bizə elə gəlir ki, bu gün “Qaraman” adlı kənd adları əsas verir. Sözü tərkibində olan birinci komponent böyük mənası verməklə, “böyük man/a/ tayfası”, yəni Manna dövlətinin əsas əhalisi anlamındadır. Qaraman bəyliyi haqqında (33, s. 63) yazıda onların - Oğuzların Samur qolundan olduqları, həm yerli, həm də gəlmə olduqları qeyd olunur. 1256-1483-cü illər Qaraman bəyliyinə mövcudluğu, özlərinə məxsus sikkələr kəsdirmələri və s. qeyd olunur. Azərbaycanda Yevlax rayonunda kənd kimi mövcud olması, Salyan, Göyçay rayonunda Qaraman, Qaramanlı kəndləri hələ də mövcuddur.

Sarı Aşıq (Qurbanəli, Abdulla, Aşıq Qərib, Nəbi adları qeyd olunur) bayatılarının birində

Aşıq Qaramanlıdı,

Xalın qara manlıdı.

Yaxşının tənəsindən

Genə qar amanlıdı.

- deyərək, özünün Qaraman əyalətindən olduğunu açıqca bildirmişdir. Sarı Aşıq haqqında yazılanlar içərisində Qərib adı, onun qəribliyinə işarə kimi başa düşülməlidir. Qaraman [\[91-92\]](#) əyalətindən olduğu, sonra Zəngəzur mahalında məskunlaşması, nəhayət, Həkəri çayının yaxınlığında Güləbirt kəndində dəfn olunduğu məlumdur. Aşığın Qaraman əyalətindən olduğunu tədqiqatçılardan yalnız Vaqif Vəliyev qeyd etmişdir (Qaradağının “Təzkireyi-Qaradaği” əsərinə istinadən).

Yuxarıda göstərildi ki, Azərbaycanda bu gün də Qaraman, Qaramanlı yaşayış kəndləri vardır və bu məsələnin Manna dövləti ilə əlaqədar olduğunu heç kim yazmır, halbuki, bu adın etnogenez baxımından nə qədər əhəmiyyətli olduğu göz qabağındadır. Həm də Qaraman bəyliyinə əsasını Oğuzların Samur (yəqin ki, “sabit/subir” sözlərinin assimilyasiya olunmuş forması) qolu təşkil etdiyindən, bu adın ilk dövrlərə qədər fasiləsiz davamı (geriyə) görünməkdədir. Manna dövlətinin tərkibində dövlət halında olan birləşmələrin adları bu günkü toponimlərlə səsleşməkdədir. Bunların içərisində türk dillərinin açıq anlamında olan Gelkan, Ala-tea (tau/tağ/dağ), tərkibində saklara işarə olan za, zi, su komponentlərinin yaratdığı Zamua, Surikaş, Zikirti və s. türk etnoslarından məlumat verir. Manna dövlətinin türkdilli olması tarix ədəbiyyatında bizim fikirlərimizə kömək olduğu üçün həmin yerdən belə bir sitat vermək məqsədmüvafiq olar: “Manna hökmdarlarının adları da türk dillərindən izah olunur. Manna vilayət hökmdarı adı Ata, yəqin ki, “ata, başçı” mənasını daşıyırmış. Aza adı türk mənşəli aca – “böyük qardaş” sözünün əksidir. Ullusunu adı türk dillərində işlənən ullu/ulu – “böyük,

ulu, əzəmətli” sözünün və “sun” sifət şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlmiş və “Ən ulu” yaxud “Uluadam” mənasını daşıyırdı. Erisin - “Cəsur adam”, İranzu – “Ərən adam” mənalərini daşıyırdı.”(40, s. 53).

Azərbaycan ərazisində erkən dövrlərdə adı çəkilən etnoslardan turuki və Su xatırlanır ki, bu mənşəcə türk - yenə türk mənşəli Şu (Şumer) dövlətlərinin yaranması prosesidir ki, bu haqda danışılmışdır (s.47). İşquz (aşquz-ıç quz (ıç oğuz)) kimi xatırlanan türk etnosu “ıçəri quz” – “ıçəri [92-93]oquz” - yerli oğuz kimi formalaşan əhalinin inkişaf prosesidir ki, bu, skif adı ilə paralel, yəni eyni mənada başa düşülən sözdür (yenə orada, s. 54).

Skif və sak eyniliyi ilə əlaqədar bundan əvvəl də deyilmişdir. Göstərilir ki, qaynaqlarda türkdilli tayfalar İran və başqa qaynaqlarda ümumilikdə saka adlanırmış. Əslində bunun o qədər də ciddi fərq əhəmiyyəti olmamalıdır, çünki adlar sonradan öz təyinlik xüsusiyyətini get-gedə zəiflətməmiş, ümumxalq birliyində az əhəmiyyət daşımışdır. Məsələn “quz” komponentinin mənşəyi məsələsi ilə bağlı olmalıdır ki, bu komponent hansı təyinedici anlam vermiş, nə üçün sonradan “Oğuz” deyimi özünə daha çox mövqe qazanmışdır? Dilimizdə “quz” tərkibi indi də sözlərimizdə yaşamaqdadır. Məsələn, “quz” - ey, “quz” - ğun, “quz” - u, kuz/giz/küz variantları, q - g əvəzlənməsindən sonra güz, göz, güz-əm, güzdək, güzzək və s. variantlar yalnız etimoloji təhlil tələb edir. Sözsüz ki, bu sözlərin çoxu bir-biri ilə əlaqədardır. Bu əlaqədən qabaq onu da demək lazımdır ki, “quz” komponentinin “qut”dan törədiyi də görünməkdədir. Qut haqqında M. Seyidov danışaraq onun inanc-tarı olaraq ağacdan düzəldilib türklərdə öz üstlərində gəzdirildiyi qeyd olunur. Ə. Fərzəlidə isə “Qut”un qırmızı parça ilə bəzədildiyi göstərilir. Buradan belə bir məntiqi nəticə görünür ki, bu qırmızı odla əlaqədar ola bilər ki, Quz tayfalarının ilkin atəşpərəst meyllərinin formalaşması dövründən xəbər verir. Deməli, Quz, etnos olaraq türkdilli, günəşə, işığa tapınan, qut-quz prosesinin sonrakı davamında quz/güz/giz formasına düşərək, quzər/gizər-gizir/oğlu kimi şəxs adının formalaşmasına gətirib çıxarmışdır və bu ad heç də “Qoroğlu” deyimindən fərqlənmir. Buradan o da görünür, ki, Giziroğlu heç də real surət deyil, deməli, mifik surətdir. Belə bir nəticə də görünməkdədir ki, quz-ğun sözündə olan - ğun şəkilçisi (sifət düzəldən) vaxtilə quz kimi, yəni Quz-a oxşayan, Quz kimi mənası verməkdədir. O da görünməkdədir ki, quzu sözü çox ehtimal ki, Quzların övladlarına verilən ilkin ad-təyindir və [93-94]sonradan qoyun balasına da deyilmişdir. Qoyun Sak-oğuz tayfalarında çox-çox qədimlərdən saxlandığı üçün bu haqda sayaçı sözlərində lazımi materiallar, təriflər, sevləmələr öz izlərini qoymuşdur. Quzu qatılan yerə “kuz” deyilməsi də belə yarana bilər və s. və ilaxır... bu mülahizələrin sayını artırmaq da olar. “Kitabi-Dədə Qorqud”da: “Qaza bənzər qızı-gəlini” ... deyimində həmin sözlərin təhlili üçün artıq zəmin yaranmışdır. “Qazan” adı “Quz” komponentindən törəmiş görünməkdədir. Bu gün Azərbaycanda “Quzanlı” kəndinin mövcudluğu, bu etnik qədimliyi sübut edən ən böyük faktır.

Azərbaycan etnogenezində iştirak edən “işquzay”/“ıçquz”/ıç/o/quz tayfası bu ərazidə ən uzunömürlü və daim məskun olan xalq olmuşdur.

Bizcə, “İç Oğuz” deyimi ilə “Üç Ox” deyimləri müəyyən qədər fərqli olmalıdır. Yəni təyinlər eyni mənalər eyni semantik qütbədən yox, müxtəlif qütblərdən izah etmək məqsədi ilə işlədilmişdir.

BOZBAŞLI ETNOTOPONİMİ

Naxçıvan MR ərazisində “Bozbaşlı” toponimi Naxçıvan şəhərindən Şərur istiqamətində olan dəmir yolu üzərində stansiya adı kimi mövcuddur. Bu toponimin adı öz qədimliyi ilə maraq doğurur. “Bozbaşlı” sözü “Boz Ox” mənasında öz tayfa mənsubiyyətini saxlayan ən bitkin (aydın) toponimdir. Boz oxlarla bağlı “Bozğu Koroğlu” saz havası da aşıqlar tərəfindən işlədilir. Koroğlunun dastanda dəfələrlə işlətdiyi “qurda tapınma” (“Çaqqal əniyi qurd olmaz, yenə qurd oğlu, qurd oğlu” deyimləri) qədim türkçülük ənənələri ilə bağlıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı “Boz atlı Beyrək” boyunda Beyrəyin əlamətləri belə göstərilir: “Ərənlərin meydanı arslanı, pəhləvanların qaplanı Boz oğlan” ... dastanda bu məsələ ilə bağlı qeydlərdə yazılır: “Oğuz alrı (Beyrək - E. Ə.) igidlikdə, ərlikdə ulu soykök - [94-95]totem sayılan Boz qurda bənzədilmişdir. “Boz” sifəti at ilə deyil, soyköklə bağlıdır, bunu Ağqoyunlu hakimlərindən Türkalı bəy Bozdoğanın, yəni “boz qurddan doğulmuşun” ləqəbindən də görmək olar. “İqor polku dastanı”ndakı “bosovo, busovo” sözünün rus dilinə “boz qurd” tərkibindən keçməsi sübuta yetirilmişdir.” (bax: 5, 482-504, s. 86-87).

Qurdun soykök-totem olması KDQ-da Qazanın dilindən belə ifadə olunur: “Qara başım qurban olsun, qurdum sana” (11).

İbtidai təsəvvürlərə görə türk xalqları dişi qurddan doğulmuş, onun südüylə böyümüş bir nəsiləndən törəmişdir. KDQ-da (qeydlərdə) göstərilir ki, bu əsəri təsəvvür “Oğuznamə”lərdən uyğun versiyasında və KDQ-da özünü göstərir. Digər “Oğuznamə”lərdə (Rəşidəddin, Yazıçıoğlu və Əbülqazi xana məxsus olan “Oğuznamə”lərdə) belə məlumat yoxdur (s. 261).

“Bozbaşlı” etnotoponimi ibtidai dövrün inancları ilə səsleşdiyi üçün, bu bütün türk tayfalarına aid edilə bilər. Elə ona görə də bu ad, öz qədimliyini sübuta yetirən maraqlı hun-oğuz toponimləri silsiləsindəndir.

Türkoloq L. Qumilyov Mərkəzi Asiya xalqları üçün şəcərə məsələsindən danışaraq göstərir ki, həmin xalqlar bu və ya digər vəhşi heyvanı öz nəsilələrinin banisi adlandırdılar. Tibetlilər erkək meymunu və diş pəkşası (meşə ruhu), monqollar boz qurdu və maralı, telelər canavarı və hun şanyuyunun qızını, türklər isə hun şahzadəsini və diş canavarı öz əcdadları sayırdılar (s. 30). Müəllif daha sonra son iki əfsanə ilə bağlı yazır ki, bu, lap çoxdan, ehtimal ki, bu xalqların böyük Qobi səhrasının cənub qurtaracağında yaşadığı dövrdə meydana çıxmışdır (yenə orada). Bu gün Naxçıvanda qeydə alınan bu etnotoponim, bu torpağın ən qədim türk adət və soy köklərindən xəbər verir.[95]

“KİTABI - DƏDƏ QORQUD”: BİR BOYUN TARİXİ HAQQINDA.

*“Kitabi-Dədə Qorqud”un yeddinci boyunda
“Bulqar bir ər gördüm “ ifadəsi məni o mövzuya
bir daha qayıtmağa vadar etdi.*

Nədənsə “Kitabi-Dədə Qorqud”u son vaxtlar (1998-2002-ci il) dəfələrlə oxuduğumdanmı, ya bəlkə də oxuduğum faktın təsirindənmi (dastanda) bir cümlə mənim yadıma düşdü və məni bu yazını yazana qədər rahat buraxmadı: “Bulqar bir ər gördüm” cümləsi oğuz igidi bəy Yeynəyin dilindəndir.

Dastanda Qazılıq Qoca, Bayandır xandan səfərə çıxmaq icazəsi alır və Düzmurd qələsinə gəlir. O qalanın təkuru Arşın oğlu Dirək təkür idi (göründüyü kimi ad bədii təyinlərlə yaradılmışdır). Qazılıq Qoca qalaya yetcək cəngə başlayır. Hakim qalanın təkuru Arşın oğlu Dirək təkürün altmış arşın boyu, altmış batman gürzü vardı. Qazılıq Qoca həmin təkuru görək kafəri qılıclayır - kəsdirə bilmir. Növbə kafirə çatır. O, “altmış batman gürz ilə Qazılıq Qocayı dəpərə tutub çaldı. Yalan dünya başına dar oldu...” (44, səh. 107, H. Araslı nəşri). Yoldaşları onu qoyub qaçırırlar. Qazılıq Qoca, qalada dustaq oldu. Qazılıq Qoca 16 il qalada dustaq olur. (Beyrək də 16 il qalada dustaq olur... bu fakt da maraqlıdır - E. Ə.).

Qazılıq Qocanın oğlu Yeynək uşaqlıq yoldaşı Budaq ilə sözləşir və ondan:

- Ər dilərsən, varıb babanı qurtarsana! - sözündən sonra Bayandır xandan icazə istəyir. Bayandır xan 24 sancaq bəyini Yeynəyə yoldaşlığa qoşdu. Yeynək o gecə yuxu görür: “Ağ boz atlar çapdırır alplar gördüm (1988-ci il nəşrində Zeynalov, S. Əlizadə alpanlar yazılmışdır). Alpanlar və alplar sözü haqqında S. Əlizadə (“Kitabi-Dədə Qorqud” 1988-ci il nəşrinin nüsxə fərqləri və şərhlərin müəllifi) yazır: [96-97]Alpanlar (IV, VII) xalqımızın mənşəyinin öyrənilməsi baxımından əvəzsiz tutumu olan bu sözü V. V. Bartold (səh. 50, 74) O. Ş. Gökyay (səh. 61, 100) kimi görkəmli qorqudsünaslar yanlış olaraq “alplar” oxumuşlar. Əslində isə yeddinci boydakı parçada bu sözlər eyni bir cümlədə yanaşı, lakin ayrı-ayrı semantika yükü ilə çıxış etməkdədirlər: “Ağ-boz atlar çapdırır alpanlar gördüm. Ağ işıqlı alpan yanıma saldım”. Bu sözün hələ miladdan çox qabaq antik yazılarında məlum olan “alban”. “albanlar” anlayışı ilə bağlılığını vaxtilə A. Bakıxanov yazmışdır: (57, səh. 21) göründüyü kimi H. Araslı da bu sözü alplar (“alpanları”) yazmışdır” (1962-ci il nəşri səh. 108).

Yanıdakı alpan alpları ilə Yeynək bir dənizi keçir. Qara dağın yanında “bulqar bir ər gördüm” deyir... Əvvəlcə Dirək təkür qaladan çıxır bayıra, ər diləyir. Dəli Tondaz vuruşa gəlir, məğlub olur, sonra Dilək Uran gəlib vuruşur və məğlub olur. Beləliklə, 24 sancaq bəyi məğlub olur... “Qazılıq Qoca oğlu Yeynək - taze yigitik döyüşə girir. Yeynək “yel kimi yetdi, yelləm kimi yapışdı. Kafərin çığnına bir qılınc urdu. Geyimin-keçimin toğradı...” Yeynək qalib gəlir və atasını əsirlikdən qurtarır.”

Bulqarlar haqqında bir neçə mənbədə məlumat verilmişdir. Onlardan biri “Dastan”da xatırlanır. “Bulqar bir ər” deyimi ilə əlaqədar (VII) belə bir izahat vardır. “Bulqar bir ər” (VII) - Kitabda yad edilən qədim etnonimlərdən biri protobulqarlara aiddir. Tarixi mənbələrdə göstərilir ki, onları Zaqafqaziyaya Vexendur bulqar Vənd adlı bir başçı miladdan qabaq ikinci yüzillikdə gətirib yerləşdirmiş... Saldıqları kəndlər tarixçi Xorenlinin vaxtında, yəni 700 il keçdikdən sonra Vənəd adlanmışdır. Hazırda hadisədən təqribən 2200 il keçdikdən sonra Vənənd, Vənətli, Vənəndi kəndləri (Ordubad, Zəngilan, Lerik rayonları) baş Qərvənd kəndi (Füzuli, Ağdam, Goranboy) onlarca tərkibində “vənd” sonluğu olan kəndlərimiz (Yaqlavənd, Papravənd, Xocavənd, Bozavənd, Barvənd, Zuvəndli və b.) öz adlarında həmin [97-98]protobulqar izini yaşatmaqdadırlar. Protobulqar soyundan olan (onoqur) onoguz eli IV-VII yüzilliklərdə ərazicə Dərbənd, Sakaşen (Gəncə) (saklara gedən əcdad...) Savalan arasında bir üçbucaq yaradan güclü dövlət qurmuşdu. Mehrani Knyaz Cavanşir onların vassalı olmuşdur. Göytürklər kimi protobulqarlar da dil baxımından oğuz (daha doğrusu protooğuz) soyuna mənsub olmuşlar. (5, səh. 259) digər bir məlumatda isə belə yazılır: “Oğur və oğuz sözləri eyni mənəlidir. Oğuzların qardaşları olan oğurlar onlardan miladdan öncəki zamanlarda ayrılmışdır. Qərbə doğru yayılanların

dilində “z” hərfinin yerini zamanla “r” hərfi almışdır. Onun üçün qərb türklərinə (oğuzlara) “r”-li danışanlar”, şərq oğuzlarına “z”-li danışanlar” deyilmişdir. “Doqquz oğuz”, on oğuz, otuz oğuz deyimləri qərbdə “doqquz oğur, on oğur, otuz oğur” şəklində söylənilmişdir. Atilla 453-cü ildə öldükdən sonra kiçik oğlu İrnək (bax, bəy Yeynək adındakı oxşarlığa) özünə bağlı və böyük çoxluğu “on oğuz” boyundan olan türklərlə Qara dəniz sahilinə gəlmiş, buradakı digər türk boyları ilə qarışmışlar. Bu qarışmadan meydana gələn yeni topluluq özünə “bulqar” adını verdi. Çünki türkcədə “bulqamaq” qarışmaq mənası daşıyır. (15, səh. 172) bulqar türklərinin bir hissəsi Dunay ətrafında yerləşərək xristianlığı qəbul etdikləri üçün slavlar arasında əriyib türklüklərini itirib. İtil (Volqa) dolaylarına yerləşən isə türklüklərini qoruyub “tatar” kimi anıldılar. Hər ikisinin ataları isə on oğuz idi.

“Oğuzların ilk yurdu Qərbi Sibir idi. Bunlar Cici Tanhu dövləti yıxıldıqdan sonra şimala çəkilmişlər, digər oğurlara qarışmışlar. İrnək tərəfindən gətirilən Hunlar (oğurlar) digər oğurlarla (Beş-Oğur, Altı-Oğur, Doqquz-Oğur və Otuz Oğurlarla) birləşib (qarışib mənasında - E. Ə.) Bulqar dövlətini qurdular. Bu ərəfədə başçıları Hun Xaqanları sülaləsindən Qurd idi” (yenə orada, səh. 173).

“Kitabi-Dədə Qorqud oğuzları “bulqar bir ər” deyimi ilə bulqarlara açıq-aşkar rəğbət hissini bildirmişlər. [98-99]Dastanda 453-cü ildə Atillanın ölümündən sonra kiçik oğlu İrnək bəyin Qara dənizin sahilinə gəlişini bildirən “Qazılıq Qoca” oğlu Yeynək boyu” tarixi faktı bildirdiyi üçün çox qiymətli. Bu fakt həm də onu göstərir ki, “Dədə Qorqud” dastanında Qara dəniz ətrafına “akın”, yaxud “yürüş” olunması, orada məskunlaşmaq, böyük bir tarixi hadisə olduğu üçün, sonralar “Dastan”da öz bədii əksini tapmışdır. Ümumiyyətlə, “Dastan”dakı hadisələrin V əsrə səsləşməsi VII boyla təsdiq olunmalıdır.

“Sağdakı Şadapit bəylər, soldakı Tarkanlar, buyruq bəyləri! Otuz tatar, Doqquz oğuz bəyləri! Sözlərimi yaxşıca eşidin, diqqətlə dinləyin! (Bilgə xaqan dastanı, II abzas, 15, səh. 111)”

Bu cümlədəki Doqquz Oğuzlar “Kitabi-Dədə Qorqud”da da təsvir olunur ki, bunun izahı ayrıca bir mövzudur. Bu mətnə deyilən: “Batıda İnci çayını aşaraq Dəmir qapıya qədər getdim”, - sözləri Oğuzların: “Dəmir qapı Dərbənddə Qazanın on min qoyunu var” - cümləsi ilə eyni dövrün deyimləridir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı türk xalqlarının həyatında Oğuz qövmünün tarixi ərazilərini yadda saxlayan, unudurmayan çox sirli cümlələri özündə hidf edib saxlayır.

NAXÇIVANDA “QARAQUŞ” ZOOTOPONİMİ VƏ “DƏDƏ QORQUD” DASTANLARINDA ONUN İZLƏRİ

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında “... çal qaraquş ərdəmli”, “Cümlə quşlar sultanı çal qaraquş” deyimləri tez-tez təkrar olunmaqdadır. Dastanların dilində “qaraquş” sözünün mənalərini izah etməmişdən əvvəl, “qaraquş” sözünün müxtəlif üslubi məqamlarda və məcazlılığa işlənməsinə diqqət etmək vacibdir. Ümumiyyətlə, dastanların dilində müxtəlif rənglər - qara, ağ, boz, ala, göy və s. əsasən rəmzi mənalarda daha çox işlənmişdir. Dastanların istər [99-100]nəzm, istərsə də nəsr hissələrində daha çox “qara” məcazları ilə rastlaşmaq mümkündür. Bu söz həm müstəqim, həm də məcazi mənalarda daşmış, məcazi mənalarda çoxmənalılığa malik olmuşdur. Türk dilli xalqların yaşadığı ərazilərdə, hətta konkret fakt kimi Naxçıvanda, tərkibində “qara” sözü olan bəzi yer adları bunu göstərir. Məs.: Şərurda Qaratəpə, Qarabulaq, Qazaxda Qarayazı, başqa bölgələrdə Qaraqum (səhra), Qaraboğazqol (körfəz), Qaraqanda (şəhər), Qaraqalpaq (xalq), əvvəlki siyahıya əlavə olaraq Azərbaycanda Qaradağ, Qarabağ, Qaradonlu (st.) və s. Bu misalların sayını xeyli artırmaq da mümkündür. Ümumiyyətlə, “qara” sözü ilə bağlı türk dilli xalqların deyimlərində müxtəlif obrazlar yaradılmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində bu deyilənlər çox qabarıq görünməkdədir. “Qara” sözünün həqiqi mənada işləndiyi cümlələrə diqqət edək. (Misallar 1962-ci il nəşrindən götürülmüşdür - 44).

Ağ çıxardılar, qara geydilər. (səh. 54)

Qara donlu dərvişlər... (səh. 22)

Ağ otağı qoyub, qara otağa girən qızlar. (səh. 60)

On altı min qara donlu kafir ata mindi (səh. 71,125)

Oğlana qara kəpənək geydirmişdilər (səh. 78)

Qara qıldan sicim/ağ/boynuna taxılı, deyin. (səh. 78)

Anam mənim üçün göy geyib, qara sarınsın. (səh. 78)

... qara buğa dərisindən beşiyinin yapuğu... (səh. 82)

... qara bığın yeddi yerdən düyən. (səh. 82)

Biri qara buğa idi, biri dəxi qara buğa idi. (səh. 93)

Bəzi cümlələrdə “qara” sözü ucalıq, əzəmət, böyüklük mənalarında işlənmişdir:

Qarşı yatan qara dağın yıxılıbdır. (səh. 59, 81)

Qara dağa yetdiyində aşıtı versin. (səh. 121, 125)

Qara polad üz qılıcın vergil mana. (səh. 34)

Qara bağrın sənin sarsılıbdır. (səh. 58)[100-101]

Bəzən “qara” sözü yarım-məcəzilik məzmununda işlənmişdir - yəni sözdə həm də müstəqimlik çaları özünü mühafizə etmişdir. Məsələn:

Qara mutbax tikiləndə ocaq qalmış. (səh. 32)

Qoy ətimdən çəksinlər, qara qovurma etsinlər. (səh. 36)

Qara-qara dənizlərin gəmisini ağac. (səh. 37)

Qara hindu qullarıma buyuraydım. (səh. 37)

Qara sac altında güməcdən nə var? (səh. 60)

Cümlələrin çoxunda “qara” məcazi dərd, qəm, bəla mənalarında işlənmişdir. Məsələn:

Qara başım qurban olsun bu gün sana. (səh. 23)

Mənim qara başıma nələr gəldi? (səh. 126)

Qılıc çalıb baş kəsdiyim gərgil, öyrəngil

Qara başına düşəndə gərəklidir. (səh. 73)

Çalma ozan, ayıtma ozan,

Qaralıda mən qızın nəsinə gərək? (səh. 60)

“Qara” sözünün bu gün də dərd, qəm mənasında işləndiyi məlumdur. Məsələn, “qara günlər”, “gününü qara eyləyib”, “bəxti qara” və s.

Dastanların dilində işlənən “qaraquş” ifadəsi isə daha geniş mənə daşımaqdadır. Əvvəla, qara sözü quş sözü ilə birləşərək müəyyən birləşmə əmələ gətirmişdir ki, bu təkcə quşun qara rəngdə olması ilə bağlı deyildir. Çünki qara rəngli quş təkcə adı çəkilən qaraquş deyildir. Müxtəlif böyüklükdə, qara rəngdə quşlar çoxdur, deməli, “qaraquş” rənginə görə seçilməmişdir. Qaraquş sözünün dastanlarda xatırlanması müəyyən təyini, obrazı bildirmək üçündür. Qaraquş cəsür, əzəmətli, iri və s. keyfiyyətləri ilə seçilərək müəyyən etalon məzmunu alır. Ona görə də qəhrəmanları qaraquşa bənzədən ifadələr bu obyektə çıxış edir. Das-[101-102]tənda Qazanın xarakterini, şəxsi keyfiyyətlərini, davranış və psixologiyasını bildirən “tərif-düsturda” “tuluquşun yavrusu”, “Qaraquşun qaplanı”, daha sonra “çal qaraquş ərdəmli”, qaraquşu isə “cümlə quşlar sultanı çal qaraquş” deyərək öyürlər. Bu deyimlər, bu günə qədər xalqın dilində yaşayaraq, nəsil-dən-nəslə keçərək öz izlərini qoymuşdur. Beləliklə, müxtəlif bölgələrdə bu münasibətlə adlar qoyulmuş, xatirə olaraq qəhrəmanlar, onların iştirak etdiyi yerlər yaşadılmışdır. Bu gün dastanlarda adı çəkilən Şəruk (indiki Şəhur) rayonu ərazisində Tənənəm kəndindən üzü dağlara (10 km) doğru “Qaraquş” (el deyimində “Qarouş”) ərazisi, yaylağı yerləşir. Bu adın “Dədə Qorqud” dastanları ilə bağlılığını bildirən, buna əsas verən faktik əlamət, bizcə “Qaraquş”da “Qazan yaylağı”nın (el deyimində “Qazan yeylağı”) olmasıdır. “Qazan yaylağı” “Qaraquş” yaylağındakı “Armutlu” dərəsinin sonundan, yəni “Salaxandan”, yaxud “Baş yelli”dən “San bulaq” yaylağına doğru bir təpə və ya bir dağ aşandan sonra görünən geniş əraziyə deyilir. Göründüyü kimi “Qaraquş” ərazisində “Salaxan”, “Dərbənd”, “Qoşa-bulaq”, “Ağbulaq” və s. adlar da “Qazan yaylağı” ilə səsleşir. Maraqlı adlardan biri “Dana qalası”, digəri isə “Ər dağı”dır. Yeri gəlmişkən, demək lazımdır ki, bu toponimlər haqqında Naxçıvan Dövlət Universitetinin coğrafiyaşünas alimi, prof. Səfərəli Babayev öz mülahizələrini bildirmiş, Naxçıvan ərazisində “Kitabi-Dədə Qorqud”la səsleşən yer adlarını araşdırmışdır. 53,34 “Dədə Qorqud” dastanlarında Yalançı oğlu Yalincığın qaçaraq “Dana sazına girməsi” deyilir ki, bu ifadə istər-istəməz “Dana qalası” deyimini yada salır. İkinci bir ad “Ər dağı”dır. Dastanların dilində tez-tez “qazlıq at”, “Qazlıq dağı” ifadələri işlənir. “Qazlıq” sözünün cümlələrin deyim tərzində və üslubi mənasından “ər” sözü ilə sinonimliliyi meydana çıxır. Məsələn, “Qazlıq atım bütün mindim” (44 səh. 124, 125 və s.). “Qazlıq ata namərd yigid minə bilməz” (səh. 12). Yəni ər igidlərə layiq ata namərd minə bilməz. Görünür ki, “qazlıq” sözündəki fonetik [102-103]rahatlıq “ər” sözündəki “rahatlıqdan” geri qaldığı üçün bu söz get-gedə özünü başqa sözlə dəyişmişdir – “ər” variantı seçilmişdir. Bu günkü türk dilində “ya qazi ol, ya şəhid” deyimi də buna əsas verir. Dastanların dilində qız-gəlinlərin Qazlıq dağına baxarkən “yaşmaqqlanmağı” da bu deyimlərlə əsas verir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində bu sözlərin olması o demək deyildir ki, dastanlarda adı çəkilən toponimlər ancaq Azərbaycanın bir bölgəsində ola bilər. “Koroğlu qalaları”, “Quz qalaları” yer adlarının

geniş yayılması kimi, ola bilər ki, bu adlar Vətənimizin başqa bir bölgələrində də olsun. Lakin dastanların dilində olan adların indiyə qədər yaşaması çox mətləbləri aşılayır. Ona görə də belə adlarla bağlı araşdırmalar daim vacib və əhəmiyyətlidir.

MAXTA TOPONİMİ

Naxçıvan MR Şərur rayonunda kənd kimi mövcud olan Maxta adı qrammatik formasına görə Max-ta/maq-tağ/q// şəklində olmaqla iki hissədən ibarətdir. Sözü ilk hissəsi olan max-maq formasının danışq şəkli (şifahi nitq) hesab edilməlidir. “Tağ/taq/” isə tağ, qol, hissə mənası verir. “Avesta” abidəsi ilə əlaqədar dini ayinləri icra edən şəxslərə “maq” deyilirmiş. Bu söz sonralar öz mənalarını genişləndirərək kahinlik, kahin kasta (Midiyada və İranda), həmçinin Məzdəkiliyin ardıcılığı və s. kimi mənalar daşımışdır. Maq sayılan şəxs cadugər (əslində bu türkçərə, müalicə, dini müalicə məqsədilə işlər görən mənası kimi nəzərdə tutulmalıdır), sehrbaz, astroloq və b. mənalar vermişdir. Latınca maqus, yunanca maqos termini hesab olunur (50, 285). Bu söz Herodotun “Tarix”ində Midiya tayfalarından biri kimi qeyd olunmuşdur. İranda və Azərbaycanda Parfiya və Sasanilər zamanı Zərdüştilik təlimi (e.ə. 3-eranın 7-ci əsri) maqlara məxsusdur. Makedoniyalı İskəndər. Persopolda Əhəmənilərin sarayını yandırarkən “Avesta”nın ilkin vari-[103-104]antı da yanmış (e.ə. 330) həmin kitabı sonralar maqların hafizəsindən toplayıb bərpa etmişlər. Q. Qeybullayev qeyd edir ki, ərəb istilasından sonra Ərəbistandan işğal olunmuş digər ərazilərə siyasi hakimiyyətə kömək məqsədilə tayfalar köçürülmüş. Bu günkü Şərur rayonunda olan Ərəbyengicə, Şahtaxtı kəndi ilə üz-üzə Ərəblər (Arazın o tayı) kəndi bu toponimlərdəndir. Maxta kəndi vaxtilə maq dini mərkəzi, yaxud dini-siyasi mərkəz kimi özünü göstərmişdir. Lakin demək olmaz ki, bura mütləq haradansa adamlar köçürülmüşdür. Çünki, Zərdüştiliyin vətəni elə Azərbaycan hesab olunur. Lakin adın atəşpərəstlik mərkəzi olması yerli əhalinin də inancları sayəsində mümkün idi. Maxta toponimi öz qədimliyi etibarilə eradan əvvəllərə aiddir, yaxud eranın IV əsərində Məzdəkiliyin süqutundan əvvəl mənsub olmaqla ən qədim toponimlərdəndir. Sak və Hun toponimi deyil.

QAZANÇI TOPONİMİ

“Qazançı” toponimi “Qaz” etnonimi ilə əmələ gəlmiş addır. Toponimin tərkibində əsas komponent (Qaz) müxtəlif çalarlar daşımışdır. Etnonimin tərkibi öz qədimliyinə görə eradan dörd əsr əvvəl aiddir (48, 125-216). Alp Ər Tonqanın (Əfrasiyabın) Qaz adlı qızı, Qazan şəxs adı (4-15-ci əsrlər), bu morfemlə bağlı toponimlər - “Qazır-dəhnə” (mikro-toponimik vahid-hidronim), Qazax, Qazançı (Nax.) və s. etnotoponimlər mövcuddur. Ən maraqlı və şərhə vacib olan məsələ Qazax və Qazan sözlərinin tərkibindəki “QAZ” komponentinin eyniliyi, yaxud fərqliliyi məsələsidir. Prof. A. Axundov bu məsələ ilə bağlı belə bir fakt müşahidə etmişdir. “Qazaxın etnonim mənşəli olduğunu bir də bununla sübut etmək olar ki, həmin ərazidə türk tayfalarının yerləşməsinə qədər haqqında danışılan yerin adı başqa cür, daha doğrusu, Kısıl olmuşdur” (1, 110). Müəllif Qazax sözünün müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən araşdırıldığını (İbn Xor-[104-105]dabeh, əl Balazuri, həmçinin müasir tədqiqatçılardan R. Yüzbaşov, N. Vəlixanova, V. Minorski, N. Nəbiyev, A. Əbdirəhmanov (Almatı-1975), V. Radlov, A. Xaruzinin) adlarını və təhlillərini misal gətirərək sözün mənşəyini açmağa çalışır. Müəllif M. Seyidovun həmin adla bağlı xüsusi məqaləsi olduğunu da göstərir (“Azərbaycan” jurn. 1975, №2). M. Seyidovun təhlilində “qazax(qaz-oq)” sözü ucalıq, yüksəklik, dağla əlaqədar yaranması göstərilir. Vaxtilə “İslam ensiklopediyası” üçün məqalə yazan V. V. Bartoldun “Kazak” məqaləsində bu söz IX-XV əsrlərdə guya “kazak, quldur, qiyamçı, macəraçu” semantik çaları da qəbul etmişdir. Buna misal olaraq Xorasan hökmdarı Soltan Hüseynin “qazaxlıx illəri” (“Baburnamə”də) deyimindən çıxan nəticə öne çəkilir. Qazax sözünün özbək sözü ilə yanaşı işləndiyi məqamlar da tarixi cəhətdən olmuşdur. Məsələn, bir müddət bu sözlər yanaşı işlənmiş, sonra qazax sözünü özbək sözü əvəz etmişdir. Türk etnonimiyasında “sa-oq”, “üç-oq”, “boz-oq”, “on-oq” deyimləri mövcud olmuşdur. Buradan görünür ki, qaz-oq deyimindəki “Qaz” komponenti digər türk tayfalarından fərqlənərək etnonimə çevirilmişdir. Qazan (qazlar) sözündəki “qaz” komponentinin qədimliyi haqqında söhbət getdi. A. Axundov bu haqda Əbül Qazinin 1660-61-ci illərdə yazdığı “Şəcərəyi-tərkimə” əsərində Oğuz xanın nəvəsi kimi qeyd edilən Kızık adını Kazak toponiminin mənşəyi baxımından maraqlı hesab edir (1, 112). M. Seyidov “Qızıl döyüşü”-təkinin papağındakı dörd oxu “böyük, güclü, dünyanın dörd yanında vassalı olan dövlətin (qaz-oq) ciddi əlaməti sayır. Yuxarıda görünür ki, Qazaq xalqının soykökündə iştirak etmiş Qazox (Qasox-Qaz) Qasox (ox)-lar uca, yüksək, uzun oxlular özlərini uca oxlu adlandırmışlar” (28, 84).

Biz saklarla qaz-oqların qohumluğu haqqında M. Seyidovun fikirlərini əvvəllərdə misal çəkmişdik. “Qazı-qazı” oyunu haqqında deyilənləri də xatırlatmışdıq. Burada “Qazı-qazı” sözlərini düşünmək həmin məsələ ilə əlaqədar-[105-106]dır. Onda belə bir nəticə çıxır ki, Qazan xanın adındakı ilkin mənə da “birinci-yüksək” mənaları ilə bağlıdır. Əlbəttə, tayfa adı ilkin mənə ilə bağlı olaraq yaranmışsa, digər adlar - şəxs,

toponim ondan törəmişdir. V. V. Bartoldun dediyi “izah” isə sonrakı dövrlərdə, sözün yeni mənası ilə, daha doğrusu məna çaları ilə bağlıdır. Ev heyvanı olan “qaz” sözü isə səs təqlidi ilə yaranmış sözdür və bu söz həmin quşun çıxardığı “qa” səsi ilə yarana bilər. “Kitabi-Dədə Qorqud”da “qaza bənzər qızı-gəlini” deyimi təşbeh mənasındadır. Digər məqamlarda işlənən “qas-qas güldü” ifadəsi isə indi işlətdiyimiz “qah-qah” (qəhqəhə) ifadəsidir ki, bunları eyniləşdirmək olmaz.

Naxçıvanın ərazisində olan Qazançı kənd adı, antropotoponim sayılmalıdır. Sözün inkişaf yolu “Qaz” etnosu ilə bağlı olaraq, sonradan şəxs adına çevrilmiş və həmin addan isə toponim yaranmışdır.

QARAÇUQ TOPONİMİ

Toponimin tərkibində olan qara, üç, ox komponentləri özünü açıq-aydın göstərməkdədir. “Üç ox” tayfasını bildiren toponimin əvvəlində “qara” sözü, qədim türk dillərində çoxmənalı söz kimi məşhurdur. “Qara” obrazı haqqında prof. A. Axundov da toponimlərlə bağlı tədqiqat aparmışdır. (1, 118). “Qara” obrazı türk dillərində, xüsusilə, “Kitabi-Dədə Qorqud”da müxtəlif semantik tutumla işlədilmişdir (49, 81). Türk dillərində qara sözünün böyük, qüdrətli, sıx, aşağı təbəqə (çoxluq, böyük sözlərinin sinonimi), şimal, dörd, rəng və s. mənalı tədqiqatçılar tərəfindən qeydə alınmışdır. Bu söz Qaraçuq toponimində də ilkin anlamda “böyük” mənası verməkdədir. Professor A. Axundov “qara” sözü ilə bağlı çoxlu toponim adı çəkərək onları təhlil etmişdir. Təəssüf ki, onların içərisində “Qaraçuq” etnotoponimi yoxdur (1, 118-121). KDQ-da bu söz üç mənada işlənmişdir (Qarağuc, Qaraqoca/H. A.) Qızağuc (M. Ergin). Məndə söz [106-107] “qaraqoç” kimi də işlənmişdir (5, 225). Dastanda söz 1. At adı kimi (xüsusi isim). 2. Qara camaatın, hamının mindiyi və minə biləcəyi at. 3. Yer adı, toponim kimi işlənmişdir. Müəlliflər hesab edir ki, “Qarağuc” sözü “qaracıq”ın metateza (yerdəyişmə) nəticəsində dəyişmiş formasıdır. Toponimin adı yalnız etnonimlə (“Üç ox”) bağlı olmalıdır. Sözləşməni onu demək lazımdır ki, son vaxtlara qədər nazik çubuqlardan elat yerlərində (obalarda) quzu qatmaq üçün “çığ” düzəldilirdi. Yaşamaq üçün çubuqlardan toxunan, çadırı əvəz edən “qalacaq” da “alaçıq” adlanır. Bu məqsədlə düzəldilən və hər hansı yaşamaq üçün olan yerə “qaraçıq” adı qoyulmamışdır. Ona görə də bu ad etnotoponim kimi təsdiq olunmalıdır.

NAXÇIVAN TOPONİMLƏRİNİN LEKSİK TARİXİ HAQQINDA

Naxçıvanda qeydə alınan toponimlər bir söz olaraq öz tarixini müəyyənləşdirir. Sözlər tarixi şərtlər sayəsində yarandığı üçün, həmin şərtlərlə də eyni yaşa malikdir. Deyilən şərtlər əsasən etnoslarla eyniləşir və deməli, bu toponimlər əsasən etnoslarla bağlı yaşa malikdir.

Bu gün hər hansı bir ərazidə, həmçinin Naxçıvanda qeydə alınan, yəni mövcud olan toponimlərin təhlilini hər tədqiqatçı özünəməxsus şəkildə izah edə bilər - burada iki yol vardır - dəqiq və düzgün, ikincisi yanlış təhlil. Əlbəttə ki, bunlar arasında müxtəlif təyinli qiymətlər dayanır. Digər məsələlərdə bu yanlışlığa göz yummaq mümkünlüyü caizsə də, xalqımızın dili, tarixi, mədəniyyəti - bir sözlə, zəngin xəzinəsi haqqında yanlışlığa yol vermək ən azı xidmət əvəzinə düşmənçilikdir! Burada həqiqi vətəndaşlıq və elmi mövqə qazanmaq - yaxud əks qiymətin nəsibi olmaq yolları görünür... Söhbət düzgün, elmi, inandırıcı və uzunömürlü elmi iz qoymaqdan gedir.[107-108]

Söz heçdən yaranmır, ad təsadüfi hadisə deyildir. Biz bu fikirləri “Əlincə” və “İlanlı” toponimlərinin izahında da xatırlatmışıq. Bu gün Naxçıvanda mövcud olan toponimlərin əlamətləri özlərinin tarixini, yaşını müəyyən edir. Təhlil zamanı müəyyənləşir ki, Naxçıvanda qədim toponimlər çoxluq etibarilə İlandağ, Culfa, Şərur sonra isə Ordubadın və həmçinin adı çəkilən ərazilərin dağlıq (karvan yolu) sahələrini əhatə edir. Bunun səbəbi tarixi-siyasi şəraitlə, qanlı müharibələrlə bağlı olmuşdur.

Şərurda qeydə alınan ən qədim toponimlərdən Yayı (Aşağı və Yuxarı), Cağazir, Siyaqut, Tumaslı, Maxta, Noraşen istisna olmaqla digər toponimlər eradan sonra meydana gəlmişdir. “İlandağ” ərazisində qeydə alınan toponimlər isə belə qədimlik çalarına görə çoxluq təşkil edir “Naxçıvan sözünün mənşəyi haqqında” məqalədə biz İlanlı vadisində qeydə alınmış toponimlərin təhlilini vermiş F. Rzayevin tədqiqat əsərini qeyd etmişik (51). Həmin ərazidəki toponimləri türk dillərinin linqvistik-semantik xüsusiyyətləri ilə izah edən müəllifin həm də bəzi “daşlaşmış” çox qədim morfoloji komponentləri izah etməsi təqdirəlayiqdir. Tədqiqatçı toponimlərdən Anzır, Vərdəzar, Zərdəxun, Kürəküsyar, Merataş, Tumas-dərə, Tozmanlı, Bənəniyar və s. qədim toponimləri verərək, həmin adların çox qədim tarixə malik sifətli sözlər olduğunu sübut etmişdir. Bu tədqiqat onu göstərir ki, e.ə. II-I minillikdə bu ərazidə yaradılmış toponimlər öz tarixi ilə açıqdan açıq Naxçıvanın qədim türk torpağı olduğunu sübut edir. Toponimlərin təhlili onu göstərir ki, həmin toponimlərin çoxu sak mənşəlidir. Naxçıvan sözünün izahı zamanı, Naxçıvan adının sak mənşəli olduğu digər toponimlərlə

uzlaşır. Azərbaycan ərazisində ilkin olaraq qeyd edilən ilk dövlət başçısı Azanın adındakı “as” komponenti, iskutay tayfasının adındakı sak və quz (sak-oğuz) birliyinin məhsuludur. Yəni sakların sonrakı yürüşlərində çox-çox əvvəl olan hadisədir ki, biz həmin faktlar haqqında görkəmli alimlərin “Azərbaycan tarixi”ndə As-[108-109]sur mənbələrində göstərdikləri sitatları xatırlatmışıq. Tarixdə istər sak, istər oğuz adlı türk etnoslarının tez-tez yer dəyişmələri tarixçiləri çaşdırmışdır. Lakin bu yer dəyişmələr spiralvari olmuşdur və qədim türklər yerdəyişmə edərkən ərazini tamamilə boşaltmamışlar. Bu haqda ən düzgün fikir budur ki, türklər öz ərazilərində yerdəyişmə etmişlər və həmin ərazilər Nizaminin göstərdiyi kimi, hələ İskəndərin zamanında Xəzər dənizindən Çin dağlarına qədər hər yan türklərə məxsus olmuşdur.

Naxçıvan ərazisində çox qədim və izaha ehtiyacı olan toponimlər silsiləsi vardır. Bunların çoxu qədim inanclarla, mifik anlayışlarla bağlı olduğu üçün izahı da çox diqqət tələb edir. Məsələn, bunlardan biri haqqında təhlil fikiri verək. F. Rzayev “Ərəzin” toponimini (oykonim) ər-əsən yəni “sağlam kişilər” anlamında izah etmişdir. Bu təhlil irad mənası olmasın, oykonimin ikinci bir semantik çaları daha qabarıq görünməkdədir. Həmin çalar “ər-as-on” çalarındadır ki, C. Cəfərov bunu Noraşen sözünü izah edərkən göstərmişdir (bax: “Noraşen” başlığını). Ərəzin toponimi on-as-ərlər-on sak kişiləri anlamı verməkdədir. Toponim hər iki mənada türk mənşəlidir və burada mənə paralelliyi özünü göstərmişdir. Biz bu məsələni xatırlatmaqda onu demək istəyirik ki, toponimlər ən dəqiq təhlilini tapmalıdır.

Əlincə ərazisində F. Rzayevin toplayaraq təhlil etdiyi silsilə toponimlər öz zənginliyi və qədimliyi ilə diqqəti cəlb edir. Müəllif həmin toponimləri təxminən (hamısını göstərmirik) aşağıdakı kimi qruplaşdırır və izah edir:

1. Oronim xarakterli oykonimlər: Teyvaz, Əbrəqunis, Berdik, Saltaq, Koreymər.

2. Paleomifik oykonimlər: Anzır, Bənəniyar, Xanağa.

Anzır – “Anu tanrının sirakları”.

Bənəniyar – “Uca tanrı kişiləri”.

Xanağa – “Tanrıya ucalan”, “uca tanrı məkanı”.

3. Digər adlardan yaranan oykonimlər:

Ərəzin - sağlam kişilər (ər-əsən).[109-110]

Mılaq - sulu yer

Kırna – “Tanrı yaratdı” mənasında (kir-tanrı, ni-verdi).

4. Etnonim xarakterli oronimlər: Qozakar, Şəkəran, Çilingeş, Bəyxozər, Sibir dərəsi, Biçənək dağı, Qarğa bazarı (sak, sibər, peçeneq, kas, qarğa etnonimi ilə düzəlmiş).

5. Mifik oronimlər:

Ənov daş - tanrı keçən daş, tanrı toxunan daş.

Almaxar təpə - uca manq - şaman təpəsi.

Alqaman dərəsi - işıqlı şaman dərəsi.

6. Qohum türk dili abidələri ilə səsleşən elementlər:

Kür - coşqun, gur su - qədim türk abidələrində.

İl - xalq, ölkə, dövlət.

Van/ban - uca mənalı - daştuvan, Gəncüvan, Tozmanlı, Bənəniyar.

Tu/tau-Midiya toponimlərində Kıntau, Şumer dilində tau/dağ/Teyvaz, Turuş dərə...

Taq-dağ mənası. Son yüzilliklər (F.R.) Saltaq, Partav, Ləkətaq.

Bük - Müknüm yer (kolluq, meşəlik yer).

Xor /qor-od, işıq. Xor gədiyi, Koreymər (ışıqlı yurd kişiləri).

Ov - selov, Koçov dağ, Peşov arx.

Qın-Qıtqın dərə, Əbrəqunis, Qəndi qalası və s.

Müəllif bu toponimlərin sırf türk mənşəli olduğunu sübut etmişdir.

Naxçıvan ərazisində olan toponimlər Azərbaycan dilinin materialları olmaqla, eradan çox-çox əvvəllərə aidliyini göstərməkdədir. Belə ki, Dizə (Şərur, Culfa, Babək), Axura (Aq-ur-a), Sərxanlı, Nəsirvaz, Sədərək, Aza toponim silsiləsi ilə bağlı adlar e.ə. yaranmış adlardır. Kitabda verilən toponimlərin bir qismi (Quz morfemi ilə düzələnər) eradan əvvəllərə aiddir. Eradan sonra yaranmış toponimlərin bir çoxu yenə öz mənsubiyyətini bildirməkdədir. Kitabda [110-111]Cinlər, Danzik, Tənənəm tipli toponimlər eranın VII əsri ilə səsleşir.

Qədim inanclar, mifik təsəvvürlər ilə bağlı adlar isə çox uzaq hadisələrlə səsleşir. Belə adlardan bir neçəsini F. Rzayev də göstərmişdir. Məsələn, Şərur rayonundakı Qabullu (Qobu-lu) kəndinin adı Qobustan etnotoponimi ilə üst-üstə düşür. Türklərdə “Qobu” etnonimi haqqında Q. Qeybullayev söz açmışdır. Şərur rayonunda mövcud olan, öz fonosemantikası ilə maraqlı doğuran “Arbatan” toponimi zahiri cəhətdən Ar(ər) - bat - an komponentlərindən ibarətdir, lakin nəzərə alsaq ki, birinci komponentin tərkibində “a” səmindən sonra “t”

ünsürü varmış, həmin ünsür axıcılıq naminə düşmüşdür, onda söz hansı formada olardı? Onda həmin söz “Odlar ölkəsi” deyiminin əslilə eynilik təşkil edərmi və biz inanırıq ki, bu elə belədir! Belə olduqda toponimin tarixi hansı əsrə gedirsə, onu sözün özü açıqlayır (A(t)rbatan).

Naxçıvan toponimlərinin bir qismi ad etibarilə Şumer şəhər dövlətlərinin adları ilə səsləşir. Məsələn, Şurud və Urmis adları... Bu toponimlərdə olan komponentlərdən hər ikisi Şumer mənşəlidir. Bir çox toponim adları isə maraqlı komponentlərinə görə diqqəti cəlb edir. Məsələn, Didivar, Disər toponimlərindəki “di” komponenti mənşə etibarilə ən qədim türk dillərində işlənmişdir. “Z” ünsürünün “Orxon-Yenisey” abidələrində cəmlilik-ikilik bildirməsi özünü göstərir. Diz sözü bu mənada işlənərək cütlük bildirir. Naxçıvan ərazisində olan “Dizə” toponimlərində olan mənə bu deyilənləri sübut edir. Söz əvvəlki mənasını arxaikləşdirdiyi üçün sonralar kəndin adına bəzi yerlərdə “qoşa” sözü də artırılır, məsələn: “Qoşa Dizə”. Şərur rayonunda olan Dizə kəndinin iki hissə olması relyef xüsusiyyətinə görə həmin adı daşması da görünür. İkinci hissə sonralar “Avçılar” adı ilə tanınmış və rəsmiləşməmişdir. Buradan görünür ki, sözlər ilkin mənalərini yavaş-yavaş itirməkdədir. [111,114]

Naxçıvan toponimlərinin toplanılması, tədqiqi və izahı bu gün çox vacibdir. Bu haqda ən bitkin iş F. Rzayevin işi hesab olunur, çünki müəllif kiçik bir ərazidə olan toponimləri həm ciddi şəkildə toplamış, həm də lazımı təhlillər aparmışdır. Bu haqda A. Bağırovun, A. İmanlının tədqiqatları haqqında əlimizdə material olmadığı üçün bir söz deyə bilmirik. Lakin inanırıq ki, həmin tədqiqatlar lazımı səviyyədə - türk sözləri hesabına, ciddi şəkildə araşdırılaraq Naxçıvanın həqiqətən qədim türk torpağı olması tendensiyası tələblərinə cavab verəcəkdir!

NAXÇIVAN SÖZÜNÜN MƏNŞƏYİ HAQQINDA

Naxçıvan ən qədim yaşayış məskənlərindən hesab olunur. Arxeoloji tədqiqatlar Naxçıvanda e.ə. 4-3 minilliyə aid xeyli maddi mədəniyyət nümunələri aşkar etmişdir. Naxçıvanın adı ilk dəfə yunan coğrafiyaşünası Ptolomeyin (2-ci əsr) “Coğrafi təlimnamə” əsərində “Naksuana” kimi qeyd olunmuşdur. Orta əsr ərəb mənbələrində bu ad “Nəşəva” şəklində də işlənmişdir. Bir çox alim və səyyahlar (M. Naxçıvani, Həmdüllaş Qəzvini, Xatib Çələbi, Evliya Çələbi və s.) şəhəri “Nəqşi-cahan” - dünyanın bəzəyi də adlandırmışlar (41, 170).

Naxçıvan sözü haqqında uzun illərdir ara-sıra izah və araşdırmalar aparılsa da, kompleks tədqiqat və ümumi fikir konkretliyi olmamışdır. Bu yaxınlarda NDU Elmi əsərlərində (42) K. Allahyarovun “Naxçıvan” sözünün izahı ilə bağlı maraqlı məqaləsi çap olunsa da, məsələyə yekun vurulmamışdır. Müəllif indiyədək bəzi araşdırıcılardan xeyli irəli gedərək, qiymətli faktlar üzə çıxarmış, “nəxcir” və “van” sözlərinin Parfiya dilində olduğunu, parfiya dilindən çoxlu sözlərin (indi Parfiya dili ölü dil sayılır) rus, erməni və ərəb dillərinə keçdiyini faktlarla göstərir. Naxçıvan haqqında “Nuh” əfsanəsini saxtalaşdıran erməniləri ifşa edərək, bu əfsanənin Dəclə-Fərat ərazisində yarandığını (S. Q. Huk, [114-115] “Yaxın Şərq mifologiyası”, M-1991, s. 124), Şumerlərdən digər xalqların mənimsədiyini göstərir. Müəllifin fikricə, Parfiya dilində “nəxcir”-ov, “van”-yer, məkan deməkdir. K. Allahyarov qeyd edir ki, Parfiya dilində olan sözlərin mindən çoxu bu günkü erməni dilində heç bir dəyişikliyə uğramadan işlənəkdədir (Qədim dünya tarixi, M. - 1989, III c. s. 276). Müəllif yazır: “Böyük İran alimi Məhəmməd Müinin “Fərhəngi-farsi” adlı məşhur lüğətinin dördüncü cildində “nəxcir” sözünün bir-birinə yaxın iki mənası - “ov heyvanı”, “dağ keçisi” mənalari verilmişdir (Tehran, 1998 s. 4687)”.

K. Allahyarovun bu elmi məqalədə ən böyük uğuru Parfiya dilindəki sözlərin digər dillərə söz verməsi ilə bağlı araşdırmasıdır. Turan ərazisində yaradılmış qüdrətli dövlətin dilinin ermənilər tərəfindən mənimsənilməsinin üzə çıxması, diqqətlə öyrənilsə, bu dövlətin mənşəcə sak mənşəli türk dövləti olması (şəxs adlarına diqqət edilsə) üzə çıxar.

Lakin Naxçıvan sözünün o dövrdə “Nəxcirvan” kimi yox, “Naksuana” kimi yazılı mənbədə qeydə alınması indiki tədqiqatçılara haqq verirmi ki, həmin sözü oxşar sözlə əvəz edib izah etsin?! Yaxud “Nəxcirvan” sözünün izahı heç də “Naksuana” sözünün izahı ola bilməz! Sözün tərkibi türk dillərinin qayda-qanunlarına görə nak-su-an-a şəklindədir. Bu sözdəki komponentlərin ikisi tamamilə aydın anlama malikdir: “su”, “an”. “Su” komponenti “sa” komponentinin variantlarından biridir (“si” kimi). “An” isə cəmlilik bildirən əlamətdir (-lar, -lər). Sak türklərinə məxsus olan bu təyinlər, bu günkü sözlərimizdə - əsasən toponimlərimizdə hələ də yaşamaqdadır. Məsələn, “saray”, “Sisian”, “Aqsu” və s. “Sa” təyini saq türklərində müxtəlif variantlarda işlənmişdir və bu sakların istər şəxs, istər yer adlarında tayfa mənsubiyyətini bildirməkdədir. Burada izahı çətin olan birinci komponent “Nak” ünsürü düşünmək tələb edir. Naksuana sözündəki “nax” morfemi qədim türk dillərində iş-[115-116]lənmişdir. Ümumiyyətlə, qədim abidələr dilində “n” səsi ilə başlayan söz çox məhduddur.

Görkəmli alim A. Axundov “Naxçıvan” sözünün yaranması ilə bağlı mülahizələrində tədqiqatçı Nəbi Nəbiyevin, İ. Abdullayevin fikirlərini xatırlayaraq, İ. Abdullayevin bu sözü “ov yeri” kimi izah etməsini (Naxçıvan) yada salır. Buradan görünür ki, K. Allahyarovun verdiyi izah yeni deyil. (bax: ədəbiyyat I, s. 93).

Prof. A. Axundov "Naxçıvan" sözü haqqında bir çox müəlliflərin, rus, ərəb, türk və s. adlarını çəkir və onların yürütdükləri təhlillə razılaşmır. Lakin Naxçıvan sözünün sonrakı formaları onun təhlili üçün baza ola bilərmə - əlbəttə yox. Ona görə də tarixi mənbədə ilk dəfə xatırlanan ad əsl mənsubiyyəti bildirməlidir. Yunan səyyahı Ptolemey, Naksuana sözünü assur kitabələrindən öz əsərinə salmışdır. Biz bu mülahizəyə gəldik ki, sözün ikinci tərəfi sak türklərinin "su"/"sa"/"si" təyini ilə düzəlmiş bir addır. Sözün birinci tərəfi isə düşündürücüdür. C. Cəfərovun bundan əvvəl "Noraşen" sözünün izahı ilə bağlı qiymətli məqaləsi (35) xatırlanmışdır. Bu məqalədə - n səsi ilə bağlı belə bir mülahizə vardır: "Xatırladaq ki, - n səsinin toponim və etnotoponimlərin əvvəlinə artırılması hadisəsinə Herodotun (e.ə. V əsr) "Tarix" əsərində As am on tayfasının Nasamon (11. 32, 39), Strabonun "Coğrafiya" əsərində İkoniya (yəqin ki, Nikon yazılmalı idi - E. Ə.) - İyirmi (iki on) as ərlər (səh. 213, 219, 248). Eron (onuncu ərlər) adının Naron çay və Neron şəxs adı, nəhayət Eriton on it ərlər tayfa adının Neritonqrad - şəhər (s. 248) adı kimi işlənməsi hadisəsində də rast gəlmək olar". Müəllifin bu qiymətli müşahidəsindən belə qənaətə gəlmək doğru olardı ki, Naksuana sözündəki ilk -n səsi artırılmadı, onda söz "Aksuan(a)" kimi yazılış formasında daha milli anlama uyğundur. Buradan belə bir açıq anlam görünür ki, sak adlarında iki təyinin bir sözdə işlənməsini biz bir neçə dəfə xatırlamışıq. bu zaman Sıraç, Sirac/Sarac, Saqaraq, Saqraq, Sayaqut (sa-yakut), həmçinin bu gün Azərbaycanda mövcud olan Aqsu (Ağsu toponimi-[116-117]nin qədim forması) onu göstərir ki, doğrudan da sak toponimlərində iki təyin mövcud olmuşdur. Bu onu göstərir ki, söz yaradan Dədə Qorqud kimi müdrik insanlar bunu bilərəkdən etmişlər. Naxçıvan sözünün ilk xatırlanan forması "Naksuana" sözündə ikinci komponentin açıq anlamda müşahidəsi olmasaydı, bu sözün birinci komponenti əlbəttə, açıla bilməzdi. Beləliklə, bizə elə gəlir ki, əvvəla, toponimlərin təhlilini verərkən, onları əcnəbi dillərdə axtarmaq lazım deyil, ikincisi, öz qədim sözlərimizin köklərini yaddaşlardan silməməliyik.

Yeri gəlmişkən, C. Cəfərovun məqaləsində "Naksuana" sözü belə izah olunur: Naxçıvan (Ak-üç-eb-on) - otuz as ərlər. Bu izah Naxçıvan sözünə aiddir. Biz isə ilk adı izah etməyə çalışdıq, düşünürük ki, ilk forma daha sadə anlamdadır, lakin hər iki formada Naxçıvan-Sak yurdu, Sak türklərinin torpağıdır!

AZƏRBAYCAN SÖZÜNÜN TARİXİ HAQQINDA

Azərbaycan dövləti uzun bir tarixi yol keçərək daim öz dilini və dövlətçiliyini bu günə qədər qoruyub saxlamışdır. Bunun çox böyük və dərin qaynaqları vardır. Bunlardan ən başlıcası bu ərazidə yaşayan azərbaycanlıların zəngin dil xüsusiyyətləri ilə, digəri qeyrətli vətəndaşları, sərkərdələri, döyüşçüləri ilə bağlıdır. Tarixən Azərbaycan dövləti öz qonşuları ilə xoş münasibətdə olsa da, hadisələr göstərir ki, mənfur düşmənlər və onların havadarları bizim ən qatı düşmənimiz kimi həmişə öz xəyanətkar niyyətlərini həyata keçirməyə fürsət axtarmışlar. Bu gün ciddi tədqiqatlar aparıldıqca məlum olur ki, bu ərazilər yalnız Azərbaycan - türk mənşəli - deməli, azərbaycanlıların yaşayışından xəbər verən faktlarla zəngindir. Lakin bu faktların olduğunu tədqiqatçılarımız bəzən öz xeyrimizə işlətməkdə zəiflik göstərir, hətta çox vaxt ziyanlı cümlələr də işlədirlər. Vaxtilə orta məktəbin "Tarix" dərsliyində belə bir cümlə yazılmışdı: "Gö-[117-118]rəsən, Alban dövlətində xalq hansı dildə danışır?" Müəllif daha sonra yazırdı ki, indiki Dağlıq Qarabağ ərazisində ermənilər çoxluq təşkil etmişlər?/. Bu tipli ziyanlı cümlələrdən, daha doğrusu, ziyanlı məntiqi nəticələrdən birinə də görkəmli alim Q. Qeybullayev rast gələrək, öz təəssübünü bildirmişdir: "Alban tarixi haqqında qiymətli əsər yazmış F. Məmmədovanın xidməti - Albaniyada eranın birinci minilliyində alban etnosunun yaşadığını sübut etməsidir. Lakin bu müəllif də özündən əvvəlki tədqiqatçıların belə bir fikrini təkrar edərək yazmışdır ki, bu etnos Qafqaz dil mənşəli idi, yəni alban xalqı bizə məlum olmayan Dağıstan tipli bir dildə danışır və demək, Şimali Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlılar XI-XII əsrlərdən sonra türkləşmiş dağıstandilli albanlar və gəlmə türklərin nəsiləridir" (2, s. 15). Q. Qeybullayev öz tədqiqat əsərini (2) bu məsələyə həsr etmişdir ki, Alban dövlətində olan etnoslar əksərən türkdilli (azərbaycanlı) olmuşdur və əsərdə bu faktlar sübut olunur. Biz buradaca "Kitabi-Dədə Qorqud"da çox qiymətli bir cümləni xatırlatmaq istərdik: "Hay, nə durarsan, itüni ulatmıyan, çətüginə molatmıyan! Alpanlar başı Qazan oğlanuq ilə sərxoş olub yatırlar" - dedi (5, s. 69). İkinci misal: "Ağ-boz atlar çapdırır alpanlar gördüm, ağ işıqlı alpları yanıma saldım. Ağ saqqallı Dədə Qorquddan öğüt aldım..." (yenə orada, VII boy, s. 95). Göründüyü kimi alpanlar deyində, alban oğuzları nəzərdə tutulur. Əgər alpan (alban) adlanan digər etnoslar olsaydı, yəqin ki, bu cür deyilməzdi. Buradan görünür ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı tarixi tədqiq edənlərin istinad etdikləri birinci mənbə olmalıdır.

Bu gün xalqımızın tarixini toponimlər əsasında tədqiq edən Q. Qeybullayev ermənilərin tarixdə necə iz qoymaları, ilk dövlətlərinin hansı əsrdən yaranmasını öndəmə çəkərək qiymətli faktlar üzə çıxarmışdır. Müəllif göstərir ki, indiki ermənilərin ulu əcdadları olan friqlər e.ə. XIII-XII əsrlərdə Balkan yarımadasından Kiçik Asiyaya köçüb gəlmiş və Hett dövlətinə son qoymuşlar. Friqlərin bir hissəsi [118-119]assur mənbələrində Urume, Urartu mənbələrində Arm (əslində Urartu mənbələrində "Armini" kimidir, lakin bu adın "ini" hissəsi urartu dilində yer adlarının sonlarına əlavə olunan şəkilçidir) adlanan əyalətdə məskunlaşmışlar. Arm toponimi

Balkan yarımadasından köçüb gələnlərin sözüdürmü, yoxsa onlar Arm adlı ölkəyə gəlib oturmuşlar - bu aydın deyil. Müəllif göstərir ki, Artashes adlı bir şəxsin e.ə. 190-160-cı illərdə erməni əyalətində ilk çar olması qeyd olunur (2. s. 42). Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin istifadə etdikləri adların çoxu türk mənşəlidir, elə Artashes adının özü təhlil olunarsa, təşkil etibarilə türk söz komponentlərindən əmələ gəlmiş addır, burada belə bir nəticə görünməkdədir ki, ermənilər tarixi bilərəkdən saxtalaşdıraraq unudulan türk mənşəli adları özlərinə çıxaraq, mənimsənildən yer, şəxs və toponim adlarını zaman-zaman özlərininki etməkdə fəallıq göstərmişlər. Bu tarixi saxtakarlıqlardan biri də Q. Qeybullayevin göstərdiyi kimi “Kür-Araz ovalığının Urartu çarları tərəfindən işğalı ilə bağlı ağ yalan”dır. (yenə orada, s. 39). Göründüyü kimi erməni tarixçiləri hər dürlü yalanları uydurmaqdan nəinki çəkinmir, tarixi faktların işəədici tənbehlərindən utanmırlar da! Erməni müəllifləri hətta xarici ölkələrdə çap etdirdikləri kitablarda Naxçıvanın, Qarabağın erməni torpağı olmasını yazır və olmayanı əsaslandırmağa cəhd edirlər. Əlbəttə, ermənilərə bu sualı verən yoxdur ki, adı zaman-zaman türkcə olmuş bir torpağın özü necə sizin ola bilər?! Biz öz qədim sözlərimizi, adlarımızı unutduqca, həmin adları ermənilər özlərinə çıxmış, beləliklə, böyük bir “mənimsəmə” prosesi “işə düşmüşdür.” Bu gün Mardakert adlanan Dağlıq Qarabağda, o ərazidə ki, ora vaxtilə Ərsaq (saqların yaşadığı yer) adlanırdı və göründüyü kimi saqlar orada dövlət - çarlıq yaratmışdılar, sonralar həmin saqlar Alban xalqının oğuzlarla birgə aparıcı qüvvəsi hesab olunurdu - həmin ərazidə xristianlıq 13-cü əsrdə də mövcud idi, həmin ərazidə məbədgah - bu gün adı assimilyasiyaya uğrayaraq “Qanzasar” kilsəsi [119-120]adlanan məbədgah, sonradan bizim sahib çıxmadığımız üçün ermənilərə bəxş edilən abidənin adı hansı dildir? Həmin adı təhlil edərkən belə bir mənzərə alınır: Qanzasar - qan (kan), za (sa), sar (çar). Sözü ilkin forması “Kansaçar” olmuş, sözdə iki səs assimilyasiyaya uğramışdır. S-z, ç-s şəklindən sonra üçüncü səs ümumi ahəngə tabe olaraq k-q variantına tabe olmuşdur. Əslində söz K (ka) ilə də tələffüz oluna bilər. Sa komponenti saqlarda ilkin təyindir. Saq türklərinin adını yaşadan bu məbəd 1216 - 38-ci ildə Xaçın knyazı Həsən (bu adı müəlliflər türk mənşəli Əsən kimi izah edirlər) Cəlal hakimiyyətdə olarkən tikdirmiş, XIX əsrə qədər azərbaycanlılara mənsub olmuş, sonradan biz həmin dindən tamamilə imtina etdiyimiz üçün onu erməni kilsəsinə tabe etmişlər, bununla da ermənilər bir az da irəliləmiş, alban türklərinin abidələrinə yiyələndikdən sonra toponimlərinə və torpaqlarına da yiyələnmək eşqi ilə açıq müharibəyə girişmişlər. Sözsüz ki, bu məsələdə onlara gizli əllər yardımçı olmuş və hələ də olmaqdadırlar!!! Xristian alban türklərinin taleyi ilə bağlı Q. Qeybullayev diqqəti cəlb edən əsas hadisələri yada salır: “IV əsrdə xristian dinini qəbul etmiş albanların böyük bir hissəsi İslam dininə keçdi və sonra Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesində iştirak etdi. Albanların Dağlıq Qarabağda yaşayan hissəsi dinindən dönmədi, lakin ... mənşəcə türk olduqlarına görə müsəlman albanlar xristian albanları “din ayrı qardaş” adlandırdılar” (2, s. 8). Bu fakt “Qan içində” romanında da verilmişdir.

Azərbaycan dövlətinin ən qədim dövrlərdən eranın əvvəllərinə qədər olan hadisələri xatırlayarkən bu qonşu münasibətlərinin mahiyyəti ilə bağlı mülahizələr mənə kəsb etdiyi üçün bunları xatırladıq. Buradan görünür ki, ermənilər gəmidə oturub gəmiçi ilə dava salanlardandırlar...

Azərbaycan dövləti ilk dövrlərdən etibarən türkdilli olmuşdur. Lakin bu tayfalar kiçik xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqləndiyi üçün, həm də tayfa mənsubiyyətini qoruyub saxladığı üçün, müəyyən adlar mövcud olmuşdur ki, [120-121]bu tədqiqatçıları uzun müddət düşünməyə vadar etmiş, bəzən onlar belə qənaətə gəlmişlər ki, guya Azərbaycanda müxtəlif xalqlar yaşamışdır. Halbuki bu belə olmamış, eyni dildə danışan etnoslar, bir xalqın ayrılmaz tərkibi olmuşdur. Azərbaycan ərazisində yerli türk xalqları (tayfaları) yaşamışdır və sonradan bu torpağa gələn türkdilli etnoslara onlar heç bir müqavimət göstərməmiş, əksinə, onlarla qaynayıb-qarışmışdır. (“Kitabi-Dədə Qorqud”da sonuncu boyda “İç Oğuzla Dış Oğuzun bir-biri ilə vuruşması” buna əyani sübutdur).

Yurdun adı ilə bağlı Azərbaycanda görkəmli alimlər məşğul olmuşlar və onların hamısı haqqında söz açmaq imkanı olmadığı üçün bəzi alimlərin münasibətini bilmək maraqlı olardı.

A. Axundov bu məsələ ilə əlaqədar Nizam-əl Mülk, Məhəmməd Hüseyn ibn Xələf, A. Bakıxanov, V. V. Bartold və b. məşğul olduqlarını göstərərək, Azərbaycanın Odlar ölkəsi, Od allahı ölkəsi, Atropat ölkəsi adlanmağını xatırladır. Müəllif bu haqda ən tutarlı tədqiqatın Ə. Dəmirçizadəyə məxsus olduğunu bildirir (1, s. 78). Dəmirçizadəyə görə “Azərbaycan” a-tar və pat (II bad-ölkə) olaraq ümumi bir mənada qovuşan sözlərdən ibarətdir. Bu “atəşpərəstlər başçısı” deməkdir (yenə orada).

Yazıçı-tədqiqatçı Ə. Fərzəli də “Atropatena” sözü haqqında öz mülahizələrini odla əlaqələndirir. O da “atr” komponentinin od olduğunu bildirir və göstərir ki, e.ə. IV əsrdə yaşamış Atropat öz adını vətəninə - Atropatenanın adından götürmüşdür. Atr-atır-atıl axırıncı tələffüz şəklidir, bu gün də mərasim deyimlərində özünü göstərir, məsələn, “Novruz” bayramında qızların oxuduğu: “Atıl-batıl çərşənbə, Baxtım açıl çərşənbə” ifadəsində oda müraciətlə deyilən “atıl-batıl” ifadəsi, elə oda xitabıdır. Ə. Fərzəli göstərir ki, həmin dövrdə “atırban” sözü - od keşikçisi demək idi. Müəllif “Azərbaycan” sözü ilə bağlı İ. M. Dyakonovun, Z. Yampolskinin, İ. Petruşevskinin, həmçinin fransız antro-[121-122]poloqu E. Hamunun fikirlərini misal çəkir.

Fransız antropoloqu Diyal dağlarında Şeyx Xanqaya relyef təsvirindəki insan surətinin antropoloji tipini bu gün XX əsrdə yaşayan bəzi qarabağlı azərbaycanlıların antropoloji görünümünə uyğun gəldiyini söyləmişdir. İ. M. Dyakonov Midiya ərazisindən, Həmədan yaxınlığından tapılan və e.ə. III minilliyə aid olan saqqallı kişi (şah) heykəlinin də belə tipə malik olduğunu söyləyir. Yampolski və Petruşevski isə bu fikirdə olmuşlar ki, XV əsr qədər Azərbaycan ərazisinə gələnlər, Azərbaycan ərazisi tərəfindən assimilyasiya olunmuşdur. Yampolski Azərbaycanın şimalında və cənubunda üç türk etnosunun - turke /turuxi, turukki/, katarilər /keturlar/ və marların adını çəkir. Pomponi Mela və Pliniy, türklərlə yanaşı sarmatları da midiyalıların nəsiləri hesab edirlər (43, s. 8). Azərbaycan ərazisində, Azərbaycan türklərinin yerləşməsi və formalaşması ilə bağlı X əsr akınlarını əsas götürənlər onu bilməlidir ki, e.ə. XIV əsrdə Turu vilayətində (Urmiya gölü ətrafında) turukkilərin yaşadığı faktır və bu Urartu Kalaqaran yazılarında öz əksini tapmışdır (yenə orada). Bu fikirlə bağlı Q. Qeybullayev faktlar əsasında, e.ə. II minilliyin zamanında Azərbaycanda kas, manqa (mana), maday, kaspi, alban, e.ə. I minilliyin I yarısında kimmer, iskutay, sak, sarmat, dondar və s. etnosları qeyd edir (2, s. 31).

Azərbaycan dövlətinin adı bu gün də öz izahına görə maraqlı mübahisələrə səbəb olur. Bu ad zaman-zaman “Andirpatian, Atropatena, Adarbayqan, Adirbican, Azirbican və nəhayət, Azərbaycan şəklində işlənmişdir” (40, s. 6).

Uzun illərdir ki, “Azərbaycan” sözünün mənası fars mənşəli “azər” sözü ilə bağlanılır. Bu haqda çoxlu ədəbiyyat xatırlamaq olar. Lakin, son vaxtlar bəzi alimlərin və xüsusən böyük alim M. Seyidovun bu məsələ ilə bağlı yeni fikir söyləmələri düşündürücü təhlil üçün yollar açır (28, s. 16). “Azərbaycan tarixi” dərsliyinin son nəşrində ölkənin adı belə izah olunur: “... Birinci söz (“Azərbaycan” sözünün bi-[122-123]rinci komponenti nəzərdə tutulur - E. Ə.) qədim İran dillərində “od” mənası daşıyırdı və fonetik dəyişikliyə uğrayaraq “azər formasına düşmüşdür, ikinci söz isə, türk toponimiyasında indi “adır” şəklini saxlayır, lakin xronimin tərkibində azər fonetik dəyişikliyinə məruz qalmışdır” (45, s. 17). Ölkənin adının Andirpatian, Andarpatian kimi e.ə. 8-7-ci əsrlərdə mixi qaynaqlarda Manna ilə Midiya sərhəddində Qızıl Üzən çayının cənub-qərb başlanğıc axarında yer adı kimi xatırlanması göstərilir və o da qeyd olunur ki, bu adı bəzi tədqiqatçılar Atropatena adı ilə eyniləşdirmirlər. Beləliklə, Suriya və Bizans qaynaqlarında Azərbaycanın ilkin adı Adorbiqan/Adarbaqan, orta fars yazılarında Aturpatakan, Adarbadəqan, Azərbayqan; ərəb qaynaqlarında Adirbican, Aderbijan; sonrakı mənbələrdə Adirbican, Aderbijan kimi göstərilir... (45, s. 18). Bu adların tərkibinə fikir verilsə, görünər ki, sözdə iki yox, üç komponent vardır: Atr/Atır-badkan. Söz yalnız fars tələffüzündə son zamanlarda Azər-bay-qan formasında deyilmişdir.

Azərbaycan tarixi ilə məşğul olan müəlliflər sözün mənbələrdə yazılış formasını verməklə, onun dilçilikdə təhlili ilə bağlı məsələyə öz münasibətlərini göstərmədikləri üçün bu gün bu məsələ çaşqınlıq yaradır. Biz son elmi ədəbiyyatda olan münasibəti (45, s. 17) misal çəkdik, bu misalın izahı çox səthi və yanlışdır. Diqqət edilsə, sözün ilk forması “Atropatena”, qalan variantlar isə Suriya və Bizans, fars, ərəb və digər xalqların ləfzində olduğu üçün əsas sayıla bilməz. Prof. A. Axundovun göstərdiyi kimi bu sözün ən düzgün təhlilini dilçi alim, prof. Ə. Dəmirçizadə vermişdir. Atropatena sözünün sonradan “Azərbaycan” formasında “qanunauyğun şəkildə inkişafı”nı irəli sürən tarixçilər yaxşı olardı ki, bu məsələdə dilçilərin ortaq rəyini qəbul edəydilər. Xalqımıza məxsus olan sözlərin etnik-mifik-semantik təhlilini ən düzgün işıqlandıran görkəmli alim M. Seyidov “Azərbaycan” sözünü az-ər-bay-can (кан) şəklində dörd komponentdən ibarət söz kimi təhlil edir (28, s. 16). Bu mənbənin [123-124]çapından bir il əvvəl Azərbaycan sözünü “az” tayfa mənsubiyyəti ilə bağlamışlar (46). Bəlkə də prof. M. Seyidovun yazdıqlarının da T. Xalisbəylinin yazdıqları ilə üst-üstə düşməsinə bilməyən C. Qurbanov (47) xalqımızın tarixi, onun mütərəqqi tədqiqatı üçün çalışan tədqiqatçının (46) yazdıqlarını “qeyri-elmi, cəfəngiyat” adlandırır. C. Qurbanova sual vermək lazımdır ki, Azərbaycan ərazisində olan Aza, Azad toponimləri, Azay şəxs adı, nəhayət, ilk Manna hökmdarı Azanın adında olan “Az” komponenti “heç bir mənbə” deməkdir?

“Gül-tikin”, “Tonyukuk” abidələrində dəfələrlə sadalanan “Az torpağı”, “Az xalqı”, hətta “az atı” deyimləri və digər işarələr (Azərbaycana aid) “heç bir mənbə deyil?” (Bu faktlar “Aza toponimi” başlığında verildiyi üçün təkrar etmirik). C. Qurbanov özündən əvvəlki tədqiqatçıların yazdıqlarını bir daha təkrar edərək, verdiyi təhlili də gülməli şəkllə salır. Belə ki, o, sözü bu şəkildə təhlil edərək, türk şəkilçisini də fars mənşəli hesab edir: “Atr/Atur/-od, patqoruyan, həvəs edən, kan-ölkə, məskən”. Bu “kan” türk mənşəli məkan bildirən anlayış qədim hunlara farslardan “hansı ticarət yolu” ilə gəlmişdir ki, ən qədim bir xalq olan türklər, öz sözlərini könül xoşluğu ilə özgələrə güzəştə gedir?... Belə suallar çoxdur, onlardan ən əsaslısı isə odur ki, “Aturpatkan” sözü, nə üçün fars dilinə “tərcümə olunmalıdır”? İndiyə qədər yalnız erməni təcrübəsində toponimlərin adlarının tərcüməsi vardır ki, bunun da səbəbi hamıya aydındır. Bunların sayını indiyə qədər müxtəlif tədqiqatçılar, həmçinin Q. Qeybullayev göstərmişdir.

Böyük alim M. Seyidov “Azərbaycan” sözü haqqında çox geniş və hərtərəfli təhlil apararaq həmin sözün İranmənşəli olmasını qeyri-elmi və əsassız hesab edir. Müəllif yazır: “Elə araşdırıcılar var ki, heç bir elmi

əsası olmadan “Azərbaycan” sözünü İrandilli sayırlar” (28, s. 15). M. Seyidov, M. Azərli, T. Musəvi, Z. Yampolskinin tədqiqatlarında “Azərbaycan” və “Aturpatkan” yer adının tərkibindəki [124-125]“qan/kan tərkibini azərbaycanca “bulaq”, “bolluq yer” anlamında olduqlarını müvafiq, Dyakonov və Livşisin izahlarını isə qeyri-müvafiq olduğunu hesab edir. Ümumiyyətlə, M. Seyidovun təhlili o qədər hərtərəfli, o qədər cazibədardır ki, həmin təhlilin qarşısında ikinci bir məntiqi nəticəni görmək caiz görünmür, çünki müəllif, ən qədim türk arxaik məzmunlu sözləri açaraq, onlarda olan tarixi-semantik mənaları bu günümüzdə nəql edir.

Sak türklərinin Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirakı haqqında Q. Qeybullayevin “bu məsələ geniş işıqlandırılmalıdır” - məzmun sonluğu, bu gün qabarıq şəkildə tədqiqata cəlb olunmalıdır. Bu kitabda belə bir məntiqi nəticə hasil olmuşdur ki, Azərbaycan toponimlərinin çox hissəsi sak tayfa mənsubiyyəti ilə bağlıdır. Naxçıvan sözü, Naxçıvanda olan digər çoxlu toponimlər məhz sak tayfası ilə, onların geniş sözyaratma əlamətləri ilə səsləşir. Bu kitabdakı “Aza” toponiminin izahı ilə bağlı başlıqda, bir ucu Azərbaycan, bir ucu Türkiyə olmaqla, sak toponimlərinin Silsilə təşkil etməsini faktlarla göstərdik. Son söz olaraq onu demək lazımdır ki, bu gün başımıza gələn böyük bələlərin çoxu elmimizi məhz Başqalarına Xeyir Edən Şəkildə Təhlil etməyimizdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu yolda hər hansı bir yeni tədqiqatı, əlbəttə, elmi əsasda olan tədqiqatı alqışlamaq lazımdır, nəinki onu bəzi müəlliflər kimi söymək - yaxud təhqir etmək!!!

Bu kitabda araşdırılan toponimlər, öz mənşəyinə görə saklarla daha çox bağlı olmuşdur. “Azərbaycan” və həmçinin “Alban” sözləri öz mənşəyinə görə sak tayfa ittifaqı ilə əlaqədardır. Bunu faktlar göstərir. Kitabda III fəsildəki İç Oğuzlar (İşquzaylar) da öz mənşəyinə görə İskit, skif (sözün içində sak morfemi gözlənməmişdir) mənşəyi ilə əlaqədardır. Bu tayfa ittifaqı (quz) X əsr Oğuzları ilə eyniləşməməlidir. Ona görə ki, X əsr Oğuz akınları əvvəlki quzlarla eyni akından ayrılmış tayfa deyillər. Bu məsələ “İç Oğuzlar” başlığında verilmişdir. Həmin məsələyə Q. Qeybullayevin də [125-126]münasibəti dediyimiz kimidir: “Bu günkü oğuzları bir çox tədqiqatçılar X əsrdən sonra Orta Asiyadan köç etmiş hesab edirlər. Bu səhv müddədir. Bu məsələ Azərbaycan xalqının etnogenezi ilə bağlıdır və hələ öz həllini tapa bilməmişdir” (2, 74) Azərbaycan ərazisində sakların bir neçə yerdə hakimiyyət qurduqları haqqında Herodot da yazmışdır. Herodota görə 28 il Asiyada, o cümlədən Midiyada skiflər hakimiyyətdə olmuşlar və onların Midiyada hakimiyyətinə çar Kiaksar son qoymuşdur. Herodotun yazdığı bu hadisədə onun sakları, yoxsa işquzayları nəzərdə tutduğu bilinmir. Herodotun təsvir etdiyi saklar və işquzaylar qədim türk etnosları olsalar da, müxtəlif tayfa sayılmışdır. Bu məsələ artıq “Kitabi-Dədə Qorqud”da fərqləndirilmir. Belə ki, tayfa mənsubiyyətinə görə sak igidləri olan Əgrək (Aqaraq) və Səgrək (Saqaraq) artıq Oğuz igidləri kimi sadalanır. Bu tarixi inkişaf sonradan Albanların (Alpan) öz tarixi mənsubiyyət missiyasını oğuz ilə dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır. Nəticədə sak türklərinin mühüm etnik tayfa təyinləri toponimlərdə yaşasa da, bu adlar işlədilməmiş, onları başqaları mənimsəmişlər.

IV FƏSİL

Sak türkləri və oğru ermənilər

Türk xalqlarının tarixində etnosların çox böyük rolu olmuş, zaman-zaman istər dövlət quruculuğunda, istərsə də digər siyasi hadisələrdə onların adları xatırlanmışdır. Türk dili vaxtilə ümumi anlaşıma kimi tayfalar arasında istifadə olunsada, sonralar tədricən fərqlənməyə doğru meyillənmiş, dövlət quruculuğunda müxtəlif etnoslar iştirak etsələr də, bu toponimlərdə, digər toponimik vahidlərdə öz silinməz izlərini qoruyub bu günə qədər gəlib çatmışdır. Bu maraqlı və ziddiyyətli etnoslardan biri Sak tayfalarıdır. 1970-ci ilə qədər Azərbaycanda dərslük kimi istifadə edilən “SSRİ tarixi” (VII sinif üçün) kitabında Sak tayfalarının dil mənsubiyyəti yazı-[126-127]ırdı ki, ən qədim mədəniyyətə malik olan skif padşahı (çarlığı) sarmatların qonşusu idi. Skiflərin milli mənsubiyyəti həmin müəlliflərin əsərlərində qətiyyənlə açıqlanmırdı. Hətta “Böyük Hun imperiyası” kitabının müəllifi professor Bahəddin Ögəl də sakalardan danışarkən onların milli mənsubiyyəti məsələsi barədə konkret fikir söyləməmişdir. “Yüecilər də qərbə köçərkən İsik-göl zonasında qarşılarına çıxan Saka (?) tayfasını məğlub etmiş və onları qərbə doğru sıxışdırmışdır”. (səh. 10) Göründüyü kimi, son illərin tədqiqatları sayılan bu əsərdə saka tayfalarının milli mənsubiyyəti türk, rus, avropa və Azərbaycan tarixçilərinə məlum deyildi. Saka sözü Çin qaynaqlarında “sai” və “saiwanq” kimi yazılmışdır. Yunan və İran qaynaqları bu tayfa haqqında m.ö. VI yüzillikdən sonra söz açır. Saka tayfa adı Hindistanda sai etnik adı ilə adlandırılırdı. (B. Ögəl, Böyük Hun imperiyası, I c. s. 102). saka tayfa adı Herodotun da düzgün olaraq dediyi kimi “Saka” yunanların “iskit” sözü kimi geniş bir ifadədir. Çincə vanq-şahzadə mənəsi verdiyi üçün sai-vand çincə hökmdar soyu demək yox, ulus-tayfa mənəsi demək idi. (yenə orada, səh. 102)

İranlıların kitabələrində Orta Asiya xalqları ümumilikdə “Saka” deyimi ilə fərqləndirilir. Alman türkoloqu A. Herrman sarmat tayfalarını İran qaynaqlarında adıçəkilən “Sak Tiqraqhauda”larla eyni olduğu iddiasını irəli sürür. Sakalar müxtəlif ərazilərdə yaşamışlar. Məsələn, Pamirdə yaşayan sakalar “Saka Naummarqa” adlanırdı.

Sak tayfalarının çoxluğu və müxtəlif ərazilərdə yaşamaları bəzən bütün türklərə ümumilikdə saka adlandırmağa əsas verirdi. Bu dairədə monqollar da olurdu. Sakaların İskit (Skif) tayfa-dövlət tərkibindən ayrılaraq Orta Asiyaya, Azərbaycana yürüşləri haqqında e.ə. VII əsrdən məlumat olsa da, həmin etnik qurumun Simerlərlə eyniliyi haqqında hələlik faktlar yoxdur. Şimerlər saklardan, yoxsa saklar şimerlərdən ayrılmışlar? Bu məsələ hələlik qaranlıqdır.[127-128]

Sakların türkdilli olmaları haqqında M. Kaşğaridə qiymətli faktlar olduğuna baxmayaraq, 1970-ci ildə İsik kurqanda tapılmış “Qızıl döyüşçü” faktında bir çox rus türkoloqları həmin döyüşçünün milli mənsubiyyəti haqqında tərəddüd edirdi. M. Seyidov həmin döyüşçünün soy kökü haqqında tədqiqat apararaq onun türkdilli sak tayfa birləşməsinin nümayəndəsi olduğunu konkret faktlarla sübut etmişdir. Saklar haqqında Əhəməni sülaləsinin mixi yazılanlardan (e.ə. VI-V əsrlər) məlum olur ki, onlar üç qola ayrılmışlar:

1. Tiqraqhaud saklar (Şişpapaq qoyan saklar)
2. Xaomavarq saklar (Xaom içkisi hazırlayan saklar)
3. Tian-para-daray saklar (dəniz arxasında yaşayan saklar)

“Qızıl döyüşçü” faktı tamamilə sübut edir ki, sak türkləri ümumilikdə türkdilli xalqların (yakut, özbək, qazaq, azərbaycan, tuvin və s.) əksəriyyətinin etnogenezində izlər qoymuşdur. Saklar həmçinin Azərbaycanda, Çində, Orta Asiyada, Gürcüstanda vaxtilə türk xalqlarının məskəni olan, indi Ermənistan adlanan ərazidə, Hindistanda çoxlu toponimlər yaratmışlar. Sak türklərinin Azərbaycanda qoyduğu izlər daha böyük və genişdir. Qafqazda Albaniyanın şimal-qərbində yaşayan qədim sak tayfalarının Uti əyalətinin Sakasena ərazisində məskun olduqları Roma tarixçisi Arriana və Strabonun məlumatlarında Əhəməni hökmdarı III Daranın qoşunları tərkibində vuruşması (Qvatemala vuruşmasında İsgəndərə qarşı e.ə. 331) göstərilir.

Azərbaycanda onomimastik adlar təhlil olunduqca həmin adların sak tayfaları ilə bağlılığı üzə çıxır və məlum olur ki, bu adlar müxtəlif bölgələrdə yayılaraq silsilə təşkil edir. Azərbaycanda əsasən Abşeron, Qarabağ, Lənkəran, Naxçıvan, Göycə, Zəngəzur, Vedi, Dərələyəz, Türkiyə əraziləri saq toponimləri ilə zəngindir. Bəs adlar hansı əlamətləri ilə özünü büruzə verir. Bunun üçün “Saq” adının təhlili vacibdir. Bu adın təhlilini professor M. Seyidov açmışdır: [128-129]“Saq” sözü saq, sak komponentlərindən ibarətdir. Bəzi türk dillərində sağlam, sağmaq əvəzinə SA deyilir. “Saq” sözündə SA (yay) və ox (oq) birləşməsi zamanı “o” səsi vurğusuz qaldığı üçün düşmüş, “saq” birləşməsi (biçimi) alınmışdır. (10, səh. 80)

Göründüyü kimi, saq sözü, SA sözü - saq türklərinə məxsus ilkin addır. Saq sözü ilə yay sözü eyni mənəni ifadə etdiyindən, onlar eyni mənada paralel işlənmişlər. Saq türklərində yay və ox(q) müqəddəs olduğu üçün bu tayfa öz adını həmin inindən götürmüşdür. SA- yaxud yay dövlətin, ox (q) isə vassallığın əlaməti kimi

anlaşılmışdır. Beləliklə, saq türklərində saq, ya da *SA* morfevləri ilə bağlı çoxlu adlar törənmişdir. Məsələn, Sakajino (Gürcüstanın Kutaisi ərazisində), Sakan (Yaponiyada şəhər), Sakasena (Qafqaz Albaniyası dövründə sakların yaşadığı ərazi), Sakatekan (Meksikanın şimalında şəhər), Saki (Ukraynada Kırım ərazisində şəhər) və s. adlar bu tayfaların adından əmələ gəlmişdir. Qarabağın vaxtilə Ərsaq adlanması bu qəbildən olan adlardandır.

Az, As, Us, komponentləri sak türk adlarının yaradılmasında iştirak edərək uzun bir tarixi yol keçmişdir. İlk Manna hökmdarı Azanın adı *Asa* və *Aça* şəklində tələffüz olunmuşdur ki, bu adla bağlı çoxlu antropotoponim mövcuddur. İstər Azərbaycan, istər Naxçıvan, istərsə də Qərbi Azərbaycanda belə oykonimlər bu gün yaşamaqdadır. Məsələn, Azad (Xanlar rayonu), Aza (Naxçıvan, Culfa r.), Azaklar (Qırxbulaq mahalı), Şirazlı (Vedibasar mahalı), Assar (Saatlı m.), Kulasi (Talin m.), Asbadkel (Aparan m.), Kolasar (Qarnibasar) və s. Bəzi yer adlarının tərkibində “us”, “üs” komponenti işlənərək sak əlamətini bildirməkdədir. Məs: Goruş, Külüs (Şahbuzda kənd), Nüsnüs, Eranis və s.

Asa-aça-sar formalı sözlər də toponimlərdə işlənmişdir. Burada “sar” morfemi saər, yaxud sakər şəklinin yığcam formasıdır. Məsələn, Sar Abdal (Dərəkənd-Parçenis m.), Saray (Vedibasar m.). “**Ya**” komponenti ilə düzələn sak adları [129-130]areallıq təşkil edir. Məsələn Yaycı (Şərur), Yaycı (Culfa), Yaycı (Qırxbulaq m.), Yaycı (Dərəçiçək m.) və s.

Sak türklərinə məxsus adların tərkibində “*Aq*” komponenti işlənərək müxtəlif bölgələrdə yayılmışdır. Həm də bu komponent digər əlamətlərlə, formalarla birlikdə işlənib ad yaratmışdır. Məsələn, Aqarak, Aqsu, Aqsaklı, Aqca qala, Aqpara, Aqqala və s.

Sa variantının oxşarı olan *su, si, şu, şa* variantları da adlarda özünü göstərərək bu adların saqlara aidliyini bildirməkdədir.

Məsələn, sərkərdə *su*, Azərbaycanda Şuşa şəhəri, Şuşa qalası, Şurabad kəndləri (bir neçə yerdə qeydə alınmışdır), Şirazlı (kənd - Vedibasar), Əşabad (kənd - Vedibasar), Talasakşalı (Şərur-Sürməli) və s. adlar sak tayfa əlamətlərini qoruyub saxlayan adlardır.

Kel, kol, gel etnonimi Azərbaycanda da işlənərək müxtəlif adların yaranmasına xidmət etmişdir. Bu etnonimin sak türklərinə məxsus olmasını sübut edən dəlillər vardır. Məsələn, *kel* etnonimi “sak” sözü ilə işlənərək adlar yaratmışdır və bu onu göstərir ki, həmin etnonim saklara məxsusdur. Diqqət edək, Kolasar (Qarnibasar), Kulasi (Talin), Kültikin abidəsində Kül və Tikin (Təkin-Şahzadə) sözlərinə diqqət etsək, onda məlum olar ki, bu ad da sak etnonimidir.

Bu gün Yakutiya qeydə alınan *Al* etnonimi ilə bağlı bir neçə oykonim və oronim qeydə alınmışdır. Bunlardan biri Aldan (oykonim), digəri eyniadlı hidronim (Lena çayının qolu), Azərbaycanda Alban dövlətinin adı ilə fonetik variantlıq təşkil edir. Albanların ən çox yayıldığı və dövlət qurduğu indiki Dağlıq Qarabağ (Qanzaşar məbədi mərkəzi çarlıq olmuşdur) ərazisində alban adları onların saklara məxsusluğunu bildiren ən böyük faktlardır. Təkcə Qarabağda deyil, həm də Zəngəzur mahalında alban məbədləri xeyli sayda olmuşdur. (bax: Vilayət Əliyev, “Zəngəzurda qalan izimiz”, Bakı - 2004). [130-131]

Beləliklə, alban türklərinə məxsus sak etnosu əsasən iskutay adından törəyərək sonralar işquzay, içquzay, içquz, iç oğuz deyimində formalaşmışdır ki, Azərbaycan oğuzları şəklində artıq VII əsrdə “Kitabi-Dədə Qorqud”da yalnız Oğuz adı ilə tanınır. Bunu bildiren əsas fakt sak türkləri olan iki qardaş Aqarak (Əgrək) və Saqaraqın (Səgrəyin) Oğuz igidləri kimi təqdim olunmasıdır. Bu məsələ ilə bağlı onu da demək lazımdır. ki, Azərbaycanda *Al* tayfalarının mövcudluğu haqqında faktlar qeydə alınmışdır. Alların yaşadıkları kəndlər Yardımlı və Cəlilabad rayonlarında vardır. Vaxtilə Çar Rusiyası bu ərazilərə Rusiyadan əhali. köçürmək siyasəti həyata keçirmiş, bu, alların etirazına səbəb olmuşdur.

Tarixdə bu, “Allar çıxışı” adı ilə qeyd olunmuşdur (1905-ci il). (ASE, I cild, səh. 239).

Cəlilabad rayonunun əvvəlki adı olan Astraxanbazar rayonunun adında “az” morfemi mövcuddur. Bu ad uzun bir tarixi yol keçmişdir. Təhlil olunduqda, bu ad “az ərlərin məkanı” anlamındadır. Məqsədimiz onu deməkdir ki, al tayfalarının məhz bu məkanda yaşaması alların sak tayfası ilə eyniliyinə işarədir.

Alban dövlətinin əlifbası, mədəni abidələri, dini, adət-ənənələri ərəb istilasından soma süquta doğru meyilləndi. Ərəb əlifbası alban əlifbasını, məscidlər alban kilsəsini sıxışdırdı, Musa Kağanqatlının “Alban tarixi” əsəri kimlərin əlinə keçdi...Bu, hələ də qaranlıqdır. Necə ola bilər ki, Albaniyada yaşayan türk xalqlarının adət-ənənəsi, məişəti, yaşadıkları əraziləri əks etdirən müəllifin adı və soyadı (Musa adı sak türklərinə məxsus “Masaq” tayfasının adından yaranmışdır. Masaqetlər haqqında Herodot e.ə. məlumat verir. “İsaq-Musaq quşu” əfsanəsi də saklarla bağlıdır və hələ də köçkünlük nisgilini ifadə edir) sak tayfalarına məxsus ola-ola, əsər bu günə erməni ləhcəsində gəlib çıxmıdır? Bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan alimləri qiymətli fikirlər irəli sürmüşlər. Oxuyuruq: “Albaniyada incəsənətin memarlıq, [131-132]rəssamlıq kimi sahələri də yüksək inkişaf etmişdir. Girdman qalasında məbəd rəsmlərlə bəzənibmiş, divarları ipək parçalarla örtülmüş, qapılarında gümüş naxışlar var imiş. Alban ədəbiyyatının olduğuna heç bir şübhə yoxdur. Lakin bu ədəbiyyatın bəzi nümunələrinin

öz orijinalında-Aran dilində deyil, əski erməni dilində tərcüməsi gəlib bizə çatmışdır. Dəvdəkin Cavanşirin ölümünə yazdığı ağı, “Alban tarixi”. Mxitar Qoşun əsəri və başqaları bu qəbildəndir”.

Akademik Z. Bünyadov bununla əlaqədar yazır: “Qriqoryan kilsəsinin ruhaniləri Aranın ədəbi abidələrini məhv etməzdən əvvəl onları qrabara - qədim ermənicəyə (E. Ə.) tərcümə edirdilər. Musa Kağanqatlının “Alban tarixi” və albanların bir çox bədii əsərləri belə bir əməliyyata məruz qalmışdır” (23, səh. 17). Belə bir şübhə professor S. Şükürov tərəfindən də irəli sürülmüşdür. Professor “Alban tarixi” əsərinin ilk variantlarının ermənicə olmasına şübhə ilə yanaşır. Akademik Z. Bünyadov doğru olaraq göstərir ki, bu abidələri erməni ədəbiyyatı saymaq üçün dil faktorundan başqa heç bir əsas yoxdur (yenə orada, səh 17).

“Alban tarixi” əsərinin alban əlifbasından erməni ləhcəsinə tərcüməsi zamanı çoxlu təhriflər edilmişdir və həmin təhriflər göstərir ki, əsərin ilk variantı ermənicə olmamışdır. Əsərdə olan sözlər türkcə, onların tələffüzü isə erməni dilindədir. Pazkank, Çlax, Tusluq, Exçerxon, Kakoy-Çar, Qavğağakats və çox - çox belə sözlər düz yazılmamışdır. Q. Qeybullayev həmin sözlərin nə üçün səhv yazıldığını izah edərək göstərir ki, “XII əsrə qədər qədim erməni dilində “l” səsi olmadığı üçün “g” ilə yazmışlar. Ona görə də “Alban” sözü Ağvan, Çol adı “Çoğ”, Kalankal sözü Kağankal və s. təhriflərə məruz qalmışdır. Yuxarıda təhrif edilərək yazılan toponimlər əslində belə olmalıdır. (P) azkan, Düz-Aran, Arquçay (Zəngəzurda-Yarğan çay-çay sözünü ermənicəyə çevirib “get” yazmışlar), urdi (Ordu-xan düşərgəsi), Çaylaq sözünü - Çlax (Arsaxda meşəlik, vadi), Duzluq sözünü - Tusluq, Aqçıraq sözünü - Exçerxon, Kannoy-Çar sö-[132-133]zünün əsli - Qaqoyçar (qaq - qoyun salman yer, oy - binə, çar-dərə, yarğan), Hövqala (Kəlbəcərdə) sözü isə Qavğağakats kimi yazılaraq təhrif edilmişdir. Belə təhriflər yüzlərlədir (2, s. 17-20).

Bu faktların ən böyüyü tarixi yazan müəlliflərin adlarıdır. Musa Kağanqatlı (Kalanqatlı) və Musa (Moisey) Xorenskinin (Xorenli) adları və soyadları sak türklərinə məxsusdur. Musa adı Masaq (bax: masaqetlər – “Midiya əfsanələri”ndə - Herodotun “Tarix” kitabında) sözündən, etnonimindən törəmə addır. Kalanqat, yaxud Kağanqat hər iki formada türk sözlərindən əmələ gəlmiş soyaddır. Birinci formada Kel, kol etnonimi ilə yaranan soyadın variantı olan Kal soyad yaratmışdır. ikinci formada Kağan - Xaqan sözünün assimilyasiyası ilə düzələn variantdır. Beləliklə, adlar tamamilə türk mənşəli sözlərdən yaranmışdır. Xoren adı haqqında mənbələrdə məlumat verilir ki, həmin ad Parfiya dövlətinin qoşun başçılarından (üç başçıdan - Qarən (Karən), Sürən (Suren) və Mehran) knyazlarından birinin adıdır. Parfiya dövləti Turan tayfalarından ibarət idi. Bu dövlət quruculuğu formaca dəyişdikdə, onun yerini Sasanilər tutmuşdur. Parfiya dövləti e.ə. III əsrdə Turan tayfasından olan Arsakın (Ər-Sakin sak igidi) adı ilə bağlıdır. Buradan görünür ki, Xoren adı mənşəcə sak türklərinin sülalə adıdır (etnonim).

“Alban tarixi” əsərinin tədqiqat obyektini haqqında ən çox əmək sərf edən alim Q. Qeybullayevdir. Vələnpərvər alim bütün əsərlərində, həmçinin “Qədim türklər və Ermənistan” əsərində M. Kalanqatlının əsərini geniş təhlil edərək burada şəxs, tayfa və yer adlarının yalnız türkcə olduğunu müəyyən etmişdir. Həmin adların bir neçəsini vermək məqsədəuyğundur.

Şəxs adları (antroponimlər):

1.Oroz, Oroys (e.ə. I əsrin 60-cı illərində alban çarı. Müəllif bu adları Oruz, Uruz ilə müqayisə edir və “Dədə [133-134]Qorqud” dastanında Uruz və digər türk xalqlarında areallığı yada salır.

2.Koris (Oruzun qardaşı, sərkərdə) türkcə “Qütb ulduzu” mənasını verən ad.

3.Zober - e. ə 36-cı ildə antik müəllif Dion Kassiy Albaniya çarının adı Zober kimi qeyd edir. Müəllif bu adın oxşarını türkdilli katurqların tayfa başçısının - Zaber - xanın adında müəyyən edir. Peçeneqlərdə Sevar, Çavər adını da yada salan müəllif yunanlarda “ç” səsinin olmadığını misal çəkir.

4.Aran (I əsrin ortalarında alban çarı). Müəllif “Kitabi-Dədə Qorqud”da Alp-Ərən adını yada salır. Albaniyada Aran (Ərən) şəxs adını III əsrdə Şimali Qafqazda hunların hakimi Erən ilə müqayisə edir.

Müəllif daha 14 belə adı təhlil edir ki, onların da hamısı türk adlarıdır.

Q. Qeybullayev “Alban tarixi”ndə toponimləri təhlil etmiş, onların XIX əsrə qədər türk toponimləri olduğunu qeyd etmişdir. Müəllif göstərir ki, XIX əsrin II yarısına qədər Ermənistanda 2310 kəndin 1500-dən çoxu azərbaycanlılara məxsus idi. (s. 66)

E.ə. VIII-VII əsrlərdə indiki Ermənistan ərazisində Azərbaycan türkləri yaşayırdılar. O zaman ermənilər Kiçik Asiyada məskun idilər. Ermənilər indiki Ermənistan ərazisinə gəlmə olduqlarına görə erməni dilində burada toponimlər yoxdur. Halbuki, qabaqkı əsrlər o yana dursun, hətta keçən əsrdə (XIX əsr) ermənilərlə azərbaycanlıların qarışıq yaşadıkları kəndlərin adları da azərbaycanca idi (yenə orada, s. 65). Müəllif həmin adları sadalayır: Axpəra, Ati, Babakışi, Karvansaray. (Qarnıyarıq), Qaxsı, Tayçarıq, Rəndəmal, Fərik, Çiçir, Şəhriz, Yaycı, Ağadək, Quşi, Daşalı, Böyük Dəllər, Ağamzal, Vərməzyar, Dügün, Cənnətli, Doxquz, Zöhrəbli, İmamşalı və əlavə 122 kəndin adından sonra başqaları qeyd olunur (yenə orada s. 65).[134-135]

Yuxarıda dediyimiz V əsr tarixçisi Musa Xorenlinin (adı və soyadı sak türkü olan) əsərinin adını tərcümədən sonra (yuxarıda akademik Z. Bünyadovun sözlərini yada sal - E. Ə.) “Erməni tarixi” qoymuşlar.

Əslində bu əsər də “Alban saklarının tarixi”dir. Çünki burada bütün hadisələr sak türklərindən, sak adlarından (yer, mahal, başqa adlar) bəhs edir. Müəllif yazır: “...Erməni çarı Balarşak Şirakin oğlanlarından Quşari Kəndər və Kəlb əyalətlərinə hakim təyin etdiyindən (II kitab, 8-ci fəsil). Daha sonra Şirak hakiminin ərəblərə qarşı üsyan qaldırması göstərilir. M. Xorenlinin həmin əsərində yazılır: “Qelamin oğlu Sisak ölkəsini öz adı ilə Siuni adlandırdı ki, farslar oraya Sisakan deyirlər” (I kitab, 41-ci fəsil). Q. Qeybullayev bu məsələ ilə əlaqədar yazır: “Bu məlumatlardan alınan ümumi nəticə budur ki, Göycə və Zəngəzur mahallarının yerli əhalisə ermənilər deyil, saklardır. Qelam tarixi şəxsiyyətdirmi, yoxsa sakların bir elinin adıdır - demək çətindir. Lakin Ermənistanda, Sevanın qərbində dağlıq ərazi indi də Qelam (ermənicə Qeğam) adlanır və bu adın ermənicə izahı müsbət nəticə verməmişdir. (həmin əsər, s. 91).

Belə şübhəli faktlar M. Xorenlinin əsərində həddindən çoxdur. Buradan belə bir məntiqi nəticə çıxır ki, Z. Bünyadovun göstərdiyi kimi, ərəblərin işğalı zamanı alban abidələri, ədəbi nümunələri məhv edilirdi. O zaman alban müəllifi olan və öz əsərini Alban dövlətinin tarixinə həsr edən Musa Xorenlinin əsərini qrabara (qədim ermənicəyə) çevirən ermənilər həmin əsəri erməniləşdirmək qərarına gəlmiş, lakin sak türklərinin klassik abidələrini, həmçinin şifahi abidələrini də ermənicəyə çevirib (“Sasunlu David” dastanı) özlərinin malı etmişlər. “Sasunlu David” dastanı erməni xalqının dastanı ola bilərmi? Əvvəla, ermənilər daim xarici işğalçılara quyruq bulayaraq onları müxtəlif hədiyyə və bəxşislərlə özlərinə dost etmiş, öz maraqlarını həyata keçirmişlər. İkincisi, tarixdə Bizans, fars, həmçinin ərəb işğalçıları ilə türk tayfaları vuruşmuş, ermənilər isə həmin işğal-[\[135-136\]](#)çılara yaltaqlanmış, türklərə quyu qazmışlar. Üçüncüsü, “Sasunlu David” dastanında iştirak edən qəhrəmanların adları “sa” və “su” komponentlərindən yaranmış adlardır.

S. Vurğun “Xalqın bədii qüdrəti” məqaləsində “Sasunlu David” dastanını təhlil edir. Şair bu məqalədə (əsərləri V cild, səh. 117) çox gərəkli faktlara toxunaraq dastanın dastanlarla (Koroğlu) çox yaxın olmasını - erməni - azərbaycan “qardaşlığının” rəmzi kimi səciyyə edir. Əslində, müdrik sənətkar dastanda bu faktları gələcək nəsilə açıqlayır və əsasən demək istəyir ki, bu dastan diqqət edilsə, türk dastanıdır. Baxın, Davidin atının adı Cəlalidir. Cəlali sözü azərbaycanca “Cəlal” sözündəndir. Hər iki at (Cəlali və Qırat - E. Ə.) dəryadan çıxmışdır (yuxarıda göstərilən səhifə). Şəxs adları isə belədir: Sanasar, Baqdasar, Mahər, (erməni deyilişi - Mher), David və s.

Guya ermənilər ərəb işğalçılarına qarşı mübarizəyə qalxmışlar. Sual oluna bilər. Nə zaman xarici işğalçılara ermənilər quyruq bulamamış və onlardan öz düşmənlərinə qarşı istifadə etməmişlər? Ermənilər Bizans, Roma, Fars, Ərəb işğalçılarına “gəl-gəl” deyərək yaltaqlanmışlar - bu günkü kimi. Dastandakı milli kolorit və adlar açıq göstərir ki, bu sak türklərinə məxsusdur. “Alban tarixi”, Davdəkin şeri, “Sasunlu David” dastanı Z. Bünyadovun dediyi üsulla mənimsənilmişdir.

VII əsrdə Azərbaycanda siyasi qarışıqlıq zamanı Alban dövlətinin mədəniyyətinin ərəb mədəniyyəti ilə qarşılaşaraq böyük itki verməsi nəticəsində ermənilər bu abidələri mənimsəmişlər. Yadımıza salaq ki, Makedoniyalı İsgəndər hücumu zamanı «Avesta»-ni necə yandıraraq məhv etmişdir və sonralar yalnız maqlar öz hafizələrində yaşayan “Avesta”-ni yenidən bərpa etmişlər, istər - istəməz bu yazılanlar ağıla batar. Həm də Alban dövləti artıq öz dövlətçiliyini qoruyub saxlaya bilmədi. Ərəb işğalçıları geniş fəlakətlər törətməkdə idi. Sonrakı hadisələr - Babəkin üsyanı, vuruşmalar və s. ta-[\[136-137\]](#)besizlik, nəhayət, X əsrdə islam dininin qəbulu və üç yüz illik rahat «oğurlamaq əməliyyatı» ermənilərə fürsət verdi.

Hazırda erməni dastanı kimi qəbul edilən “Sasunlu David” dastanının məzmununu, kaloriti öyrənilsə, biz inanırıq ki, dastan sak türklərinə məxsus olduğunu daha başqa xüsusiyyətləri ilə bəyan edə.

Ermənilər min illərdir ki, şüurlu şəkildə özgə dillərdən adlar, digər mədəniyyət vasitələri, alətləri və s. oğurlamaqla məşğuldurlar. Ən çox isə türk ad və soyadları, abidələri onlar tərəfindən oğurlanmışdır. İndi artıq utanmadan qədim Urartu, Parfiya, Sak hökmdarlarının adlarını özlərininki hesab edən ermənilərə az qala bunları sübut etmək mümkün deyil. Böyük alim Q. Qeybullayev belə oğurlanmış, mənimsənilmiş adların müəyyən qismini qeyd almışdır. Müəllif yazır: “Bibliya”dakı yəhudi mənşəli Yakob (“daban”, “ayaq dabanı”) adı ermənilərdə Hakop, Ebraem (“çoxlu xalqların atası”) adları...(xeyli sayda E. Ə.), yunan mənşəli Andronik (andros-adam), Artyom (artemis-sağlam), Arakel (arestolis - dini kitab) - çoxlu belə ad, latın dilindən Pavel (“əziz” sözündən), Anton (döyüşə girişən), Klara (təmiz) və s. Beləliklə, farslardan, ruslardan, əsasən türklərdən saysız-hesabsız ad və familiya götürmüşlər.

Alban dinindən dönməyən bir çox türk-alban xristian dinində qaldığı üçün ermənilərlə birlikdə yaşayıb, onlarla qaynayıb-qarıxmış, lakin özlərinin sak əcdadlarını, hətta dillərini qoruyub-saxlamışdır. Bu şəxslərə ən tutarlı misal iki dildə, əsasən türk və erməni dillərində gözəl şerlər yazan aşıq-şair Sayat Nova əslən sak türkü olduğu üçün türk dilini və soyadındakı “sa” ünsürünü yaşatmışdır. Avetik İsaakyan, Geğam Saryan (rəssam) və onlarca soyadında sak əlamətləri yaşadan digər böyük şəxsiyyətlər məhz sak mənşəli insanlardır.

Ermənilərdə şəxs adlarının böyük bir qismi azərbaycanlılardan hazır götürülmüş adlardır. Allahverdi, Qaragöz, Qərib, Qoçər, Eyvaz, Əlixan, Murad, Şahgəldi, Şah-[\[137-138\]](#)nəzər, Safar, Şəkər və s. adlar, onlardan

düzəlmiş familiyalar erməni leksiyasına daimi qəbul edilmişdir. Ermənilər (Z. Balayan) bu gün həyasızcasına bəyan edir ki, dolma və lavaş sözü erməni sözüdür. Q. Qeybullayev yazır: “Azərbaycan xalqı məğrur xalqdır. Bu xalqın damarlarında e.ə. I minilliyin başlanğıcından məlum olan türk mənşəli alban, qəmər, maday, makta, iskutay, saka və b. etnoslara məxsus ərənlərin qanı axır. O ərənlər ki, ermənilər özləri min illər boyu onların hakimiyyəti altında yaşamışlar” (həmin əsər, s. 135).[138]

NƏTİCƏ

“Naxçıvan qədim türk torpağıdır” kitabının əsas mövzusu bu regionda yaşayan insanların mənşəcə azərbaycanlılar olmasını faktlar əsasında təsdiq etməsidir. Kitabda qədim türk tayfalarının - əsasən sak. oğuz (işquz) və sonradan gəlmiş hun tayfalarının yaratdıqları adlar təhlil olunur və sübut olunur ki, bu adlar əksərən türk sözləridir.

Naxçıvanda mövcud olan adların - toponim, etnotoponim, antropotoponim, oronim, oykonim və s. təkcə bu əraziyə aid olmaması, Azərbaycandan başlamış indi Ermənistan adlanan - yaxın dövrə qədər Qərbi Azərbaycan adlanan ərazinin toponimləri də daxil olmaqla, Türkiyəyə qədər olan adlarla silsilə təşkil etməsi onu göstərir ki, doğrudan da Naxçıvan ən qədim türk torpağıdır və bu ərazi xüsusən Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsidir. Təkcə bir fakt bu deyilənləri konkret sübut edir: Naxçıvanda olan Aza toponimi, Qərbi Azərbaycanda 50 - dən çox toponimlə eyni kökdən olduğunu sübut edir: Məs: Aza - Dizak, Azaklar, Morzak, Talla - Sakşalı, Yasaklı, Talış Aqarak, Saqmosvənd, Asvatkel və s. və ilaxır.....

Naxçıvanda Oğuz (İşquz-İşquzay) toponimləri də ən qədim bir tarixə malikdir və bu da kitabda geniş izah olunur. Assur mənbələrində adı çəkilən on qədim türk etnosları - tayfaları xatırlanır ki, bunlardan biri də turukki tayfasıdır və bu tayfa - xalq e.ə. XIV əsrdə Turu vilayətində, Urmiya gölü ətrafında yaşayırdılar ki, bu fakt Urartu Kalaqaran yazılarında öz əksini tapmışdır.

Kitabda dünya türkoloqlarının Azərbaycan haqqında fikirlərinə də toxunulur və fransız antropoloqu E. Hamunun Diyal dağlarında Şeyx Xanqaya relyef təsvirindəki insan sürətinin antropoloji tipinin bu gün XX əsrdə yaşayan qarabağlı azərbaycanlıların antropoloji görünümünə uyğun gəldiyi xatırlanır.[\[139-140\]](#)

Kitabda izah olunan adlar ümumtürk kontekstində təhlil olunur. Azərbaycanda, Naxçıvanda olan toponimlərin Şumer, Orta Asiya, Çin Türkstanı ərazisində olan toponimlərlə areallığı, yaxud mənşə yaxınlığı göstərilir. Cuğa, Cağazir, Pasian (Püsyən), Tumaslı və s. toponimlərin çox qədim olduğu sübut olunur.

Kitabda indiyə qədər düzgün izahını tapmayan, yalnız qeyri obyektiv təhlillərə məruz qalan Naxçıvan sözü hər tərəfli və son elmi nəticəyə uyğun izah olunmuşdur. Bu günkü Qarabağ toponimlərinin əksərən türk adları olması Qanzasar adının türkcə “sak çarlığı” adını bildirməsi, Şuşa adının qədim türk sərkərdəsi Şu-nun (e.ə.344 -334) İskəndərlə vuruşan səxsin tikdirdiyi “Su” qalası ilə eyniliyi, Şumer (şu+er) adı ilə səsleşməsi tədqiq olunur. Şumer şəhər dövlətinin: Kiş, Uruk, Ur və Laqaş adlarının bu gün Ordubadda olan Urut, Behrut və s. adlarla səsleşməsi də tədqiq olunur.

Xristianlıqdan dönməyən alban türklərinin sonradan ermənilərlə assimilyasiya olunması, lakin öz mənşələrini (soykök) saxlaması da əsərdə göstərilir. Sayat Nova, A. İsaakyan, G. Saryan və s. türk mənşəli ermənilər....

Sonuncu fəsil “Sak türkləri və oğru ermənilər” bölməsində “Alban tarixi” əsərinin əslən türk dilində olması, “Sasunlu David” dastanının alban dastanı olması, ermənilər tərəfindən oğurlanması faktlarla sübut olunur.[\[140\]](#)

РЕЗЮМЕ

Подтверждение живущих в этом регионе людей по происхождению азербайджанцами на основе фактов является основной темой книги «Нахичевань - древняя тюркская земля». В книге анализируются имена, созданные древними тюркскими племенами - в основном саками, огузами (ишгуз) и в дальнейшем поселившимися гуннами и подтверждаются, что они в основном древние тюркские имена.

Имена топонимы, этнопонимы, антропотопонимы, оронимы, ойконимы и т.д. - существующие в Нахичеване, относящиеся не только к этой территории, включая топонимы территории Азербайджана, также в настоящее время называемая Арменией - до ближайшего периода называвшейся Западным Азербайджаном, составляющие ряд с именами территории до Турции показывают, что Нахичевань действительно является древней тюркской землей и особенно эта территория является неотделимой частью Азербайджана. Один факт конкретно подтверждает эти высказывания: топоним «Аза» в Нахичеване подтверждает происхождение более 50 топонимов в Западном Азербайджане от одного корня. Например: Аза - Дизак. Азаки, Морзак, Талла – Сакшалы, Ясаклы, Талыш - Агарак, Сагмосванг, Асваткел и т.д. и т.п.

В Нахичеване огузские топонимы также имеют древнюю историю и это тщательно объясняется в книге. В Ассурских источниках отмечаются самые древние тюркские этносы - племена, одна из них племя называемая турукки и этот племя - народ жил в XIV веке до н.э. в области Туру, вокруг озера Урмия.

В книге также отмечаются мысли мировых тюркологов об Азербайджане, вспоминается соотношение антропологического типа человеческого образа в [141-142]рельефном изображении Шейх Хангая в горах Диял французского антрополога Э. Хаму с антропологическим образом Карабахских азербайджанцев сегодня живущих в XX веке.

Растолкованные имена в книге анализируются в общетюркском контексте. Отмечается ареал или сближение к источнику топонимов в Азербайджане. Нахичеване с топонимами на территории Шумеров, Средней Азии, Китайского Тюркустана. Подтверждается древность Джугинских, Джагазирских, Пасианских (Пусян), Тумаслыньских топонимов.

В книге до сегодняшнего дня не правильно объясненное, лишь подверженное не объективным анализам Нахичеванское слово объяснено всесторонне и соответствует последним научным итогам. Соотношение сегодняшних топонимов Карабаха в основном с тюркскими именами; - значимость имени «Ганзасар» на тюркском «Сак чарлыгы», адекватность имени «Шу»мы с именем башни «Шу». которую построил древний тюркский полководец «Шу», воюющий с Александром Македонским (344-334 до н.э.), созвучность с именем «Шумер» (Шу+Эр) - исследуется. Также исследуется созвучность нынешних имен Урут. Бейрут и т.д. в Ордубаде с именами Шумерских городов-стран Киш. Урук, Ур и Лагаш. Последующая ассимиляция не обращенных из Христианства Албанских тюрков с армянами, но сохранение своих происхождений (родов) также отмечается в произведении. Армяне Саят Нова, А. Исаакян, Г. Сарян и т.д. имеют тюркские происхождения.

В последней главе раздела «Сакские тюрки и воры армяне» написание произведения «История Албании» на тюркском языке, явление эпоса «Сасунлу Давид» Албанским эпосом, их кража армянами доказываются приведенными фактами.[142]

SUMMARY

According to the factors the basis subject of the book of "Nakhchivan is the old Turkish land" is affirmed the being of Azerbaijanis' that persons who live in this region. In this book is analyzed the names which were created by the old Turkish families- especially sak, oghuz (ishguz) and the names which were created by afterwards coming Hun families.

Names are existed in Nakhchivan- such as toponim, etnotoponim, antropotonim, oronim, oykonim and etc. are not concern only to this territory, as interior of topomms of territory beginning from Azerbaijan till the Armenia which was named as Western Azerbaijan recently and these names are successes with the names till the Turkish. This shows that Nakhchivan is the old Turkish land and is the integral part of Azerbaijan Republic. Only one fact is concrete proof all these aforesaid: The Aza toponim that is in the Nakhchivan is proofed that this toponim is from the same root with the toponims more than 50 in Western Azerbaijan. For example: Aza-Dizak, Azaks, Morzak, Talla- Sakshali, Yasakli, Talish-Agarak, Sagmosveng, Asvatkel and etc.

Oghuz (ishguz-ishguzaq) toponims that are in Nakhchivan have the old history and it in this book is analyzed very extensively. The oldest Turkish etnoses- families which names are mentioned in Assur sources are remembered in this book and one of these is the turikki family. This family- nation has lived in Turu province, near the Urmiya Lake in XIV before our century and this fact is embraced in Urartu Kalagaran scripts.

In this book also has been intended the thoughts of world Turkologists about the Azerbaijan and in this book is also remembered that the French anthropologic E.Hamun has found that anthropology type of human image in Sheikh [143-144]Khangay which is in the Diyali mountains are correspond to the anthropological image of Garabaghs" Azerbaijanis.

Names that are explained in this book are analyzed in all-Turkish context. Here also indicated that the toponims that are in Azerbaijan and Nakhchivan are near with the toponims that are in the Shumer, Middle Asian, Chine, Turkustan territories. Here also is proofed that the Chugha, Chaghazir, Pasian (Pusyan), Tumasli and etc toponims are the oldest toponims. Nakhchivan word which before could not analyzed and have been subject to non-objective analysis have explained in this book according to the last result. (Today proofs that Garabagh toponims are the noble Turkish names- Gan/asar name is concerned as "czar of sak" in Turkish language, identity of the name of Shusha with the name of Turkish leader Shu (344-334-before of our century) who has fight with the Alexander and who has built the castle of "Shu" and name of Shu is call to one another with the Shumer). Today also has been analyzed that countries Shumer city: Kis, Uruk, Ur and Lagash names are call to one another with the names of Urut, Behrut in Ordubad.

In this book also indicated the Alban Turks who has change the Christian religion then have been assimilated by the Armenians but they have kept their origin. Sayat Nova, A.Isaakyan, G.Saryan and other Armenians from Turkish origin.

In the last "Sak Turks and Thievish Armenians" section have been proofed that the production "History of Albanian" was in Turkish language. "Sasun David" is the Albanian epos and have been stolen by the Armenians.[144]

ONOMALOGİYAYA AİD TERMİNLƏR

(Prof. A. M. Qurbanovun "Azərbaycan onomologiyası məsələləri" kitabından istifadə edilmişdir (ixtisarla), B.-1986, API nəşriyyatı).

1. Abreviatür (ital. Abreviatura - qısa) - ADU, TEC və s.
2. Avtoetnonim - qəbilənin, tayfanın özünə verdiyi ad: oğuzlar, türklər...
3. Aqronim (yun. aqora - meydan) - meydan, bazar adları: Gənclər meydanı...
4. Aqronim (yun. aqros - sahə, məntəqə, ad) - müəyyən bir əkin sahəsinin adı.
5. Adonim - səhra, düz, tala, meşə zolaqları: Cəngi meşəsi, Sarıca düzü və s.
6. Akronim (ing. asronum - ixtisar ad) - abreviaturların bir növü: API, ATİ.
7. Alloetnonim - etnonimlərin bir növü, bir xalqa başqa xalq tərəfindən verilmiş ad: gürcü (azərbaycan sözü), yunan, macar sözləri də azərbaycanlıların ləfzidir.
8. Allonim (yun. Allos - başqa, özgə) - obyektin başqa, ikinci adı: Göyçə-Sevan.
9. Analox (ing. Analogie - uyğun) - eyni fon. Tərkibli sözün başqa dilin sözünə uyğun gəlməsi: Aran (Azərbaycanda), Aran - Şotlandiyada (ada).
10. Andronim (ing. Andronumie - kişi adı) - kişi adından əmələ gələn qadın adı: Lətif-Lətifə; rurlarda: Aleksandr-Aleksandra və s.
11. Antropoloji dilçilik - dilçiliyin yazısız dilləri öyrənən sahəsi.
12. Antroponim (yun. Antropos - adam, insan) - insana məxsus ad - şəxs adı - Əli.
13. Antroponimik areal - hər hansı antroponimin, yaxud antroponimik modelin yayıldığı sahə, məs: - ov, yev şəkilçisi böyük bir areala malikdir. [145-146]
14. Antroponimist antroponimlərin toplanması və tədqiqi ilə məşğul olan.
15. Antropotoponim - şəxs adlarından əmələ gəlmiş toponimlər: Eyvazlı (kənd).
16. Apelyativ ad - formasında heç bir dəyişiklik edilmədən xüsusi ad kimi işlənən ümumi ad: Çiçək-çiçək, Lalə-lalə və s.
17. Areal (lat. Arealis - meydan, sahə) müəyyən fonetik, leksik, qrammatik hadisənin yayılma ərazisi.
18. Arxetip (ing. Archetype - qədim forma, praforma) - sözün yaranmasında əsas olan ilkin forma.
19. Astionim (yun. Asteos - şəhərli) oykonimlərin bir növü, şəhər adı: Bakı, Şəki.
20. Astrotoponim - səma cisimlərinin adından əmələ gələn toponim: Günəşli.
21. Versiya (lat. Versio - növü dəyişdirilmiş) hər hansı dastanın bir-birindən bəzi fərqli cəhətləri ilə seçilən forması. "Qurbani" dastanının versiyası.
22. Qodonim (yun. Qodos - yol, küçə, onoma-ad) urbanonimin bir növü olan küçə, döngə, bulvar, sahil adları.
23. Derivativ ad - bir sözdən ibarət düzəltmə yolla əmələ gəlmiş xüsusi ad. Məs: Məmmədli, Yurdçu (kənd adı), Damçılı (yer adı) və s.
24. Diaxronik tədqiqat (yun. dia - istiqamət, chronos - vaxt, zaman) dil hadisəsinin tarixi istiqamətdə araşdırılması.
25. Drimonim (yun. drumos - pəlid meşəsi) - meşə adı: Şam meşəsi, Qarayazı meşəsi və s.
26. Dromonim (yun. dromos - hərəkət, yol) nəqliyyat yolu: Lənkəran avtobus xətti, Bakı-Ağstafa dəmiryol xətti və s.
27. Ekzonim (eczo - kənar (yun)) - dildə başqa ölkə adları: Macarıstan, Sakartvelos və s.
28. Eponim (ing. Eponum - xalq adı) xalqın, yerin adı ilə adlanan şəxs adı: Azər, Özbək, Savalan, Xəzər və s. [146-147]
29. Etnonim (yun. ethnos - xalq, onoma - ad), hər hansı etnik qrupun adını bildiren dil vahidi: qırçaq, oğuz, quşçu və s.
30. Etnonimika - Bütöv bir ərazinin etnonimlər toplusu.
31. Etnotoponim - qəbilə, tayfa, xalq adından yaranmış toponim: Kəngərli.
32. Zooantroponim - heyvan adlarından əmələ gəlmiş şəxs adları: Maral...
33. Zoonim (yun. zoon - heyvan, onoma - ad)-heyvanlara verilən xüsusi ad.
34. Zootoponim - heyvan adlarından əmələ gəlmiş toponim: Ayıtala, Atölən.
35. Yalançı etimologiya - hər hansı onomastik vahidin yaranması, mənşəyi və mənası ilə əlaqədar xalq arasında mövcud olan xalq etimologiyası, məlumat və ya rəvayətlər.
36. Komonim (yun. comon - kənd, qəsəbə) oykonimin bir növü olan kənd, qəsəbə adı: Digah, Əhmədli, Mərdəkan və s.
37. Kosmonim (yun. cosmos - kainat, onoma - ad) - səma cisimlərinin adları: Yupiter, Ay, Venera və s.

38. Kriptonim (yun. *cruptos* - gizli ad)- Nizədar, Çuvaldız (M. Ə. Sabir), Molla Nəsrəddin (C. Məmmədquluzadə), hərdəmxəyal, Məco (M. S. Ordubadi) və s.
39. Ktematonim (yun. *ktematos* - əşya, cisim adı) - məs: Beşaçılan, Misri qılınc və s.
40. Leksika (yun. *lexicos* - söz) - hər hansı bir dildə olan sözlərin cəmi.
41. Limnonim (yun. *limun* - göl) - hidronimlərin bir növü: Göy göl, San su...
42. Matronim (ing. *Matronymie* - ana adı) - Sonaoğlu, Pərioğlu və s.
43. Makrotoponim - böyük əraziyə malik olan coğrafi obyektlərin adları: Qafqaz, Orta Asiya, Sibir və s.
- [147-148]44. Mikrotoponim - ancaq məhdud dairədə əhaliyə aydın olan adlar.
45. Mikroetnonim - hər hansı millətin yaranmasında iştirak edən qəbilə, tirə, tayfaların və etnik qrupların adları.
46. Oykonomim (*oykos* - yaşayış məntəqəsi, *onoma* - ad) – toponimlərin bir növü.
47. Onomastik model - xüsusi adların quruluş mənzərəsi: ad + ad, ad + şəkilçi, ad + ad + şəkilçi və s.
48. Oronim (yun. *oros* – dağ + *onoma* - ad) - yer səthinin müxtəlif formaları ilə bağlı (dağ, dərə, təpə, düzənlik) obyektlərin adlarını bildirən toponim növü. Məs: Qoşqar dağı, İncə dərəsi, Mil düzü, Əliş təpəsi və s.
49. Pelaqonim (yun. *pelaqos* - dəniz) – hidronimlərin dəniz, adlarını bildirən bir növü: Xəzər dənizi, Qara dəniz və s.
50. Poetik antroponim - bədii ədəbiyyatda işlənən qəbilə, tayfa, şəxs, təxəllüs, ləqəb (bu sahə az öyrənilmişdir).
51. Polisomin (yun. *polis* - şəhər) – oykonimlərin şəhər adını bildirən növü.
52. Potamonim (yun. *potamos* - çay) - hidronimin çay adlarını bildirən növü.
53. Sinxronik tədqiqat - müəyyən əraziyə məxsus onomastik sistemin müasir mərhələdə və ya konkret bir dövrdə ümumi mənzərəsinin öyrənilməsi.
54. Speleonim (yun. *speleon* - mağara, kaha, zağa + *onoma* - ad) - yeraltı yol, mağara, kaha və s. adları bildirən oronimin bir növü.
55. Teonim (yun. *teos* - allah, səcdəgah) - əsatiri ad: Zevs, Afina və s.
56. Titul (lat. *Titulus* - fəxri ad) - Əməkdar elm xadimi, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı və s.
57. Toponim (yun. *topos* - yer) - coğrafi obyekt adı bildirən xüsusi söz: oykonim, oronim, aqronim və s.
58. Urbanonim (lat. *Urbanus* - şəhər tipli) - şəhər tipli meydan, bazar (aqronim), prospekt, küçə, döngə, bulvar, [148-149]sahilkənarı (qodonim), xüsusi bina, ərazi adı: Kömürçü bazarı, Moskva prospekti, Dərnəgül, Xan sarayı və s.
59. Fitoantroponim - bitki adlarından əmələ gələn antroponimlər: Nərgiz, Qərənfil, Yasəmən...
60. Fitonim (yun. *fitos* - bitki) - bitki adı bildirən xüsusi ad: Eldar şamı, Nərgiz gülü, Əhəd alması.
61. Fitotoponim - bitki adlarından əmələ gələn toponim: Çiçəkli, Güllücə.
62. Xrematonim (yun. *chrematos* - əşya) - maddi mədəniyyət əşyalarının xüsusi adı: Aynalı, Misri qılınc, Firəngi (bıçaq), Qalife, Trikotin, zərgərlik və ev əşyaları...
63. Xronim (yun. *chros* - sərhəd, məntəqə) - bütöv bir zonanı əhatə edən inzibati ərazi bölgüsünün adı: Mil, Muğan, Zaqatala, Şirvan və s.
64. Xrononim (yun. *chros* - vaxt, vədə) - müəyyən bir ictimai-siyasi hadisə ilə bağlı konkret bir dövrün adı: Orta əsrlər tarixi, Ədəbi dilin inkişafında Füzuli mərhələsi və s.
65. Nelonim (yun. *elo* - bataqlıq) - hidronimin bir növü olan bataqlıq, axmaz adı: Sarısu, Naftalan, Gilli göl və s.
66. Hidronim (yun. *hidro* - su) - təbii və süni su obyektlərinin adı: okeanonim, pelaqonim, limnonim, potamonim, qelonim və s.
67. Hidroantroponim - müəyyən bir su obyektinin adından əmələ gələn şəxs adı (antroponim): Araz, Abihəyat, Şəlalə, Xəzər (şəxs adları).
68. Coğrafi ad (toponim) - hər hansı coğrafi obyektin adını bildirən xüsusi söz: Şəki, Qoşqar, Kəpənəkçi və s. [149]

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. A. Axundov, Torpağın köksündən tarixin izləri "Gənclik", Bakı- 1983.
2. Q. Qeybullayev, Qədim türklər və Ermənistan, ADP, Bakı- 1992.
3. X. Əliyev, Gürcüstanın türk mənşəli toponimləri, B.- 1999.
4. Nizami, "Xosrov və Şirin", "Yazıçı", B.- 19.
5. "Kitabi-Dədə Qorqud", "Yazıçı", B.- 1988.
6. ASE, II c.
7. Qarsenberq, Xotanosakskiy yazık, M.- 1965.
8. B. Ögəl, Böyük Hun imperiyası, I k., B.- 1992.
9. L. Qumilyov, Qədim türklər, Gənclik, B.- 1993.
10. M. Seyidov, Qızıl döyüşçünün taleyi, Gənclik, B.- 1984.
11. Dyakonov İ. M., Yazıki drevney peredniy Azii, M.- 1967.
12. Məmmədov V., Dastani Əhməd Hərami, dili və üslubu, "Sabah" B.- 2001.
13. Qədim dünya tarixi, VI s. "Maarif" - 2001.
14. Y. Mahmudov, Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan.
15. R. Özdək, Türkün qızıl kitabı, I k. "Yazıçı" - 1992.
16. Akişev K. A. Kurqan İssık, M.- 1978.
17. Maaday - Qara, M.- 1973.
18. Xaqalov M. N., Sobranie soçinenie, T. 1, Ulan-Ude- 1958.
19. Potapov L. P., Oçerki po istorii Şorii, M.-L.- 1936.
20. Y. X. Hacib Balasaqunlu, Kudatku bilik.
21. W. Hadloff, Aus Sibirin, Bd. II Leipzq, 1884, s. 27.
22. Malov S. E., Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti M.-L.- 1951.
23. Ə. Səfərli, X. Yusifli, Qədim və orta əsrlər ədəb. dərs. Təhsil - 2003.
24. Ə. Firdovsi, Şahnamə, "Yazıçı", B.- 1987
25. ASE, VIII, 304.
26. ASE, I.
27. Ə. Şükürlü, Qədim türk yazılı abidələrinin dili. [150-151]
28. Seyidov M., Azərbaycan xalqının soykökünü düşünər-kən, Yazıçı, B.-1989.
29. ASE, X.
30. Şerbak A. M., Oğuz-namə, M.- 1959.
31. Alekseyev N. A. Rannie formı reliqii tyurkoyaziçnix Sibiri, Novosibirsk - 1980.
32. Məşədiyev Q., Azərbaycan dilinin onomastikası (şərikli), B.- 1987, Elm.
33. ASE, III.
34. Kırzioğlu Fəxrəddin, Kars tarixi, I c. İstanbul - 1953.
35. Cəfərov C, Nəraşen sözünün et-si, İşıqlı yol qəzeti, 1990, 14 iyun.
36. M. İsmayılov, Azərb. Tarixi, ADN, B.- 1993.
37. Orta əsrlər tarixi., VIII c, "Maarif", B.- 2001.
38. Eyvazov Ə. Naxçıvanda Şibirxan etnonimi, ADK, Nax. b., EƏ 2002., s. 11-16.
39. ASE, IV c.
40. Azərbaycan tarixi, "Təhsil", B.- 1997, VI s.
41. ASE, VII c.
42. K. Allahyarov, Naxçıvan sözünün mənşəyi və mənası, NDU Elmi əsərləri 2002, s. 27-30.
43. Ə. Fərzəli, Dədə Qorqud yurdu, ADN, B.- 1989.
44. H. Araslı, KDQ, 1962
45. Azərbaycan tarixi, Azərnəşr - 1994.
46. T. Xalisbəyli, "Nizami Gəncəvi və Azərbaycan termini", Azərbaycan terminologiyası problemləri, Konf. Materialları, 1988, s. 277.
47. C. Qurbanov, "Yurdumuzun adı" məq. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 13-19 fevral, 2004-cü il.
48. Anar, Dünya bir pəncərədir, Gənclik, B.- 1983, s. 125-216.
49. Ə. Eyvazov, "Qaraquş zootoponimi və "Kitabi-Dədə Qorqud"da onun izləri", ADK Nax. bölməsi, toplu, B.- 1999, s. 81.
50. ASE, VI.

51. Rzayev F. H., Əlincə çayı vadisi toponimlərində türk layı, avtoreferat, 2003.[151-152]
52 A İmanov, “Dədə Qorqud” dastanlarında Şərur yer adı, NDU EƏ, “Qeyrət” - 1998, s. 83.
53 S Babayev, N. Babayev, “Dədə Qorqud”da Naxçıvan toponimləri, NDU EƏ, B.- 1997, №1, s. 34.
54. ASE, IX.
55. A. S. Sumbatzade, Azerbaydjansı-etnoqenez i formirovanie naroda.
56. S. Vurğun. Əsərləri, V cild, s. 117.
57. A. Bakıxanov. «Gülüstani-İrəm», B.- 1951 s. 21
58. V. Əliyev.”Zəngəzurda qalan izimiz”, B.- 2004 s. 272
59. Ə. Ејвазов “Зәнкәзурда галан изләримизин ишығы” “Каспи” гәзети 24-25 феврал 2005[152]

ƏLƏDDİN İBRAHİM OĞLU EYVAZLI

NAXÇIVAN QƏDİM TÜRK TORPAĞIDIR

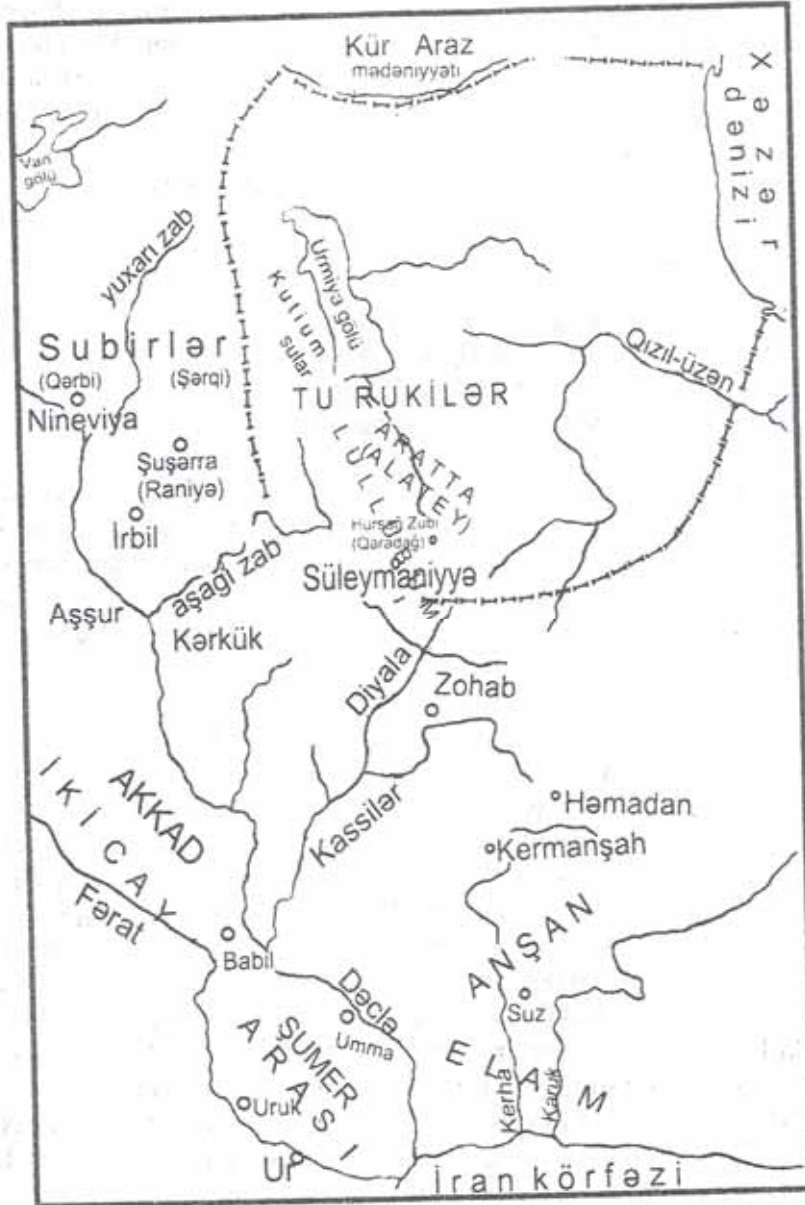
Redaktor: Ziyəddin Məhərrəmov

Yığılmağa verilib: 01.02.06. Çapa imzalanıb: 24.02.06.

Format 60x84 1/16. F.ç.v.9,75. Sifariş № 26.

Kağız əla növ. Tiraj 100 nüsxə.

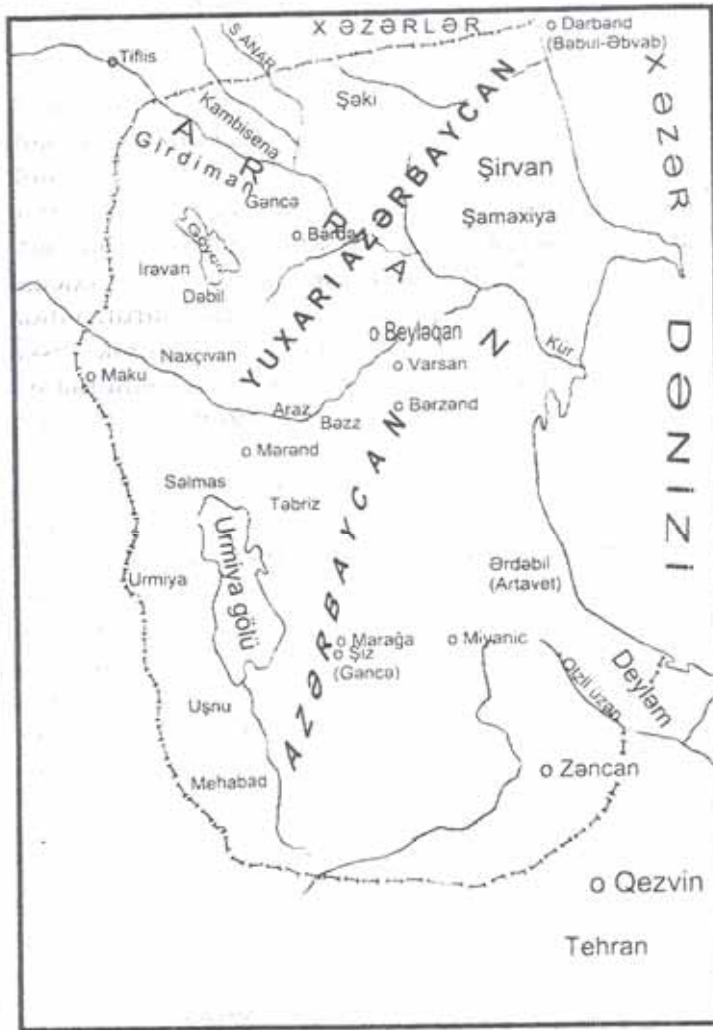
Tİ-MEDIA" şirkətinin mətbəəsi

Azərbaycan e.ə.iii-ii minilliklərdə

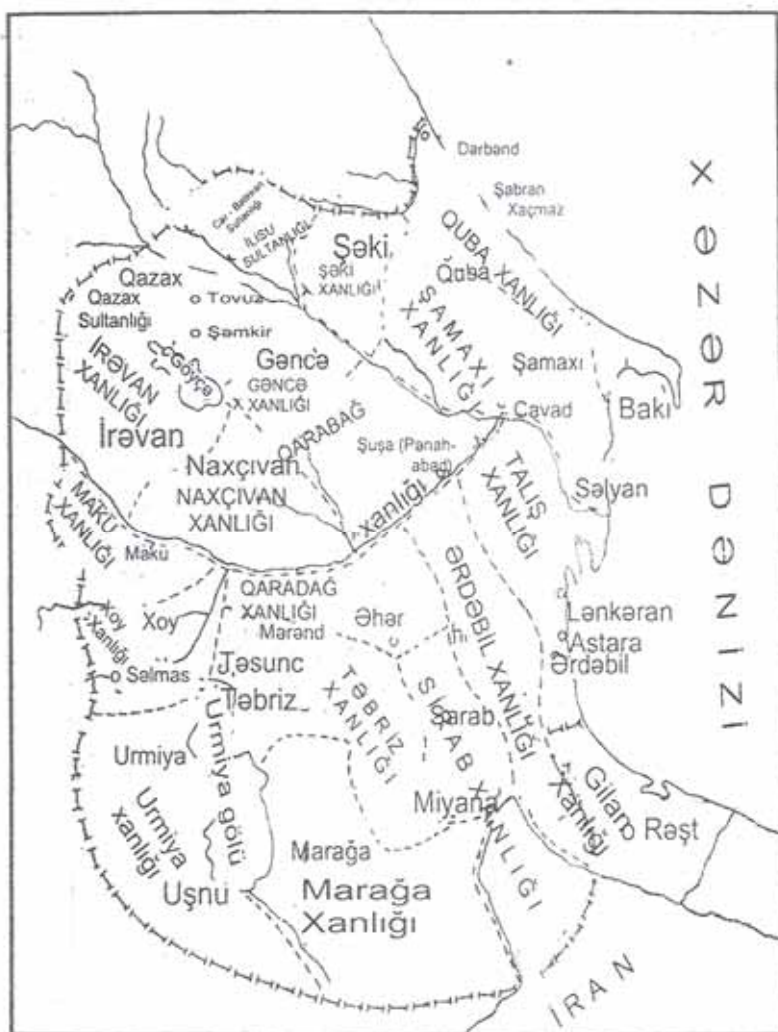

Manna dövləti

Azərbaycan orta əsrlərdə (VII-IX)

Azərbaycan xanlıqları